

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

4•2001

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, А. А. ЗАЛІЗНЯК,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЄЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЩЕНКО,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О. І. Калашикова*
Художній редактор
канд. іст. наук *М. М. Ієвльєв*

Технічний редактор
Т. М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О. М. Петрашенко

Здано до набору 20.10.2001. Підписано до друку 28.02.2002. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,20. Обл.-вид. арк. 17,11. Тираж 800 прим. Зам. 662.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ 4 • 2001

З М І С Т

До 75-річчя заснування історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України

Від редакції	3
КРАПІВІНА В. В. Ольвія: проблеми охорони та археологічні дослідження	4
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. Перспективи дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії	19
ТУНКИНА И. В. К истории изучения Ольвии в первой трети XIX в. ...	35
НАЗАРОВ В. В. Острів Березань — філія заповідника «Ольвія». Деякі підсумки і перспективи археологічних досліджень	50

Статті

ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Нижнє місто Ольвії (основні етапи розвитку) ...	59
РУСЯЄВА А. С. Ольвія — найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури на теренах України	68
СТАНИЦІНА Г. О. Охорона та організація археологічних експедицій в Ольвії у перші роки роботи заповідника (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)	83
ВОНСОВИЧ А. Березань — самый ранний план регулярной застройки в Причерноморье	89

СПИЦИНА Л. А. Проблема систематики пам'яток пізнього енеоліту — ранньої бронзи 96

Публікація археологічних матеріалів

РОГОВ Е. Я. Общественный источник в юго-восточной части Херсонесского городища 106

СЕКЕРСЬКА О. П. Скотарство та полювання в господарстві пізньосабатинівського поселення Дрімайлівка 119

ЛЮБИЧЕВ М. В. Нові знахідки кола «внїмчастих емалей» на Дніпро-Донецькому вододілі 123

Дискусії

ГАВРИЛЮК Н. А. Продовження дискусії щодо «Історії економіки Степової Скіфії VI—III ст. до н. е.» (відповідь на одну з рецензій) 127

На допомогу вчителів

МАЛЬОВАНИЙ О. М. Біля джерел єврейської діаспори (до відновлення Другого храму) 137

Нові відкриття і знахідки

КОЗАК О. Д. Сифіліс у середньовічному Києві 144

Пам'ять археології

ЛЕЖУХ І., ЧЕРНЯКОВ І. Перший молдавський археолог навчався і копав в Україні (до 150-річчя з дня народження І. К. Суручана) 147

Рецензії

ЧЕРНЯКОВ І. Т. Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы 149

Хроніка

КУХАРЧУК Ю. В. Науковий семінар з проблем реконструкції способу життя населення України за кам'яної доби 155

ТОЛОЧКО П. П., ОТРОЩЕНКО В. В. 25 років плідної співпраці 158

ЗІНЬКО В. М. Міжнародна археологічна конференція «Другі боспорські читання» 159

Пам'яті Олександра Михайловича МАЛЬОВАНОГО 162

Пам'яті Михайла Юліановича БРАЙЧЕВСЬКОГО 163

ГЕРШКОВИЧ Я. П. Слово про Г. Л. ЄВДОКІМОВА 165

Наші автори 167

Список скорочень 168

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2000 та 2001 рр. 169

До 75-річчя заснування історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України

ВІД РЕДАКЦІЇ

Однією з найвизначніших пам'яток античної культури на півдні України є античне місто-держава Ольвія, яке проіснувало близько тисячоліття — з другої чверті VI ст. до н. е. по IV ст. н. е. Ольвія була добре відома в античному світі, вона згадується у античних авторів, зокрема у Геродота. Частина дослідників не безпідставно вважають, що батько історії близько середини V ст. до н. е. відвідав це місто. Почала привертати до себе пильну увагу Ольвія і в останні два століття після встановлення її місцезнаходження. Значення Ольвії, життя якої було тісно пов'язане з давньою історією України, полягає не тільки у цьому, а й у відносно добрій збереженості архітектурно-будівельних залишків і знахідках, часто унікальних, пам'яток античної культури, здобутих протягом століття систематичних археологічних розкопок. Про Ольвію написано сотні статей, понад 20 монографій та наукових збірок. Тут проходять практику сотні студентів, працюють під час роботи експедиції науковці, щорічно Ольвію відвідують десятки тисяч екскурсантів. Це все свого часу зумовило нагальну потребу створення спеціального заповідника.

Цього року виповнюється 75 років з часу офіційного заснування державою історико-археологічного заповідника «Ольвія», який від 1938 р. знаходиться у системі НАН України.

Існування і діяльність цього науково-культурного закладу були тісно пов'язані з Ольвійською археологічною експедицією Інституту археології НАН України, забезпечення умов праці якої складає одне з основних завдань заповідника. Цей симбіоз виявився досить вдалим. З одного боку, він дозволив Ольвійській експедиції досягти значних успіхів у дослідженні античного міста Ольвії та її некрополя і висунув Ольвію на перше місце за ступенем вивченості серед найбільш значних античних міст не тільки Північного Причорномор'я, а й всього регіону загалом¹. З другого боку, слід зазначити, що навіть і саму появу передумов виникнення заповідника було викликано початком систематичних розкопок Ольвії у 1900 р. експедицією Імператорської Археологічної Комісії. В подальшому успішне функціонування заповідника (проведення охоронних розкопок і підготовка архітектурних залишків до консервації, розробка необхідної документації, комплектування археологічними матеріалами фондів, розробка музейних експозицій, проведення реставрації археологічних знахідок, видання путівників по розкопках і коротких історико-культурних нарисів² та ін.) забезпечувалося зусиллями Ольвійської експедиції Інституту археології НАН України та її керівників.

Звичайно, діяльність колективу заповідника цим не обмежувалася. Співробітники заповідника виконували і виконують великий обсяг інших робіт, пов'язаних із зберіганням відкритих архітектурних залишків античного міста, зокрема з їх консервацією, опрацюванням фондів археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок, з утриманням музейної експозиції в належному стані та наукової бібліотеки, із здійсненням екскурсійної роботи. Завдяки цьому у заповіднику працює невеликий музей, є фонди археологічних матеріалів, наукова бібліотека. На базі заповідника було проведено дві наукові конференції: всесоюзна — «Проблеми дослідження Ольвії» (1985)³ і міжнародна — «Ольвія-200» (1994)⁴, присвячена 200-річчю археологічного відкриття Ольвії, а також семінари реставраторів археологічних знахідок. Нарешті у листопаді 2001 р. у Києві відбулася міжнародна конференція, присвячена 75-річчю заповідника⁵.

Піку свого розвитку заповідник досяг наприкінці 1980-х років, коли його штат

становив близько 50 співробітників, а уряд ухвалив відповідні рішення щодо розбудови заповідника.

На жаль, у подальшому внаслідок відомих політичних та економічних подій ці рішення не було втілено у життя. І більше того, в останнє десятиріччя держава не виділяє цьому закладу достатніх коштів для здійснення не тільки робіт, пов'язаних з науково-просвітницькою діяльністю, а й просто для охорони скарбів культурного надбання, які знаходяться в землі.

Все ж таки ми сподіваємося на покращання становища і вважаємо за потрібне відзначити дату заснування цього важливого історико-археологічного закладу випуском спеціального номеру журналу «Археологія», присвяченого проблемам історії та культури Ольвії.

С. Д. Крижицький

¹ Результати цих робіт знайшли втілення, зокрема, у колективній монографії: *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.— Киев, 1999.— 681 с.

² *Фармаковский Б. В.* Ольвия.— Москва, 1915.— 35 с.; *Славин Л. М.* Ольвия.— Київ, 1938.— 89 с.; *Славин Л. М.* Древний город Ольвия.— Киев, 1951.— 96 с.; *Они же.* Здесь был город Ольвия.— Киев, 1967.— 79 с.; *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Ольвия — память тысячелетий. Очерк.— Одесса, 1982.— 118 с.; *Они же.* Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— 192 с.; *Kryjitskij S. D., Leypounskaya N. A.* Olbia. Fouilles, histoire, culture. Un État antique sur le littoral septentrional de la Mer Noire. Seconde moitié du VIIe siècle avant notre ère — première moitié du IVe siècle de notre ère.— Paris, 2001; *Лейпунская Н. А., Крапивина В. В.* Ольвия.— Николаев, 1997.— 24 с. Один з путівників був виданий і тодішніми співробітниками заповідника: *Липин В. В., Бураков А. В., Борисов Б. В.* Ольвия. Путеводитель по раскопкам и музею.— Киев, 1959.— 80 с.

³ *Проблемы исследования Ольвии:* Тез. докл. и сообщений семинара (сент. 1985 г., с. Парутино).— Парутино, 1985.— 97 с.

⁴ *Ольвия-200* // Междунар. конф., посвящен. 200-летию археол. открытия Ольвии (5—9 сент. 1994 г., с. Парутино): Тез. докл.— Николаев, 1994.— 147 с.

⁵ *Ольвія та античний світ:* Матеріали наук. читань, присвяч. 75-річчю істор.-археол. заповідника «Ольвія» НАН України.— К., 2001.— 162 с.

Одержано 24.04.2001

В. В. Крапівіна

ОЛЬВІЯ: ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто стан збереженості античної Ольвії з кінця XVIII ст. донині, розвиток справи її охорони та основні етапи археологічного дослідження.

У 2001 р. виповнюється 75 років з часу заснування історико-археологічного заповідника «Ольвія», який входить до складу НАН України. Видатна пам'ятка світової культури — античне місто-держава Ольвія — мала довгий та важкий шлях від моменту ідентифікації до визнання її території заповідною. Цей шлях становлення пам'ятки тісно пов'язаний з розвитком її археологічних досліджень (рис. 1).

Виділено два основних періоди досліджень, кожен з яких складається з кількох етапів. І період (кінець XVIII — межа XIX—XX ст.) — від визначення місце-

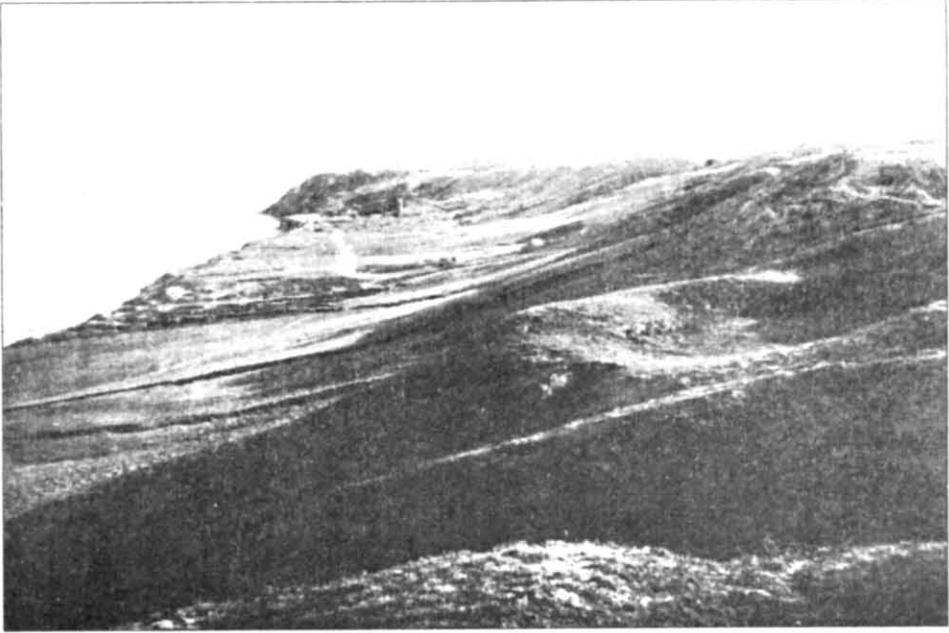

Рис. 1. Загальний вигляд Ольвії з півночі

знаходження Ольвії після приєднання до Росії земель між Бугом та Дністром до початку систематичних археологічних досліджень¹. З погляду розвитку науки цей період характеризується складанням кількох топографічних планів Ольвії, епізодичними археологічними розкопками на городищі та некрополі, на ранньому етапі навіть недокументованими, окремими спробами збереження пам'ятки від руйнування. В той же час грабіжницькі розкопки набувають надзвичайних масштабів, руйнація пам'ятки зростає, охорона майже відсутня. II період (межа XIX—XX ст.— до сьогодні) — від початку систематичних археологічних досліджень у 1900 р. до постанови питання про надання державному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» статусу національного. Для цього періоду характерні поступове зростання рівня наукових археологічних розкопок та польової документації, поява та розвиток охорони пам'ятки державою, опікування її збереженістю. Грабіжницькі розкопки підлягають кримінальній відповідальності. Однак, на жаль, не обійшли Ольвію обидві світові війни.

Місцезнаходження Ольвії, заснованої близько середини VI ст. до н. е. вихідцями з малоазійського міста Мілета на теренах Північного Причорномор'я, було встановлене у 90-х роках XVIII ст. академіком П. С. Палласом, який у 1794 р. відвідав м. Миколаїв і саме тоді мав змогу довідатися про це у колишнього професора Московського університету М. І. Афоніна. Про Ольвію пишуть також військовий інженер, пізніше член-кореспондент Л. С. Ваксель, який подорожував у цих краях у 1797—1798 рр., та державний діяч і письменник П. І. Сумароков, який відвідав м. Миколаїв у 1799 р.². Від тих же часів з «урочища Ста могил» походять перші, зафіксовані в наукових працях археологічні знахідки, а сама Ольвія починає привертати до себе все більшу увагу дослідників.

Приблизно тоді ж починаються грабіжницькі розкопки Ольвії³, а дещо пізніше — наукові, ймовірно Г. К. Е. Келера та П. І. Бларамберга, але точних свідчень про них ми не маємо. Є свідчення, що у 1816 р. майбутній імператор Микола I був присутній при розкопках багатьох курганів в Ольвії і подарував знайдену срібну «медаль» П. І. Бларамбергу за його археологічну працю тут⁴. Думка про те, що вперше розкопки в Ольвії були проведені інженер-генералом П. К. Сухтеле-ном⁵ у подальшому не підтвердилась⁶. Близько середини XIX ст. наукові розкопки Ольвії здійснив граф О. С. Уваров, у 1870 р. — М. Аркас та Ф. Брун, у 1873 р. — І. Є. Забелін та В. Г. Тизенгаузен⁷.

Від самого початку проблеми збереження Ольвії та її пам'яток турбували науковців та громадськість. Так, Г. К. Е. Келер, вражений варварським відношен-

ням місцевих властей до археологічних пам'яток, добився у 1805 р. розпорядження Міністерства внутрішніх справ «Про огороження від руйнування старожитностей Тавриди». Згідно з цим розпорядженням заборонялося також вивозити антикваріат за кордон. Цій меті сприяли і місцеві музеї, що були засновані на початку ХІХ ст. Ольвійські археологічні колекції зберігалися у «Кабінеті старожитностей Чорноморського депо карт» у Миколаєві (1803), музеї Харківського університету (1806)⁸, пізніше — Одеському музеї (1825). У 1839 р. було засновано Одеське товариство історії та старожитностей, яке об'єднало та очолило археологічні дослідження в Північному Причорномор'ї, результати яких від 1844 р. друкуються в «Записках» товариства⁹.

Однак усвідомлення вченими величезного значення для історії і історії культури Ольвії, її некрополя і поселень хори і тим самим — необхідності прийняття досить ефективних засобів для охорони і збереження цих пам'яток, довгий час не мало реального втілення. Землі майбутнього заповідника належали спочатку генерал-майору І. А. Безбородко разом з с. Парутине, яке було переіменоване на ім'я хазяїна в Іллінське, потім — його нащадкам: спочатку — дочкам та онуку графу О. Г. Кушелеву-Безбородко, згодом — графам Мусінім-Пушкіним¹⁰.

Територію власне міста Ольвії не було забудовано, селянські садиби розташовувалися на північній частині ольвійського некрополя. Руйнування залишків архітектурних споруд, розпочате ще турками під час будівництва Очаківської фортеці, продовжувалося під час будівництва с. Парутине-Іллінське. П. І. Кеппен писав у 1819 р.: «...видел я рытвины и сам входил в одну пещеру, из которой, по уверению проводника моего, крестьяне брали камень для постройки домов»¹¹. Вироби з мармуру перепалювали на вапню. Знайдені під час розкопок Ольвії та її некрополя речі потрапляли в державні музеї, до приватних колекцій або зникали безслідно. Так, П. І. Кеппен повідомляє, що він купував різні монети в Ольвії, інші такі ж одержав від пана Бларамберга та Д. Д. Юргенса, управителя в Іллінському. Ольвійські написи та монети він вивчав у бібліотеці Павлівського палацу в Санкт-Петербурзі, в колекції І. О. Стемповського у Відні, музеї О. Г. Кушелева-Безбородко в с. Стольному (Чернігівська губернія), в колекції І. П. Бларамберга в Одесі, у полковника О. М. Раєвського в Києві, в Харківському музеї, в мініцкабінетах західноєвропейських країн¹².

Хижацькі розкопки на пам'ятці проводили як власники, так і селяни с. Парутине. Князь І. М. Долгорукий писав у 1810 р., що в результаті розкопок графа Безбородка з отворів в землі, глибиною 2—3 сажени (4—6 м), діставали мармурові уламки, у великій кількості мідні та срібні монети¹³. І. М. Муравйов-Апостол повідомляв у 1820 р.: «Вместо того чтобы следуя методе, систематически делать ископания, которые, без всякого сомнения, довели бы до какого-нибудь весьма любопытного открытия, здесь мужик с заступом идет, куда ему заблагорассудится, добывать денежек и горшков. Разроют ли где могилу и найдут ли основание здания, тут берут камень на строение, мрамор на известь; и оттого, где не ступишь здесь, то увидишь обломки камня иль отбитые от урн ушки.... Нельзя в этой картине без ужаса видеть, что то, чего не успело и всеразрушающее время, то довершается теперь рукою невежества!»¹⁴. О. М. Афансьєв-Чужбінський після етнографічної експедиції по півдню Росії, яку організувало морське міністерство у 1856 р., писав про наслідки такої діяльності: «На правом берегу раскинуто большое село Ильинское, имение графа Кушелева-Безбородко, известное по развалинам древней Ольвии, где в недавнее время находили еще замечательные редкости, а теперь находят лишь обыкновенные древние монеты»¹⁵.

У с. Парутине розвивається особливий промисел — добування з землі на продаж давніх речей, що їх потім скуповують спеціальні торговці та перепродають численним колекціонерам, особливо за кордон¹⁶. В. М. Ястребов писав про свої розкопки 1894 р., що він наймав у с. Парутине «ловкого гробокопателя Дегтяренко, который, как и весьма многие тамошние жители, с детства занимается этим делом и великий мастер находит могилы... это их исконный заработок»¹⁷. Багато з цих цінностей було перепродано за кордон за допомогою одеських, миколаївських та очаківських торговців старожитностями.

Торгівля старожитностями, що були знайдені внаслідок хижацьких розкопок кінця ХІХ — початку ХХ ст., значною мірою пов'язана з діяльністю братів Гохманів, які проживали у м. Очаківі. Крім того, брати організували виробництво

підроблених під антику старожитностей. Спочатку вони підробляли написи на камені, потім почали більш вигідну підробку золотих прикрас. Місцем всіх цих «знахідок» називалася Ольвія, де, як було відомо, провадилися безконтрольні грабіжницькі розкопки. Брати підкупали парутинських селян, які стверджували, що знайшли золоті прикраси у себе на садибах. Жертвами обману стали не тільки миколаївський антиквар Фришен, а й кишинівський колекціонер Суручан, директор Одеського музею Е. фон Штерн¹⁸. Знамениту «підробку віку» — тіару Сайтаферна, майстерно зроблену одеським ювеліром Рухомовським на замовлення братів Гохманів, було навіть придбано Лувром, як знайдену в Ольвії¹⁹.

Збереглися документи, що свідчать про боротьбу поліції в той час з самовільними розкопками Ольвії та з братами Гохманами. Останнім не дозволяли відвідувати с. Парутине. Проте ця міра виявилася несефективною і Гохмани продовжували скуповувати старожитності, а Імператорська Археологічна Комісія була вимушена їх викуповувати. Не дуже вдалими виявилися також спроби припинити грабіжницькі розкопки городища. Одеський ісправник писав Херсонському губернатору у червні 1900 р.: «Древнегреческий город Ольвия находится на земле, принадлежащей графу Мусину-Пушкину и охраняется от самовольных раскопок непосредственно экономией... С учреждением в Парутине 21 уряднического участка и с назначением урядником Кулешова, зарекомендованного предшествовавшей исполнительностью и честной деятельностью, преследуются самовольные раскопки, составляется масса протоколов и виновные привлекаются к судебной ответственности по 29 статье Мирowego Устава. Эта мера, как оказывается, малодействительна, так как крестьяне охотно готовы платить штраф из суммы, вырученной от продажи древностей... Участие и производство раскопок Императорской Археологической Комиссии явило бы собою меру радикальную...», однак новий власник с. Парутине граф Мусін-Пушкін відмовив комісії у можливості здійснення розкопок на городищі²⁰.

Систематичні археологічні дослідження, які проводяться дотепер, було розпочато тільки у 1900 р., але того року та наступного вони здійснювалися на некрополі Ольвії²¹. Систематичні ж наукові розкопки саме городища починаються тільки від 1902 р. Вони пов'язані з ім'ям Б. В. Фармаковського²², незмінного їх керівника протягом майже чверті сторіччя (рис. 2). Не виключено, що саме неможливість припинити самовільні розкопки примусила графа Мусіна-Пушкіна нарешті дозволити Імператорській Археологічній Комісії проведення археологічних досліджень на городищі Ольвії.

В археологічному вивченні Ольвії почалася нова епоха (рис. 3). М. І. Ростовцев, який відвідав її розкопки у 1903 р., писав, що Б. В. Фармаковський вперше впровадив тут систему та метод і важлива справа опинилась, нарешті, в надійних руках²³. Тоді ж почалася відносно ефективна боротьба із грабіжницькими розкопками. Б. В. Фармаковським був створений невеличкий колектив, на який він міг опиратися. Парутинського урядника і службовця поштово-телеграфної станції С. К. Мішеніна, який жив на терені Ольвії, він уповноважив спостерігати за

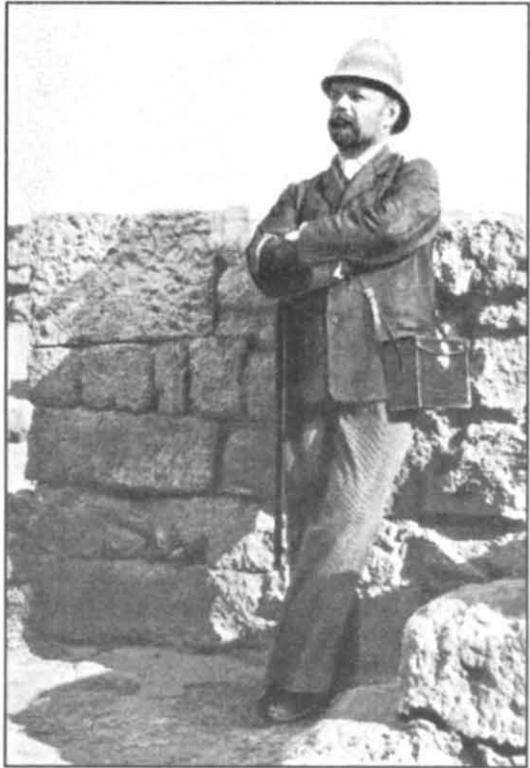

Рис. 2. Б. В. Фармаковський на розкопках Ольвії

Рис. 3. Ольвія. Розкопки Б. В. Фармаковського на ділянці НГФ

пам'яткою, притягати до відповідальності селян за хижацькі розкопки, купувати у них старожитності та пересилати їх до Імператорської Археологічної Комісії. Він назначив також охоронців, які наглядали за відкритими об'єктами та боролися з самовільними розкопками. Крім того, Б. В. Фармаковський проводив значну просвітницьку роботу з селянами, які працювали на його розкопках. Пізніше, від 1909 р., брав активну участь у розкопках та господарських справах, організації робіт, ремонтах експедиційних будівель Г. П. Крисін — викладач гімназії з Херсона²⁴. Проте зовсім припинити грабіжницькі розкопки Ольвії все ж таки не вдалося, як і діяльність братів Гохманів²⁵. Крім того, Б. В. Фармаковський звертав увагу на постійне руйнування берегової частини Ольвії водами р. Буг. Одночасно як позитивне явище він зазначав зростання інтересу освіченого суспільства до пам'ятки, численні екскурсії туристів улітку²⁶.

Після Февральської революції 1917 р. у Б. В. Фармаковського з'явилася думка щодо перетворення Ольвії на державний заповідник та створення тут музею. Він пише Г. П. Крисіну: «...Через Головина возбуждаем ходатайство о приобретении Ольвийи государством. Будем там организовывать музей и т. д.»²⁷.

Однак, згідно з договором між Німеччиною та УНР від 09. 02. 1918 р., територія Ольвії опинилась у зоні окупації німецькими військами. Пам'ятка залишилась без охорони, і місцеві жителі знов почали самовільні розкопки. Крім того, Парутинський волостний ревком почав роздачу земельних ділянок на південь від села, в районі склепа Євресівія та Арети. Спроби сторожа Ольвії Ф. Росинця, який повернувся з фронту, умовити селян не робити того, успіху не мали. Коли про грабіжницькі розкопки Ольвії довідався німецький комендант в Очакові, він покрав караул берегової охорони в с. Парутине та призначив новий, якому наказав охороняти давню Ольвію. Самовільні розкопки після цього припинилися. У грудні 1918 р. влада у Миколаївській губернії перейшла до Рад. У 1919—1920 рр. продовжувалась забудова ольвійського некрополя на південь від села. Тільки у 1921 р. директор Миколаївського історико-археологічного музею Ф. Т. Камінський добивається від РКК УСРР відміни рішення Парутинського волостного ревкома про передачу селянам землі в районі некрополя Ольвії. У 1920—1921 рр. розкопками в Ольвії керує професор Харківського університету С. А. Семенов-Зусер, якого піддає справедливій критиці за низький рівень робіт М. О. Макаренко. Внаслідок цього С. А. Семенову-Зусеру забороняють копати в Ольвії²⁸.

Велике історико-культурне значення Ольвії було, нарешті, усвідомлено но-

вою, радянською владою, яка надала цій справі державного значення. Згідно з Постановою РКК УСРР «Про охорону решток старогрецького міста Ольвії» (03.03.1921 р. № 17, арт. 512, п. 1) від 1921 р. територію Ольвії та її некрополя було взято державою під охорону. На головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи (Головмузей) при Наркомосвіти УСРР був покладений загальний нагляд за охороною Ольвії, видача дозволів на розкопки та науковий контроль за ними. Всі знахідки, що було виявлено під час розкопок з 1917 р., передавалися до Київського обласного історико-археологічного музею²⁹. Доглядачем Ольвії було призначено Ф. Т. Камінського, знов були введені посади охоронців при городищі та склепі Євресівія та Арети. Наркомосвіти УСРР 1922 р. ставить питання стосовно відновлення розкопок в Ольвії та підписує угоду з РАІМК, що Ольвійську експедицію у складі українських та російських учених знову очолить Б. В. Фармаковський. Проте через голод, що охопив південь України, роботи було розпочато тільки 1924 р.³⁰ Б. В. Фармаковський описує сумну картину руйнування розкопаної ним раніше території городища Ольвії. Багато каміння було розкрадено, кладки зникли. Якби не фотографії та креслення, неможливо було б навіть уявити, як виглядали будівельні залишки при розкритті³¹.

Того ж року в розвиток постанови 1921 р. територія Ольвії та її некрополя оголошено національною власністю України. Заборонено «будувати споруди, заорювати, розкопувати і взагалі будь-як використовувати зазначену в п. 1 територію без наукової мети». Набувають розширення пункти 4 та 5, згідно з якими усі речі, здобуті розкопками у Ольвії, не можна продавати, купувати та вивозити за кордон. Проведення самовільних розкопок та приховування знайдених речей підлягають кримінальній відповідальності. Ці постанови не було скасовано, і вони досі зберігають свою чинність³².

Нарешті у 1926 р. створюється Державний заповідник «Ольвія» (згідно з Постановою РКК УСРР 03.03.1926 р. № 32—38, арт. 259), який підпорядковується Наркомосвіти УРСР (по Укрнауці). Територія заповідника становить 306 десятин (333,54 га), його південна межа «починається від берега Бузького лиману по канаві колишньої садової ділянки, що лежить по балці Широкій, і продовжується у північно-західному напрямку до початку канами, що йде у північному напрямку; відсіля межею є канава по лінії телеграфних стовбів шляху Парутине — Очаків; північна межа заповідника йде по цій лінії телеграфних стовбів аж до перехрещування її верхком балки Північної, відсіля межа йде по течії балки Північної до р. Буг. Ділянка землі зі склепом Євресівія і Арети, що лежить у межах садибної осілости с. Парутине, обмежується з виходом на суміжні вулиці та приєднується також до території заповідника».

Перший етап існування заповідника (1926—1938) — початок формування структури — в науковій літературі майже не висвітлений. Відомо лише, що дуже багато було зроблено у ці часи для створення і функціонування заповідника директором Миколаївського історико-археологічного музею Ф. Т. Камінським. За свідченням Т. І. Фармаковської, він чітко організував як господарську, так і експедиційну роботу в Ольвії. Б. В. Фармаковський перестав хвилюватися за збереженість пам'ятки тільки після призначення Ф. Т. Камінського її доглядачем³³. Польовий сезон 1926 р. був останнім для Б. В. Фармаковського. Результатом його археологічних робіт в Ольвії стало передусім створення шкали абсолютної хронології основних культурних шарів, встановлення північної та західної меж міста догетського часу та цитаделі перших століть н. е., визначення характеру забудови міста в різних його частинах, розкриття значної кількості різноманітних архітектурних пам'яток, встановлення меж та створення начерку історичної топографії ольвійського некрополя³⁴.

Від 1927 по 1935 р. роботи в Ольвії очолює Наукова рада, склад якої постійно змінюється³⁵. У 1929 р. група співробітників Миколаївського історико-археологічного музею на чолі з директором Ф. Т. Камінським була репресована у справі так званої «Спілки визволення України». М. Ф. Болтенко, який у той час очолював Наукову раду, добивається перевodu Ольвії з підпорядкування Миколаївського історико-археологічного музею до Одеського історико-археологічного музею. Г. П. Крисін, який багато років працював з Б. В. Фармаковським і навіть проводив самостійні роботи на некрополі, був призначений її доглядачем³⁶.

Рис. 4. Ольвія. Л. М. Славін та А. С. Русяєва на ділянці АГД

Другий етап існування заповідника (1938—1971) характеризується розбудовою основних наукових та організаційних форм та напрямів діяльності. Він був тісно пов'язаний з ім'ям начальника Ольвійської експедиції, члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славіна (рис. 4), який від 1938 р. здійснював наукове і організаційне керівництво роботою заповідника до самої своєї смерті у 1971 р. У 1938 р. заповідник «Ольвія» був переданий Академії наук УРСР та увійшов до складу Інституту археології.

Археологічне дослідження Ольвії провадилося під керівництвом учнів Б. В. Фармаковського: Л. М. Славіна (начальник експедиції від 1936 р.), О. М. Карасьова, О. І. Леві, Т. М. Кніпович, С. І. Капошиної. Спочатку Л. М. Славін працював у ДАІМК (Ленінград), а від 1938 р. за запрошенням Президії АН УРСР він починає працювати в ІМК (Київ). До складу Ольвійської експедиції входять учені з Києва та Ленінграда. В середині 1950-х років експедиція розділилась на дві — Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. М. Славіна та Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом О. М. Карасьова та О. І. Леві. Слід зазначити високий рівень та плідність робіт того етапу. Було розкрито східний теменос (рис. 5) і агору, центральний та південний квартали, оборонні, громадські, житлові та виробничо-господарські споруди в Нижньому та Верхньому містах Ольвії, досліджено некрополь та передмістя, проведено охоронні розкопки вздовж берегового кліфу та перші підводні дослідження затопленої частини міста. Результати робіт було широко висвітлено в науковій літературі³⁷.

Робота Ольвійської експедиції була перервана тільки на роки Великої Вітчизняної війни. Територію заповідника було окуповано німецькими та румунськими військами у серпні 1941 р. Ольвія зазнала небувалого пограбування та руйнації. Вся територія городища була перерита земляними оборонними спорудами окупантів. Особливо постраждало Нижнє місто: весь його берег був підрубаний і зроблений прямовісним, у центральній частині берегової смуги було споруджено кілька казематів, великий земляний ескарп з протитанковим ровом, загальними розмірами (40—50)×(15—20) м, а також приміщення для варті, каміння для якого брали з будівель ділянки НГФ. Було проведено хижачькі розкопки на некрополі, вивезено з Ольвії музей та бібліотеку, знищено всю дротяну огорожу городища, покриття над дромосами склепів та гончарними печами, частину будівель запо-

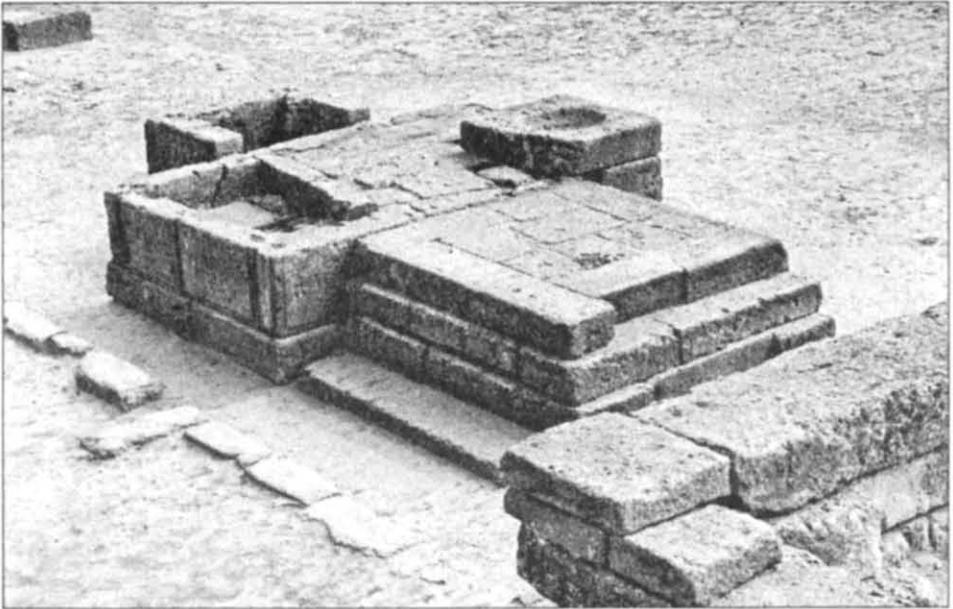

Рис. 5. Ольвія. Головний вівгар на Східному теменосі, розкопки О. М. Карасьова та О. І. Леві

відника, розкрадено все господарське та наукове устаткування і т. ін. (рис. 6). Л. М. Славін з гіркотою констатус, що Ольвійському заповіднику та справі вивчення Ольвії завдано великої непоправної шкоди³⁸.

Після закінчення війни було проведено величезну роботу стосовно відбудови заповідника, що значною мірою лягла на плечі Л. М. Славіна. У його особистому фонді в Науковому архіві ІА НАН України зберігається значна кількість документів та матеріалів, пов'язаних із заповідником «Ольвія». Це звіти про роботу, довідки та інформації про стан заповідника та основні напрямки робіт у зв'язку з цим (археологічні дослідження, консервація та реставрація, господарчі справи, екскурсійне

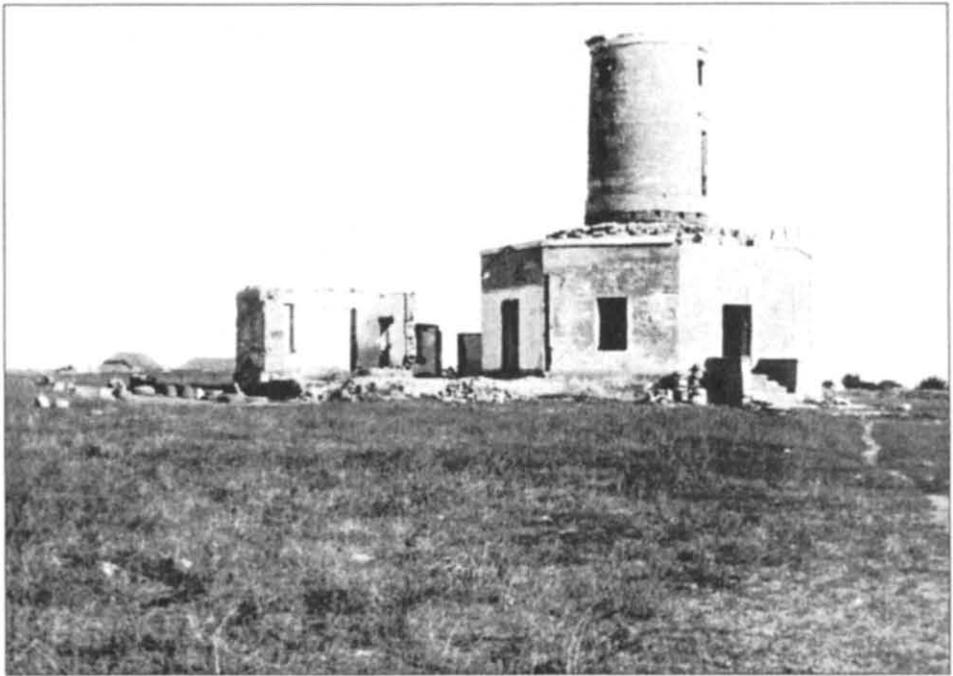

Рис. 6. Ольвія. Вигляд башти світлового телеграфу (будинку музею) у 1945 р.

Рис. 7. Співробітники Ольвійської експедиції ІА НАНУ 1991 р.

обслуговування), матеріали до проекту генерального плану розвитку заповідника³⁹. Постановою Ради Міністрів УРСР за № 510 від 01. 04. 1946 р. Ольвійський заповідник було виділено в окрему структурну одиницю Відділення суспільних наук АН УРСР.

Зусиллями Л. М. Славіна у заповіднику склався нечисленний, але працьовитий колектив, який охороняв пам'ятку, провадив роботи з консервації відкритих архітектурних залишків та знайдених речей, здійснював значну екскурсійну роботу, брав участь у розкопках, формував музей та наукову бібліотеку. Одним з основних завдань заповідника було забезпечення умов праці експедиції. Серед працівників заповідника слід особливо відзначити відомого дослідника сільської округи Ольвії канд. істор. наук А. В. Буракова (у різні часи виконував обов'язки виконавчого директора заповідника, займався створенням музею, консервацією та реставрацією), Б. В. Борисова, який одним з перших провів гідроархеологічні дослідження в затопленій частині Ольвії (директор заповідника наприкінці 1960-х років), робочого М. Я. Красняка, який займався консервацією архітектурних залишків.

Успішне функціонування заповідника було нерозривно пов'язане з Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР, яка забезпечувала проведення охоронних розкопок і підготовку архітектурних залишків до консервації, розробку необхідної документації, комплектування археологічними матеріалами фондів, створення музейних експозицій, видання путівників по розкопкам⁴⁰ та історико-культурних нарисів. Особисто Л. М. Славін велике значення надавав пропаганді знань з давньої історії, зокрема з історії Ольвії, серед місцевого населення, з яким у нього були дуже добрі стосунки, та тимчасових співробітників експедиції (студентів та школярів). При ньому екскурсійна робота набула систематичного, організованого характеру⁴¹.

Третій етап існування заповідника (1972 р. — теперішній час) характеризується подальшим розвитком його структури та ускладненням наукових і організаційних завдань, що виконуються. Він збігається з археологічним дослідженням Ольвії третьою генерацією вчених — учнів та послідовників Л. М. Славіна, яких очолив член-кореспондент НАН України доктор архітектури професор С. Д. Крижицький⁴² (рис. 7). Він здійснює науково-організаційне керівництво роботами заповідника, спочатку як його директор, а потім як науковий керівник планових тем з консервації та реставрації архітектурних залишків, що складають основну цінність Ольвії — музею просто неба. Ці роботи стали систематичними, мають плановий

характер; було розроблено наукові методики їх проведення, створено генеральний план розвитку заповідника в цілому. Результат виконання зазначених тем — консервація з частковою реставрацією архітектурних об'єктів на ділянках І, АГД, Центральний квартал, Східний та Західний теменоси, Західні міські ворота, НГСС, Р-25, Т-3, відновлення навколочурганного ландшафту Зевсова кургану. Було випробувано щонайменше чотири наукові методики; звіти з докладною фіксацією проведених робіт зберігаються у НА ІА НАН України. Відповідальні виконавці планових тем заповідника — кандидати історичних наук А. В. Бураков і О. С. Беляєв.

Особливо великий внесок у розбудову заповідника був зроблений канд. істор. наук А. І. Кудренком (1947—1994), який працював тут від 1972 по 1994 рр., спочатку як учений секретар, а потім як директор. Саме при ньому було споруджено будинок археологічних фондів, будинок нового музею та бібліотеки, приміщення лабораторії камеральної обробки археологічних знахідок, будинки для співробітників експедиції, водонапірна башта тощо.

Діяльність заповідника спрямована насамперед на охорону та збереження пам'ятки. Співробітники заповідника виконують роботи, пов'язані з благоустроєм його території, зберіганням відкритих архітектурних залишків античного міста, з опрацюванням фондів археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок, з утриманням музейної експозиції та наукової бібліотеки в належному стані, здійсненні екскурсійної роботи.

Піку свого розвитку заповідник досяг наприкінці 1980-х років, коли його штат становив близько 50 співробітників, а урядом було ухвалено відповідні рішення про подальшу розбудову заповідника. Тоді ж тут було проведено кілька всесоюзних семінарів реставраторів археологічних знахідок.

Нині територія заповідника становить 265,7 га (30 га — городище, 235,7 га — некрополь: державний акт на право постійного користування землею № 87 від 24.12.97 р. Досі не з'ясовано, коли і як була зменшена ця територія, тому що згідно з Положенням «Про Державний заповідник «Ольвія» 1926 р. вона становила 333,54 га. До складу заповідника було також включено о. Березань (23,6 га), де існує найдавніше в Північному Причорномор'ї давньогрецьке поселення (державний акт на право постійного користування землею № 86 від 24.12.97 р.). Охоронні зони історико-археологічного заповідника «Ольвія» розроблено інститутом «Гипроград» (Москва) у 1989—1990 рр. і затверджено рішенням Миколаївського облвиконкому від 06.10.94 р., № 13 (рис. 8). У заповіднику нині існують: невеличкий музей, фондосховище, лапідарій, наукова бібліотека, кілька літніх житлових будинків.

Як і раніше, заповідник нерозривно пов'язаний з Ольвійською експедицією Інституту археології НАН України, яка є його науковим потенціалом, забезпечує проведення охоронних розкопок і підготовку архітектурних залишків до консервації, розробку необхідної документації, наукову розбудову фондів та бібліотеки, комплектування археологічними матеріалами фондів, створення музейних експозицій, проведення реставрації археологічних знахідок, видання наукової та науково-популярної літератури⁴³, підготовку кваліфікованих екскурсиводів, здійснення пропаганди знань з давньої історії серед місцевого населення та тимчасових працівників експедиції. За допомогою співробітників експедиції на базі заповідника у 1985 р. був проведений всесоюзний науковий семінар, присвячений проблемам його дослідження, а у 1994 р. — міжнародна конференція, присвячена 200-річчю археологічного відкриття Ольвії⁴⁴.

Як вже зазначалось, останні 30 років археологічні дослідження Ольвії виконуються силами експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом С. Д. Крижицького (1972—1994 рр. — начальник експедиції, від 1995 р. — науковий керівник) і В. В. Крапівіної (1982—1994 рр. — заступник начальника експедиції, від 1995 р. — начальник експедиції). Роботи експедиції ЛВІА АН СРСР проводились з кінця 1970-х до початку 1990-х років у незначних масштабах під керівництвом В. І. Денисової. Вивчаються історична топографія міста та його некрополя, досліджуються найменш відомі їх частини. Було розкопано Західний теменос, Західні оборонні стіни з міськими брамами (рис. 9), північно-західну, центральну та південно-східну частини Верхнього міста, терасну частину, північну частину Нижнього міста, було проведено підводні дослідження затопленої час-

Рис. 8. План заповідника «Ольвія» з охоронними зонами, складений Державним інститутом проектування міст («Гипрогор», Москва)

тини Ольвії, розкопки некрополя перших століть нової ери, VI—III ст. до н. е., а також передмістя V—IV ст. до н. е.⁴⁵ Цей етап характеризує найбільший за весь час вивчення Ольвії обсяг публікацій: близько 30 монографій та збірок праць, велика кількість окремих статей та публікацій в різних виданнях.

Роботи останніх 20 років зосереджені передусім на проведенні охоронних розкопок, оскільки городище активно руйнується внаслідок сил природи та спроб грабіжницьких розкопок. Проводяться розкопки південно-східної частини Верхнього міста Ольвії, уздовж схилу лиману (ділянка Р-25), що сильно руйнується ерозійними та зсувними процесами (рис. 10), та північна частина Нижнього міста Ольвії уздовж берегової лінії (ділянка НГСС). Тут виявлено кілька давніх зсувних тріщин, які безумовно загрожують культурному шару. Згідно із заключенням геологів, ця частина давнього міста може найближчим часом обвалитися у лиман. Для збереження будівельних залишків треба якомога швидше звільнити їх

Рис. 9. Ольвія. Західні оборонні споруди. Розкопки Н. О. Лейпунської

від тягара ґрунту. Невеликі роботи проводяться у терасній частині Ольвії (ділянка Т-3), що також руйнується зсувами, та на території некрополя, що особливо піддається грабіжницьким розкопкам.

Незважаючи на те, що античне місто Ольвія є пам'яткою культури світового значення, існує загроза її загибелі найближчим часом. Протягом останніх років різко скоротилося бюджетне фінансування заповідника «Ольвія» та зовсім припинилося фінансування охоронних розкопок і нерозривно пов'язаних з ними консерваційно-реставраційних заходів. Кілька останніх років Ольвійська та Березанська експедиції ІА НАН України існують винятково завдяки ентузіазму співробітників, самовіддана праця яких рятує пам'ятки від остаточного знищення.

Слід зазначити, що саме останнім часом накопичено значний матеріал, що дозволяє по-новому висвітлити деякі моменти історії Ольвії, наприклад про устрій культових місць. Зокрема, було відкрито залишки, ймовірно, храму другої половини IV ст. до н. е., що знаходився за межами обох ольвійських теменосів, у південно-східній частині Верхнього міста. Тут же розміщувалось святилище кінця II — першої половини III ст. н. е., в якому було знайдено залишки архітектурно-декору, мармурові статуетки (голівка Афродіти, невеличка герма із зображенням Гермеса), невеличкий мармуровий постамент з присвятою Геракле(она), сина Евсебія Матері богів, а також курільниці. 2000 р. був розкритий ботрос, можливо святилища Афродіти, де був знайдений унікальний керамічний розмальований рельєф із зображенням жінки з кроталами (жриця Афродіти?).

Було одержано нові дані щодо житлобудівництва Ольвії. Тут вперше було розкрито залишки сирцево-кам'яного будинку пізньоархаїчного часу у центрі терасної частини (так званий будинок колоніста), а також напівземлянку того ж часу у північній частині Нижнього міста. Досі вважалося, що заселення цих частин Ольвії почалося не раніше класичного етапу. Продовжено розкриття будинків перших століть нової ери у південно-східній частині Верхнього міста, елліністичного часу у північній частині Нижнього міста та залишків житлового будинку у центрі терасної частини. Залишки цього будинку добре збереглися. Згідно із знайденим тут наговором на свинцевій пластині, будинок належав громадянину Артїмідору.

На території некрополя продовжується дослідження передмістя V—IV ст. до н. е. та поховань класичного, елліністичного та римського часів. Останніми роками тут було відкрито нові культові споруди — віттарі різноманітних конструкцій та культові ями, знайдено кілька згорнутих свинцевих пластин, ймовірно з наговорами, покришку з діпінтї, велику червонофігурну пелїку, яку використовували у культових цілях.

Рис. 10. Ольвія. Ділянка Р-25, верхня тераса. Розкопки В. В. Крапівіної

У розкопках Ольвії беруть участь десятки професійних археологів, сотні студентів та школярів. Вона є школою для спеціалістів з класичної археології не тільки України, а й світу. Науково-просвітницька діяльність та естетичне виховання молоді на базі античного міста Ольвія вже частково здійснюються під час польового сезону Ольвійської археологічної експедиції ІА НАН України, але вони можуть бути значно розширені.

Нині найбільш загрозливий для Ольвії фактор — антропогенний, насамперед грабіжницькі розкопки, які особливо посилилися в останні роки і набули небаченого розмаху. Значні ділянки городища та некрополя назавжди знищені для науки та культури, через вкрадені цінності державі нанесені непоправні збитки (регулярно складаються акти обстеження та надсилаються листи до відповідних організацій). Зазначимо також вандалізм та наслідки господарської діяльності оточуючих підприємств та населення. Для ефективного запобігання цьому потрібно налагодити необхідну охорону та спорудити огорожу по периметру території заповідника.

В цілому концепція розвитку заповідника передбачає його повну музефікацію, розбудову науково-культурного комплексу світового рівня, створення навколо заповідника сучасної туристично-екскурсійної інфраструктури. Проте все це можливо тільки за наявності широкої державної програми, першим кроком до якої має стати надання історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України статусу закладу національного значення, яким він реально і є.

¹ Докладніше про основні етапи археологічного вивчення Ольвії див.: *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев, 1985.— С. 17—32; *Крыжицкий С. Д., Лейтунская Н. А.* Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— С. 7—17; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейтунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.— Киев, 1999.— С. 9—26.

² *Тункина И. В.* Начало изучения Ольвии // *Археология*.— 1994.— № 2.— С. 10, 11.

³ Там же.— С. 13.

⁴ Див. статтю І. В. Тункіної в цьому ж номері, а також: *Тункина И. В. П. И. Кеппен как исследователь Ольвии (становление археолога)* // *Археол. вести*.— 2000.— № 7.— С. 358.

- ⁵ *Славин Л. М.* Древний город Ольвия.— Киев, 1951.— С. 20.
- ⁶ *Тункина И. В.* Начало изучения...— С. 12.
- ⁷ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия...— С. 19—21.
- ⁸ *Тункина И. В.* Начало изучения...— С. 13, 14.
- ⁹ *Амальрик А. С., Монгайт А. Л.* В поисках исчезнувших цивилизаций.— М., 1966.— С. 29; *Формозов А. А.* Страницы истории русской археологии.— М., 1986.— С. 38.
- ¹⁰ *Назарчук В. И.* Ольвийский сборник П. И. Кеппена // *Летопись Причерноморья*.— № 3.— Херсон, 1999.— С. 24.
- ¹¹ *Там же*.— С. 22.
- ¹² *Тункина И. В.* П. И. Кеппен как исследователь Ольвии // *Древнее Причерноморье. П чтения памяти проф. П. О. Карышковского: Тез. докл.*— Одесса, 1991.— С. 99; *Тункина И. В.* П. И. Кеппен как исследователь Ольвии (становление археолога).— С. 363, 367, 368.
- ¹³ *Кухар-Онышко Н. А.* Ольвия в записках русских путешественников // *Ольвия-200: Междунар. конф., посвящен. 200-летию археол. открытия Ольвии (5—9 сент. 1994 г., с. Парутино): Тез. докл.*— Николаев, 1994.— С. 73.
- ¹⁴ *Там же*.— С. 74; *Брашинский И. Б.* В поисках скифских сокровищ.— Л., 1979.— С. 14.
- ¹⁵ *Кухар-Онышко Н. А.* Ольвия в записках...— С. 74.
- ¹⁶ *Фармаковский Б. В.* Ольвия.— Пг., 1915.— С. 6.
- ¹⁷ *Фармаковская Т. И.* Борис Владимирович Фармаковский.— Киев, 1988.— С. 69, 70.
- ¹⁸ *Пауль Э.* Поддельная богиня (история подделок произведений античного искусства).— М., 1982.— С. 156—159.
- ¹⁹ *Там же*.— С. 149—155.
- ²⁰ *Пиворович В. Б.* Полиция против самовольных раскопок в Ольвии // *Ольвия-200: Междунар. конф., посвящен. 200-летию археол. открытия Ольвии (5—9 сент. 1994 г., с. Парутино): Тез. докл.*— Николаев, 1994.— С. 101—103.
- ²¹ *Кулаковский Ю. А.* Раскопки в Ольвии // *ОАК за 1900 г.*— 1902.— С. 3—12; *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии // *ОАК за 1901 г.*— 1903.— С. 2—22.
- ²² *Фармаковский Б. В.* Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. // *ИАК*.— 1906.— Вып. 13.— 306 с.
- ²³ *Фармаковская Т. И.* Указ. соч.— С. 118.
- ²⁴ *Там же*.— С. 111, 133—135, 156—158, 160.
- ²⁵ *Докладніе див.: Фармаковская Т. И.* Указ. соч.— С. 110, 134, 157.
- ²⁶ *Фармаковский Б. В.* Ольвия.— С. 20—23, 26, 27.
- ²⁷ *Фармаковская Т. И.* Указ. соч.— С. 174.
- ²⁸ *Папанова В. А.* Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок).— Бердянск, 1993.— С. 17, 18.
- ²⁹ *Законодавство про пам'ятки історії та культури*.— К., 1970.— С. 235, 236.
- ³⁰ *Папанова В. А.* Некрополь Ольвии...— С. 17—19.
- ³¹ *Фармаковский Б. В.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // *СРАЙМК*.— 1926.— Т. 1.— С. 143 и сл.
- ³² *Законодавство про пам'ятки*...— С. 236, 237; *Кот С. І.* Українські культурні цінності в Росії // *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*.— К., 1996.— Вип. 8.— С. 68.
- ³³ *Фармаковская Т. И.* Указ. соч.— С. 188.
- ³⁴ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия...— С. 26.
- ³⁵ *Славин Л. М.* Основные этапы изучения Ольвии // *ЗОО*.— 1960.— I (34).— С. 53; *Папанова В. А.* Некрополь Ольвии...— С. 22, 23.
- ³⁶ *Папанова В. А.* Некрополь Ольвии...— С. 22.

³⁷ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия... — С. 27—31; *Крапивина В. В.* Л. М. Славин і дослідження античного міста Ольвія // *Археологія*.— 1997.— № 4.— С. 9—11; *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— С. 13—15.

³⁸ *Славин Л. М.* Стан Ольвійського заповідника Академії Наук УРСР // АПУРСР.— 1946.— 1.— С. 192, 193.

³⁹ *Станицына Г. А.* Обзор документов личного фонда Л. М. Славина // *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника: К 90-летию проф. Л. М. Славина*.— Киев, 1996.— С. 20, 21.

⁴⁰ Тільки путівників було видано кілька: *Славин Л. М.* Ольвія.— К., 1938.— 89 с.; *Славин Л. М.* Древний город Ольвия.— Киев, 1951.— 96 с.; *Он же.* Здесь был город Ольвия.— К., 1967.— 79 с.; *Латин В. В., Бураков А. В., Борисов Б. В.* Ольвия. Путеводитель по раскопкам и музею.— К., 1959.— 80 с.

⁴¹ Докладніше див.: *Ветштейн Р. И.* Человек, который окрылял людей // *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника: К 90-летию проф. Л. М. Славина*.— К., 1996.— С. 49—51; *Бураков А. В.* Таким он запомнился мне... // Там же.— С. 58—62.

⁴² *Крапивина В. В.* Вказ. праця.— С. 12.

⁴³ Згадаємо тільки узагальнюючу роботу: *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.— К., 1999.— 681 с.; путівники: *Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А.* Ольвия — память тысячелетий: Очерк.— Одесса, 1982.— 118 с.; *Они же.* Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— 192 с.; *Лейпунская Н. А., Крапивина В. В.* Ольвия.— Николаев, 1997.— 24 с.

⁴⁴ *Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. и сообщений семинара (сент. 1985 г., с. Парутино)*.— Николаев, 1985.— 97 с.; *Ольвия-200: Междунар. конф., посвящен. 200-летию археол. открытия Ольвии (5—9 сент. 1994 г., с. Парутино): Тез. докл.*— Николаев, 1994.— 147 с.

⁴⁵ Докладніше див.: *Крыжицкий С. Д.* Ольвия... — С. 29—32; *Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В.* Четверть века раскопок Ольвии // *Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика...* — Херсон, 1999.— 1.— С. 5—22; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия... — С. 22—25.

Одержано 25.05.2001

В. В. Крапивина

ОЛЬВИЯ: ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассматривается состояние античной Ольвии от момента присоединения к России южных земель и идентификации памятника до настоящего времени. До рубежа XIX—XX вв. состояние Ольвии характеризуется эпизодическими археологическими исследованиями, массовыми хищническими раскопками и выборками камня. Ситуация изменяется только с началом систематических раскопок Ольвии в начале XX в. Б. В. Фармаковским. Отрицательно отразились на памятнике обе мировые войны и послереволюционное время. История собственно заповедника «Ольвия» может быть разделена на три периода: 1926—1938 гг.—зарождение основных структур заповедника; 1938—1971 гг.—развитие основных научных и организационных форм и направлений его деятельности; 1972 — настоящее время — дальнейшее развитие структуры заповедника и усложнение выполняемых им научных задач, переход к научным темам по консервации и частичной реставрации архитектурных остатков. Успешное функционирование заповедника в значительной степени определяется его сотрудничеством с Ольвийской экспедицией ИА НАН Украины. В последние годы в связи с сокращением финансирования заповедника резко возросло отрицательное воздействие антропогенного фактора (грабительские раскопки, вандализм). Спасение Ольвии — уникального памятника мировой культуры — невозможно без государственной поддержки.

OLBIA: PROBLEMS OF PRESERVATION
AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS.

The article deals with the condition of antique Olbia from the moment of joining the southern lands to Russia and identifying of the monument to this day. Till the boundary of the XIX—XX centuries the episodic archaeological investigations, mass destructive excavations and excerpts of stone characterized the condition of Olbia. The situation changed only with the beginning of systematical excavations of Olbia, held by B. V. Farmakovskiy at the beginning of the XX century. The new posts of inspectors and guards of the town's territory and the vault of Evrisiviy and Aretha were set up. The post-revolutionary time and both the World wars had a very negative impact on the monument. The history of the preserve «Olbia» itself may be divided into three periods. The I period (1926—1938) — from the moment of declaration of the territory of Olbia the state preserve to the transmission it to the system of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. This period is characterized by the origin of the basic structures of the preserve. The II period (1938—1971) is connected with the activity of the head of Olbian expedition L. M. Slavin. The development of the basic scientific and organizational forms and directions of their activity characterize it. The III period (1972 — to this day) is characterized by the subsequent development of the preserve's structure and complication of the scientific aims to be fulfilled, the transmission to the scientific topics on conservation and partial restoration of the architectural remnants. The preserve's successful functioning is mainly defined by its collaboration with the Olbian expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The reduction of financing of the preserve in recent times has caused the definite increase of the negative influence of the anthropogenous factor (robbery excavations, vandalism). Salvation of Olbia — the unique monument of the world's culture is impossible without the state support.

С. Д. Крижицький

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИХ ЗАЛИШКІВ ОЛЬВІЇ

Стаття присвячена проблемам залежності подальшої долі Ольвії від негативної дії природних чинників і розробленню стратегії археологічного дослідження городища та визначенню черговості проведення консерваційно-реставраційних заходів на розкопаних ділянках у найближчі роки.

Архітектурно-будівельні залишки античного міста Ольвії є тією пам'яткою, яка щонайменшою мірою не підлягає абсолютному дослідженню, що за класичною методикою археологічних розкопок може передбачати повне руйнування об'єкта, який вивчається. Тут максимально припустимий ступінь археологічного вивчення міста визначається необхідністю збереження в натурі найбільш репрезентативних архітектурно-будівельних залишків, а напрям наукового пошуку — завданнями розвитку фундаментальної науки. Отже, виняткове значення Ольвії як пам'ятки античної історії і культури, особливо враховуючи високий ступінь експозиційності архітектурно-будівельних залишків давнього міста, зумовлює важливість вироблення оптимальної стратегії його археологічного вивчення.

Проте вироблення конкретної стратегії археологічних розкопок Ольвії, крім необхідності врахування цих двох чинників (репрезентативності та наукового пошуку), ускладнюється ще одним — негативною дією на пам'ятку змін навколишнього природного середовища. Дія цього чинника раніше — до 70-х років минуло-

Рис. 1. Охоронні розкопки Б. В. Фармаковського вздовж берегового кліфа

го століття — під час планування розкопок практично не враховувалася, хоча вже першим дослідникам Ольвії ще на початку XIX ст. стало ясно, що певна частина давнього міста зруйнована водами Бузького лиману¹, а спроби вивчення античних кладок стін, що руйнуються лиманом, були зроблені Б. В. Фармаковським вже на початку XX ст., у 1902 р.² (рис. 1). Уперше професійні гідроархеологічні пошукові роботи в затопленій частині Ольвії відбулися у 1961 р.³ і були продовжені у 1971—1977 рр.⁴, а відносно значні охоронні дослідження вздовж берегового кліфа, сформованого культурними нашаруваннями, проведені лише в 1966—1968 рр.⁵.

Аналіз результатів цих робіт, а також розкопки, які протягом останніх ста років систематично проводяться у різних частинах ольвійського городища, дали змогу дійти таких висновків (рис. 2).

У давнину місто займало значно більшу площу, ніж нині. На етапі максимального розквіту його територія досягала площі не менше за 47 га і, швидше усього, становила 50—55 га⁶. Однак за минулі після припинення життя Ольвії півтора тисячоліття внаслідок різних причин сталися безповоротні зміни, які торкнулися, головним чином, східної і південно-східної частин міста. Внаслідок дії трансгресії, абразійних, ерозійних та зсувних процесів значна частина міста, не менше за 17 га⁷, виявилася зруйнованою і затопленою лиманом (рис. 3; 4). На жаль, ця ситуація погіршується і тепер.

Слід зазначити, що взагалі за прогнозами геологів перспективи подальшого існування теперішньої берегової лінії всього району Північно-Західного Причорномор'я вельми не втішливі. Встановлено, що «В зв'язи з продовжуючимся процесом формування котловини Чорного моря на фоні общої трансгресії в настоящее время происходит опускание суши (поднятие уровня моря) со скоростью у г. Одессы около 5 мм/год. В этих условиях постоянно протекают процессы абразии, выражающиеся в размыве берегов со средней скоростью около 1 м/год»⁸. І далі: ці процеси з урахуванням наявності підземних вод у товщі лесовидних порід сприяють прискореному формуванню зсувів⁹.

Нічим не краще в цьому відношенні і ситуація з Ольвією. Справа в тому, що крім впливу на городище трансгресії, абразії і ерозії тут несприятливою є і геологічна будова. В Ольвії над урізом води лиману на висоту 2,5 м у північній частині городища і на 1,5—2,0 м в районі Ольвійського мису розміщуються сіро-голубуваті горизонтально-шаруваті глини меотиса, безпосередньо на яких залягає нижній вапняковий водоносний горизонт¹⁰. А це означає, що у разі перезволоження поверхні меотиса або тектонічних, особливо з горизонтальним вектором, поштовхів в умовах найменшого нахилу поверхні меотиса у бік лиману

Рис. 2. Ольвійське городище: I — «Північні ворота»; II — ділянка «Й»; III — НР; IV — «Північний захід»; V — розкоп «В»; VI — «Зевсів курган»; VII — «АГД» і «Західний теменос»; VIII — «Центральний теменос»; IX — «Будівля суду» (дікастерій); X — «Західна брама»; XI — «Ольвійське передмістя»; XII — «Центральний квартал»; XIII — «Східний торговельний ряд»; XIV — «Гимнасій»?; XV — «НГЦ»; XVI — «НГ»; XVII — «НГФ»; XVIII — «К»; XIX — «Розкоп 1908 р.»; XX — «Р-19»; XXI — «М»; XXII — «Північно-східна оборонна стіна цитаделі»; XXIII — «Л»; XXIV — «Оборона на Заячій балці»; XXV — «Р-25»; XXVI — «Залишки фортечних споруд у затопленій частині Нижнього міста»; XXVII — «Амфорні поля»; XXVIII — «Пристань»?; XXIX — «НГСС»; XXX — «НГСЮ»; XXXI — «Т-3»

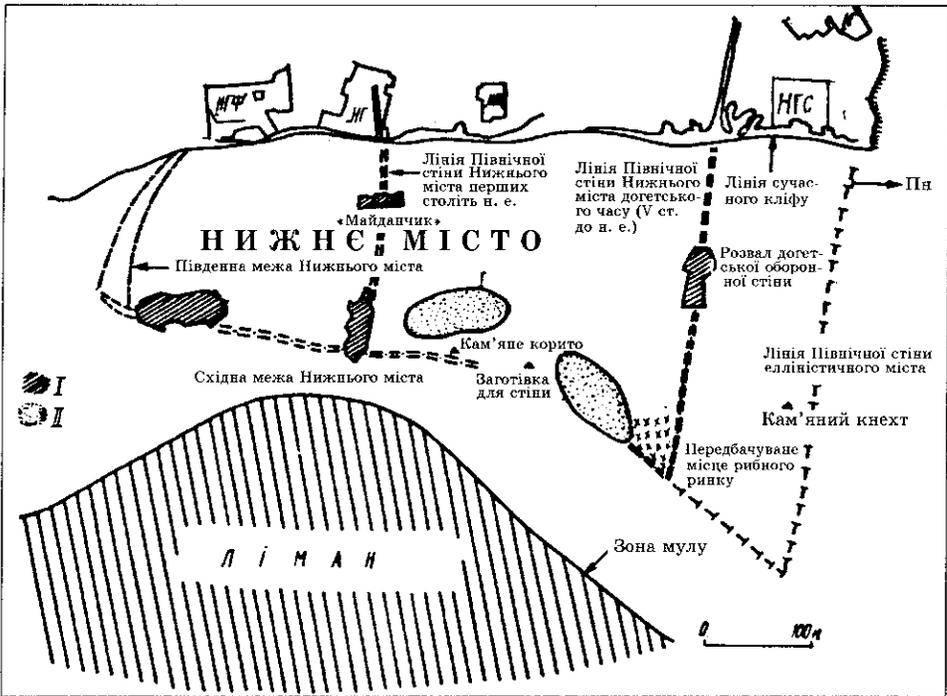

Рис. 3. Об'єкти, які досліджувалися у затопленій частині Ольвії: I — кам'яні розвали стін; II — «амфорні» поля

можливе сковзання верхніх геологічних пластів разом з культурним шаром городища, що розташовані на них. Особливо несприятлива ситуація спостерігається в центральній частині Нижнього міста Ольвії, де поверхня меотиса має чітко виражений нахил у бік лиману¹¹. Тільки в прибережній центральній частині Нижнього міста можливого ковзання верхніх пластів певною мірою протидіє незначна висота берегового кліфа.

Викладене не є чисто теоретичними міркуваннями, заснованими на комп'ютерному моделюванні. Залишки давніх зсувів зафіксовано на дні лиману проти ольвійського мису¹². Більше того, невеликий зсув у південній частині Нижнього міста (відразу за південним бортом розкопу НГФ) стався в 1970-х роках під час підводної експедиції прямо на очах одного із співробітників. Сліди значного зсуву було зафіксовано під час проведення у 1980-х роках розвідувальних розкопок у районі гаданого розташування ольвійського театру — в центрі терасової частини міста. Саме цей зсув і міг знищити театр приблизно у III—II ст. до н. е.¹³

Сліди великого (за мірками, зрозуміло, ольвійського городища) зсуву зафіксовано в районі розкопу НГСС (XXIX)¹⁴ (рис. 5). Тут уздовж підніжжя різкого підвищення терасової частини міста на протязі 30—40 м у напрямі з півночі на південь простежується тиловий шов зсуву завширшки місцями до декількох десятків сантиметрів. Горизонтальний розмір зсуву становить близько 60×60 м. Його сліди добре простежуються в будівельних залишках розкопу. Це передусім загальний нахил мурів підвальних приміщень ранньоелліністичного часу в центральній і західній частинах ділянки НГСС, а також вертикальні розриви в підвальних, широтно розташованих стінах¹⁵. Потрібно також зазначити, що крайні південна і північна частини зсуву, крім загального східного напрямку руху, схильні до переміщення на південь і на північ відповідно. Початкова стадія зсувних процесів на цій ділянці належить ще до елліністичного часу, коли приблизно у II ст. до н. е. частина підвальних приміщень житлових будинків отримала нахил, після чого життя на цьому місці не поновлювалося протягом не менш ніж півсторіччя. Подальша активізація зсуву — розриви в стінах, поява тилового шва, що виходить на земну поверхню, за низкою ознак сталася вже в новітній час. Про це, зокрема, може свідчити те, що один з шурфів розкопу НР (II), зроблених ще у 1930 р., був закладений

Рис. 4. Ділянка НГСС (XXIX). Видляд з півдня

практично на лінії проходження тилового шва, але дослідники не згадують про його наявність. За висновком геологів, катастрофічний розвиток, зокрема, цього зсуву, непередбачуваний і може статися в будь-який момент за збігом несприятливих обставин.

Зрозуміло, було б ідеальним здійснити систему заходів щодо захисту Ольвії від дії всіх цих несприятливих чинників природного походження — трансгресії, абразії, ерозії та зсувів. У 1980-х роках з приводу цього інститутом «Укрдгіпробуд» у зв'язку з будівництвом дамби, що планувалася в районі м. Очаків, були

Рис. 5. Розкоп НГСС (XXIX). Загальний видляд з заходу

Рис. 6. Розкоп Т-3 (XXXI). Підвальні та наземні приміщення терасового будинку

зроблені навіть попередні розрахунки можливої вартості частини таких захисних заходів. Однак і на ті часи сума виявилася досить значною — декілька десятків мільйонів карбованців. Нині, коли не виділяються кошти на забезпечення охорони заповідника навіть тільки від звичайних грабіжників, про масштабні засоби захисту Ольвії від дії сил природи можна лише мріяти.

Ми маємо враховувати, що тепер і у найближчому майбутньому немає економічно реальних методів боротьби з негативним впливом на ольвійське городище природних чинників. Єдиний доступний нам спосіб захисту — охоронні розкопки. Хоча це кардинально не вирішує проблеми в усій її багатоплановості, можна сподіватися на певну відстрочку катастрофи і принаймні зробити спробу здійснити дослідження архітектурно-будівельних залишків, зафіксувати їх у креслениках і фотографіях, врятувати археологічні знахідки. Пов'язане із цим зняття верхніх шарів ґрунту веде до зниження навантаження в зсувних зонах і тим самим сприяє збереженню архітектурних решток.

Нині руйнування зсувами загрожує практично всій східній частині Ольвії, розташованій на північ від Ольвійського мису. Більше того, така ж неприємність чекає і на терасне місто (рис. 6). Саме тут у гаданому місці розташування ольвійського театру простежується ситуація, що нагадує типову картину утворення зсувів¹⁶. Тільки центр Нижнього міста, як ми вже зазначали, внаслідок невеликої висоти берегового кліфа більш-менш застрахований від значних зсувів.

Іншим районом Ольвії, що активно руйнується, є південний схід римської цитаделі (рис. 7). Тут свого часу відбувся значний зсув, внаслідок якого призма корінного берега, що відкололася, не просто сповзла за класичною схемою подібних руйнувань, а сповзла з переворотом. На користь цього свідчить практично абсолютна відсутність керамічного бою на дні лиману вздовж берегового кліфу. Як встановлено розкопками, за оборонними стінами античних міст, у тому числі й Ольвії, звичайно знаходилися сміттєві звалища. Тим більше наявність подібного звалища слід було би чекати у зручному для цього місці — під ольвійською цитаделлю — вдалині від міських воріт, порту і Нижнього міста. Тут мали б спостерігатися (узбережжя лиману під ділянкою «Р-25») також залишки завалів каменя від руйнування південно-східної фортифікаційної лінії цитаделі. Керамічний бій залишився би у цьому місці на дні лиману і в разі, якби зсув утворився за класичною схемою. Звідси випливає лише одне пояснення відсутності на дні лиману археологічних знахідок — утворення зсуву відбувалося з нестандартним

Рис. 7. Розкоп Р-25 (XXV). Залишки перших століть н.е. Зліва початок схилу

переворотом призми, що відкололася, під час якого культурний шар виявився похованим під масивом лесових ґрунтів.

Уся східна прибережна межа Ольвії зазнає також досить сильної ерозії та абразії.

Серед інших частин городища, яким загрожує дія природних сил, відмітимо північно-східну і західну межі Ольвії. Тут йде сильна ерозія схилів Північної і Заячої балок.

Так, зокрема, порівняно з початком XIX ст. ерозійна ділянка Північної балки зросла у західному напрямку більш ніж на 100 м. На планах початку XIX ст. — П. І. Кеплена, І. М. Муравйова-Апостола, І. П. Бларамберга¹⁷ — виразно видно проходження паралельно лиману дороги з Нижнього міста Ольвії до с. Парутине, яка перетинає Північну балку приблизно в 60 м від берегового урізу. Подальший розвиток цієї ерозійної ділянки Північної балки, якщо не буде вжито невідкладних заходів¹⁸, у недалекому майбутньому призведе до знищення північної оборонної лінії Верхнього міста.

Те саме стосується і Заячої балки, де загальна довжина ерозійної частини досягає 0,5 км. А це, у свою чергу, загрожує руйнуванням західної оборонної лінії Верхнього міста.

Отже, у перспективі маємо досить невтішний підсумок, і якщо з ерозією схилів балок боротися цілком реально шляхом заповнення ерозійних ділянок відходами будівництва тощо, то відносно захисту східних меж Ольвії, як вже зазначалося, ефективного технічного рішення в рамках існуючих фінансових можливостей немає.

На жаль, доля затопленої частини Нижнього міста чекає і всю Ольвію. Звичайно, якщо різко не погіршиться дія природно-кліматичних умов, це станеться не скоро. Поступова ж руйнація східної межі міста відбувається вже тепер, і тут лічба досить помітних негативних зрушень може йти на десятиліття. Єдиним, нехай і частковим, виходом з цієї ситуації може бути, як ми вже це зазначали, тільки систематичне проведення охоронних розкопок.

У зв'язку з наведеним треба підкреслити, що завдання охоронних робіт в умовах дослідження такої пам'ятки, як Ольвія, не може зводитися лише до безпосе-

Рис. 8. Шарові підвалини північної брами Верхнього міста. Видгляд під час розкопок

періодів дуже багато, єдиним можливим методом проведення охоронних досліджень є розкопки на випередження руйнації — широкими площами, в межах окремих кварталів або хоча би окремих споруд.

Викладене визначає стратегію розкопок Ольвії у найближчі десятиліття, принаймні доти, поки не з'являться достатні фінансові можливості здійснення ефективного захисту городища від сил природи. Розкопки слід зосередити вздовж східних меж городища і насамперед — у північній частині Нижнього міста (ділянка НГСС (XXIX), а також у східній частині римської цитаделі (ділянка «Р-25» (XXV). Крім цього, необхідно також розгорнути роботи в терасній частині Ольвії, зокрема у місці давнього зсуву — в гаданому районі театру (на південь від розкопу «Т-3» (XXXI)¹⁹.

Вище розглянуто загальні перспективи подальшої долі городища і основних напрямів розвитку охоронних археологічних досліджень Ольвії. Проте Ольвія важлива не тільки як об'єкт наукового вивчення, а й не меншою мірою як пам'ятка, що є величезною культурно-просвітницькою цінністю, оскільки тут збереглися численні архітектурно-будівельні залишки різних споруд — фортечних, житлових, культових тощо.

До теперішнього часу із загальної території міста збереглася площа 30 га, з якої розкопано близько 5 га²⁰. З приблизно 120 траншей і різних поглиблень, зафіксованих на топозйомці 1958 р., тільки 30 (крім траншей І. Е. Забеліна і В. Г. Тізенгаузена)²¹ можна упевнено інтерпретувати як археологічні розкопки (мається на увазі професійні). Всі вони належать до ХХ ст.²². З цих розкопок далеко не всі викликають інтерес для експозиції. Це пояснюється відсутністю виразних будівельних залишків або їх подальшим руйнуванням. Нижче стисло охарактеризовано²³ розкопки, за винятком об'єктів, відкритих у затопленій частині міста (XXVI—XXVIII), дільниці НР (III), яка нині поглинена розкопом НГСС (XXIX), і розкопів на території ольвійського передмістя (XI) з погляду їх збереженості та необхідності проведення консерваційно-реставраційних робіт. Опис наведено починаючи з Верхнього міста у напрямку з півночі на південь.

реднього слідування за руйнаціями. Подібна методика проведення охоронних розкопок прийнятна, і то далеко не завжди, лише на одношарових пам'ятках, що мають не більше за одного-двох будівельних періодів. Вивчення таким методом складніших містобудівних структур неминуче веде до втрати величезних обсягів інформації, особливо з огляду на планування (як міста, так і окремих будівель) і стратиграфічні спостереження. А це, в свою чергу, часто призводить до невірної хронологічної атрибуції споруд та хибної інтерпретації об'єктів, що відкриваються, а також виключає можливість виконання кінцевого завдання дослідження архітектурно-будівельних залишків — виконання реконструкції планів і об'ємно-просторових рішень будівель.

Для Ольвії, де потужність культурних нашарувань місцями сягає 6—8 м, де налічується понад 10 культурно-хронологічних етапів, а будівельних

Рис. 9. Зевсів курган під час розкопок

Верхнє місто.

Розкоп «Північні ворота» (I). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито шарові підвалини від двох веж та куртин (рис. 8) і кам'яний склеп, які не збереглися. Ділянка експонуванню не підлягає.

Розкоп «И» (II). Розкопки Л. М. Славіна, О. М. Карасьова, О. І. Леві. Відкрито залишки житлових будинків елліністичного часу. У 1980-х роках проведено консервацію і часткову реставрацію. Стан залишків експозиційний.

Розкоп «Північний захід» (IV). Розкопки С. Д. Крижицького, С. М. Мазараті. Відкрито надто поганой збереженості кладки стін житлових будинків I ст. до н. е. і дві гончарних печі. Експозиційного інтересу залишки не мають.

Розкоп «В» (V). Роботи Б. В. Фармаковського. Відкрито надто розрізнені фрагментарні залишки кладок стін, які до наших часів не дійшли. Експозиції не підлягають.

Ділянка «Зевсів курган» (VI). Розкопки Б. В. Фармаковського. Розкопано частково курган (збереглися залишки монументальної крепиди, дромос та поховальна камера з передпокоем) (рис. 9) і два багатих житлових будинки елліністичного часу. В експозиції знаходиться тільки курган (крепіда, частина насипу, дромос і склеп). Потрібна реставрація крепиди і насипу кургану. Залишки житлових будинків до проведення додаткових археологічних розкопок відновленню не підлягають і можуть бути засипані ґрунтом з метою реставрації крепиди і частини насипу кургану.

Ділянка «АГД» (VII). Розкопки Л. М. Славіна, О. М. Карасьова, О. І. Леві, А. І. Фурманської. Відкрито житлові будинки елліністичного часу. Проведено консервацію та часткову реставрацію житлових будинків.

Розкоп «Західний теменос» (VII). Дослідження А. С. Русяєвої. Поруч з теменосом і частково під його спорудами розкопано близько 30 напівземлянок архаїчного часу, близько 15 вівтарів, траншеї від вибірок стін храму Аполлона Лікаря, залишки огорожі теменоса та дві будівлі не визначеного призначення. Споруди теменоса датуються другою половиною VI—III ст. до н. е. Ділянка в експозиційному стані. Проведено консервацію з частковою реставрацією однієї напівземлянки та кількох вівтарів. Потрібна реставрація в камені конфігурації плану храму Аполлона Лікаря (рис. 10).

Ділянка «Центральний теменос» (VIII). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито залишки V—II ст. до н. е. вівтарів, двох храмів, огорож, великої стої, цистерни гідросистеми. Вони знаходяться більш-менш в експозиційному стані. Прове-

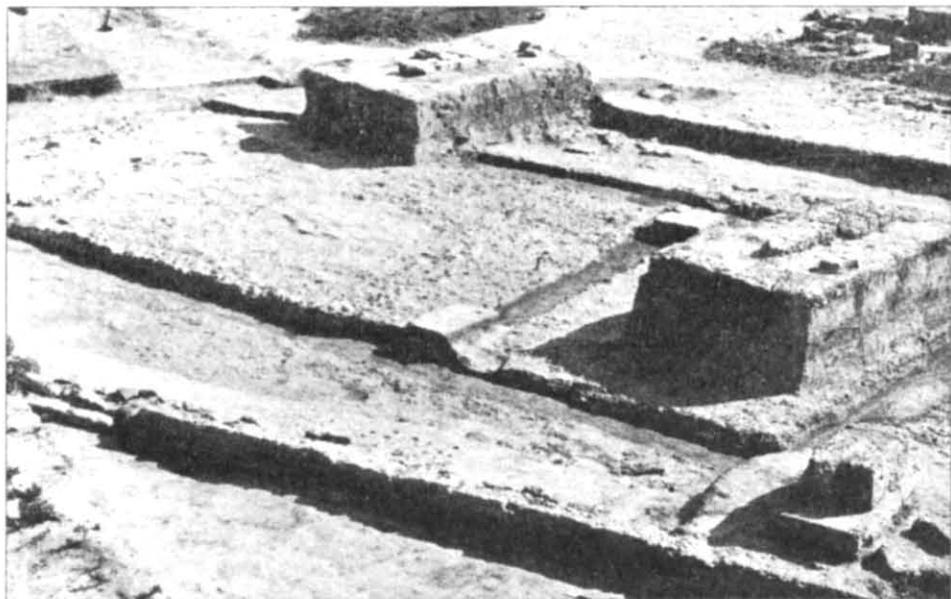

Рис. 10. Траншеї вибірок стін храму Аполлона Лікаря

дено консервацію з частковою реставрацією великої стіи, храму Зевса, огорож теменоса. Потребують консервації головний вівтар та цистерна гідросистеми.

Ділянка розкопок будівлі суду — дикастерія (IX). Розкопки О. І. Леві і О. М. Карасьова. Відкрито незначні залишки стін, підмурівків і вимосток IV—III ст. до н. е. Для реконструкції плану даних недостатньо. З метою закріплення в експозиції елементів плану міста необхідно зафіксувати східний мур будинку дикастерія. На захід від дикастерія (розкопки В. І. Денісової) відкрито незначні залишки від споруд не встановленого призначення. Ця частина ділянки підлягає засипці і нівелюванню поверхні.

Розкоп «Західна брама» (X). Роботи Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки західних воріт міста IV—II ст. до н. е. — шарові підвалини кількох куртин та двох веж (рис. 11), водостік. Проведено часткову консервацію однієї куртини, однієї вежі і водостоку. Роботи на ділянці було зупинено через переорієнтування експедиції на охоронні розкопки. Нині експонуванню не підлягає. Проте у майбутньому у разі проведення додаткових розкопок і відповідної консервації ділянка становила б значний інтерес, оскільки в Ольвії це єдина міська брама, реконструкція планування якої цілком можлива.

Розкоп «Центральний квартал» (XII). Розкопки Л. М. Славіна і Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки житлових будинків в основному елліністичного часу, підвали будівлі, очевидно, адміністративного призначення, торговий ряд, виноробню перших століть н. е. Проведено часткову реставрацію двох житлових будинків, підвалів торгового ряду та адміністративної споруди. Ця частина викликає експозиційний інтерес. Інші залишки центрального і прилегло до нього південного кварталів підлягають консервації.

Ділянка «Східний торговий ряд» (XIII). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито підвали торгового ряду V—III ст. до н. е. Розкоп не експонується. Потрібна реставрація.

Ділянка «Гімнасій» (XIV). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито залишки IV—III ст. до н. е. лазневих приміщень, бази кількох колон, колодязь, приміщення, можливо, аптеки. Розкоп не експонується. Потрібні значні консерваційно-реставраційні роботи.

Розкоп «К» (XVIII). Розкопки К. Е. Гріневича. Відкрито залишки оборонних стін з сирцевої цегли IV ст. до н. е. Експонуванню не підлягають.

Розкоп «1908 р.» (XIX). Роботи Б. В. Фармаковського. Відкрито продовження головної поздовжньої вулиці Верхнього міста. Будь-яких будівельних залишків до тепер не збереглося. Експонуванню не підлягає.

Рис. 11. Західна стіна північної башти, мурована з сирцевої цегли

Розкоп «P-19» (XX). Розкопки С. Д. Крижицького, А. І. Кудренко, В. В. Крапівіної. Виявлено розвал оборонної стіни, виноробню, частину подвір'я будівлі нежилого призначення. Розкопки припинено через пересорієнтацію експедиції на охоронні роботи. Експонуванню не підлягає.

Розкоп «М» (XXI). Розкопки Б. В. Фармаковського, Л. М. Славіна, Т. М. Кніпович. Відкрито залишки оборонної стіни і перистильний двір будинку перших століть н. е. Розкопані об'єкти викликають інтерес для експонування, але вимагають проведення значних додаткових розкопок з подальшою консервацією.

Розкоп «Північно-східна оборонна стіна цитаделі» (XXII). Роботи Б. В. Фармаковського. Розкопано залишки житлового будинку (не збереглися) і куртин. Знаходиться в експозиції.

Розкоп «Л» (XXIII). Роботи Ф. М. Штігельман, Р. І. Ветштейн. Розкрито залишки підвалів будинку римського преторія (?). Об'єкт викликає значний експозиційний інтерес, потребує реставрації.

Ділянка «Оборона на Заячій балці» (XXIV). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито залишки оборонних стін елліністичного часу та трикамерної башти перших століть н. е. Входить до експозиції. Потребує консервації і часткової реставрації.

Ділянка «P-25» (XXV). Охоронні розкопки В. В. Крапівіної, А. В. Буйських. Розкриваються житлові будинки, підпірні стіни терас, святилище, залишки оборонних стін і веж римської цитаделі. Ділянка входить до експозиції, потребує поточної консервації.

У терасному місті — розкоп «Т-3» (XXXI). Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Назарчука. Відкрито залишки терасної житлової забудови кінця VI—II ст. до н. е. Знаходиться в експозиційному стані. Потрібні консервація і часткова реставрація.

Нижнє місто.

Ділянка НГСС (XXIX)²⁴. Охоронні розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової. Відкрито залишки житлових кварталів IV—II ст. до н. е. Входить до експозиції, потребує консерваційно-реставраційних робіт.

Ділянка НГСЮ (XXX). Розкопки Н. О. Лейпунської. Архітектурно-будівельні залишки не виявлено. Експозиційного інтересу не має.

Ділянка НГЦ (XV).

Розкопки Б. В. Борисова, С. Д. Крижицького, Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки господарсько-житлових і складських будинків перших століть н. е. Експонуванню не підлягає.

Розкоп НГ (XVI).

Розкопки Л. М. Славіна. Відкрито залишки житлових будинків, оборонної стіни, фортечної башти, гончарних печей перших століть н. е. (рис. 12). Потребує проведення значного обсягу консерваційно-реставраційних робіт.

Рис. 12. Розкоп НГ (XVI).

Ділянка НГФ (XVII). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито два великих житлових будинків елліністичного часу (рис. 13). Один з найбільш репрезентативних розкопів. Потрібно проведення значних консерваційно-реставраційних робіт.

Як видно з переліку розкопаних архітектурно-будівельних решток в Ольвії, можна експонувати досить значну кількість об'єктів різного призначення і різних історичних періодів, але це все повною мірою можливо лише за умов систематичного здійснення необхідних консерваційних та реставраційних заходів.

Зазначимо, що питання про причини, з яких ті або інші ділянки слід тримати в експозиційному стані, досить прозоре і визначається культурологічною та історичною цінністю відкритих архітектурно-будівельних залишків та ступенем їх збереженості, тобто репрезентативності. Крім того, в процесі планування послідовності проведення робіт з музесфікації²⁵ потрібно мати на увазі, що частина розкопів має інтерес тільки для фахівців. Для звичайних відвідувачів заповідника достатньо знайомства з однією-двома найвиразнішими ділянками з кожної категорії будівельних залишків, оскільки надмірно фрагментовані залишки підмуріvkів, стін підвалів, шарових підвалин, вимосток подвір'їв зацікавлення не викликають.

Складніша справа з проблемами консервації та часткової реставрації. Адже жодні архітектурно-археологічні об'єкти не є вічними і потребують здійснення час від часу спеціальних консерваційних заходів. Єдиний досить ефективний спосіб захисту архітектурно-будівельних залишків, що забезпечує їх збереження на багато десятків років, — це розміщення експозиції в закритих павільйонах. Останнє, однак, навряд чи прийнятно для Ольвії, враховуючи, по-перше, значні масштаби комплексів, що відкриваються, а по-друге, естетичну несумісність таких павільйонів з загальним виглядом залишків міста. Йтися може лише про окремі об'єкти, такі, приміром, як вівтарі теменосів.

Отже, щонайперше виникає питання про те, з якою частотою потрібно проводити консерваційні заходи стосовно архітектурно-будівельних залишків в експозиції просто неба. Останнє значною мірою залежить від технічних особливостей будівельних залишків, зокрема їх міцностних характеристик і стійкості до атмосферних опадів. З цього погляду архітектурно-будівельні залишки Ольвії знаходяться в досить несприятливій ситуації. Це зумовлене передусім відносно невеликими розмірами каменів, що використовувалися в більшості споруд. Винятком є, і то частково, лише оборонні комплекси. Крім того кам'яні кладки підмуріvkів і стін ольвійських споруд велися практично завжди на глиняних розчинах, а іноді і просто земляних. І, нарешті, несприятливою особливістю є наявність конструкцій і споруд, вирізаних в лесі (землянки, напівземлянки, ями), зроблених з сирцевої

Сучасний вигляд з північного заходу

цегли (кладки стін)²⁶ або шарових підвалин (комбінованих прошарків з лесу і землі з домішкою попелу) (рис. 14).

Крім міцностних характеристик і стійкості до атмосферних опадів будівельних залишків є ще один чинник, від якого залежить тривалість дії консерваційних заходів. Це міра агресивності навколишньої рослинності. В умовах Ольвії основною небезпекою є не лишайники, а трав'яниста і деревна рослинність. Лишайники вражають поверхню каменя, але, як показує досвід, стабілізують її стан на багато десятків років. Про це свідчить стан декількох будівельних залишків, відкритих Б. В. Фармаковським ще на початку ХХ ст. Лишайники є реальною загрозою лише для архітектурних деталей, особливо зроблених з місцевого черепаш-

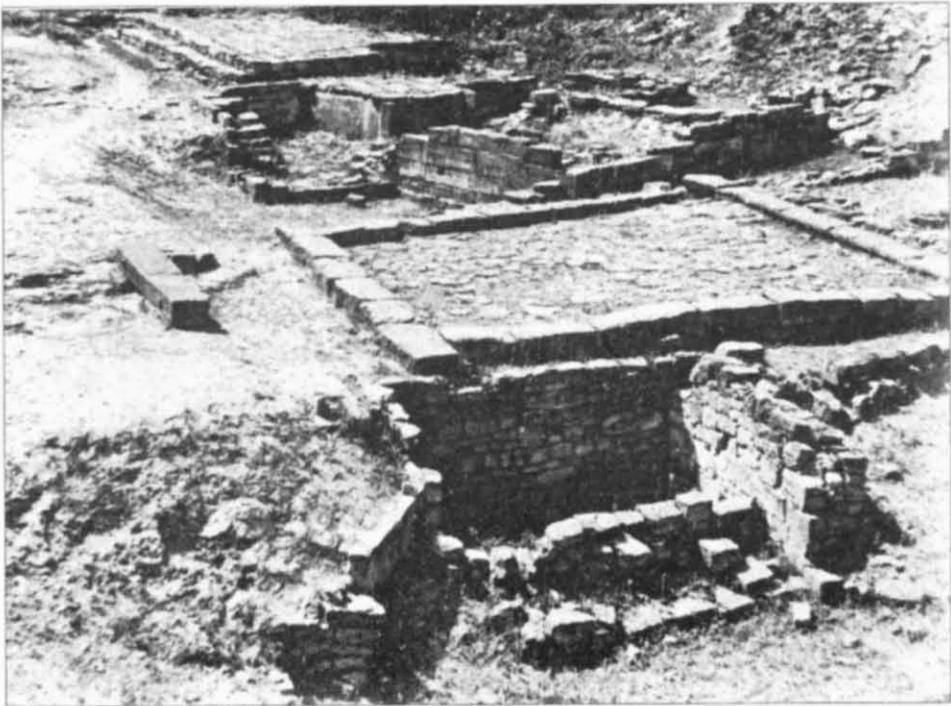

Рис. 13. Залишки житлових будинків на розкопі НГФ (XVII). Сучасний вигляд з півночі

Рис. 14. Шарові підвалини від споруди громадського призначення, яка знаходилася з південного боку агори

ника або пісковика (мармурові архітектурні деталі в Ольвії трапляються відносно рідко). Тонке, іноді майже графічне, моделювання цих деталей внаслідок впливу лапайників руйнується і поступово втрачається. Проте цьому досить ефективно можна запобігти збереженням цих деталей у лапідарії. Інакше обстоїть справа з трав'янистою та деревною рослинністю. Її коріння активно руйнують будівельні залишки, поставлені, як вже зазначалося, на глині.

Нині, як за рубежем, так і у нас, розроблено низку методик, які дозволяють більш-менш ефективно протистояти негативній дії обох чинників і тим самим забезпечувати досить значну тривалість збереження того або іншого об'єкта в експозиційному стані. При цьому, однак, потрібно враховувати, що вічних консервантів не існує і все одно консерваційні заходи з тією або іншою частотою необхідно провадити регулярно.

Як показує досвід проведення комплексних систематичних (з початку 1970-х років)²⁷ консерваційних заходів, періодичність здійснення таких робіт стосовно житлових кварталів може сягати щонайменше чверті століття (ділянка «И»). Звичайно, подібні заходи щодо більш монументальних споруд — фортечних стін та башт (наприклад, на ділянці оборони на Заячій балці), — дали б змогу довести цей інтервал до 100 років²⁸.

І, нарешті, постає питання, в яких випадках і масштабах слід проводити часткову реставрацію. Ця проблема вирішується виходячи з потреби створення умов для забезпечення надійної консервації відкритих автентичних архітектурно-будівельних залишків або для показу в плані конфігурації тих об'єктів, які зберегти під відкритим небом неможливо (наприклад, шарові підвалини). Підкреслимо, що йдеться тільки про часткову і ні якою мірою про повну реставрацію. Об'ємно-просторові характеристики архітектурно-будівельних залишків, що відкриваються в Ольвії, такі, що не дають змоги запропонувати реконструкції з досить високим (для натурального відтворення) коефіцієнтом ступеня вірогідності відновлення тієї або іншої споруди цілком. Йдеться лише про графічні реконструкції. Останнє стосується не тільки Ольвії, а й інших античних міст Північного Причорномор'я.

Зазначимо, що із загдуваних 28 ідентифікованих ділянок розкопок в експозиційному відношенні в Ольвії реально викликають інтерес тільки 17. Чотири з них (X, XIII, XIV, XXI) доцільно включити до експозиції лише після проведення значних за обсягом додаткових розкопок і консерваційно-реставраційних робіт. Дві ділянки (II, XXII) мають придатний для експонування вигляд і потребують тільки поточних консерваційних заходів. 11 розкопів (VI, VII, VIII, XII, XVI, XVII, XXIII—XXV, XXIX, XXXI) можна експонувати і сьогодні, але у найближчий час вони потребують проведення ґрунтовних консерваційно-реставраційних робіт, які за належного фінансування можуть бути виконані протягом найближчих 10—20 років. До цих об'єктів слід додати також курган Єврисивія та Арети.

Зважаючи на історико-культурне значення, репрезентативність та ступінь руйнації архітектурно-будівельних залишків, доцільно на найближчі роки намітити таку послідовність робіт по музеєфікації.

1. Курган Єврисивія і Арети. Повне відновлення курганного насипу і кріпиди.

2. Ділянка «И» (II). Оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

3. Центральний теменос (VIII). Консервація головного вівтаря, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

4. Західний теменос (VII). Реставрація плану храму Аполлона Лікаря, консервація відкритих споруд, зокрема вівтарів, археологічні дослідження з метою визначення західної і південної меж теменоса, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

5. Зевсів курган (VI). Відновлення курганного насипу і крепіди в межах 50-60-градусного сектора, експлікації.

6. Ділянка «Л» (XXIII). Консервація і часткова реставрація кам'яних кладок стін підвалів преторія, а також дослідження розгалуження головної подовжньої вулиці Верхнього міста; закріплення бортів розкопу, експлікації.

7. «Оборона на Заячій балці» (XXIV). Консервація з частковою реставрацією оборонних куртин та трикамерної башти, археологічні дослідження території з внутрішнього боку оборонних стін, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

8. НГФ (XVII). Дослідження оточуючої території з метою планування бортів розкопу, консервація з частковою реставрацією відкритих Б. В. Фармаковським житлових будинків, експлікації.

9. НГ (XVI). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

10. Східний торговельний ряд (XIII). Консервація з частковою реставрацією, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

11. Гімнасій (XIV). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

12. Ділянка «М» (XXI). Археологічні дослідження, консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

13. Центральний квартал (XII). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

14. Західна брама (X). Археологічні дослідження, консервація, часткова реставрація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

Паралельно з переліченими завданнями роботи з музеєфікації слід провадити і на тих ділянках, де ведуться охоронні розкопки. Це ділянки «Р-25» (XXV), НГСС (XXIX), «Г-3» (XXXI).

Такі перспективи і завдання музеєфікації експозиції під відкритим небом архітектурно-будівельних залишків Ольвії. Зрозуміло, реалізація цих планів реальна лише за умови постійного спеціального фінансування.

¹ Так, вже на плані І. М. Муравьова-Апостола уявна східна межа Нижнього міста Ольвії була розташована на акваторії лиману (*Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 г.* — СПб., 1823. — С. X).

² Ці охоронні розкопки були обмежені лише зачистками кам'яних кладок стін, які виступали з берегового кліфа (*Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.* — Киев, 1985. — С. 18, рис. 1; С. 94, рис. 35).

³ *Блаватский В. Д. Подводные разведки в Ольвии // СА. — 1962. — № 3. — С. 223—234.*

⁴ *Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 39 и сл. На плані Ольвії об'єкти, які досліджувалися під час цих робіт, позначені римськими цифрами XXVI—XXVIII.*

⁵ *Крыжицкий С. Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. // АИУ 1965—1966. — Киев, 1967. — Вып. I. — С. 132, 133; Он же. Раскопки Нижнего города Ольвии // АИУ 1967. — Киев, 1968. — Вып. II. — С. 145—146; Он же. Раскопки участка «Берег» в Ольвии в 1968 г. // АИУ 1968. — Киев, 1971. — Вып. III. — С. 175—179.*

⁶ *Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование... — С. 88; Он же. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 122.*

⁷ *Крыжицкий С. Д. Основные итоги... — С. 63.*

⁸ *Инженерно-геологические условия Северо-Западного побережья Черного моря. Препринт 89-8. — Киев, 1989. — С. 44.*

⁹ *Там же.* — С. 45.

¹⁰ *Шилик К. К. Палеогеография Ольвии // Ольвия. — Киев, 1975. — С. 58—60.*

¹¹ Шилик К. К. Указ. соч.— Рис. 7.

¹² Шилик К. К. Указ. соч.— С. 78.

¹³ Крыжицкий С. Д., Назарчук В. И. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1984 г. // Научный архив Ин-та археологии НАНУ.— 1984/29/a.— С. 11, 18.

¹⁴ Тут і далі римськими цифрами позначені розкопи на плані ольвійського городища.

¹⁵ Leirpunskaaya N. O. Excavations in the Lower City of Olbia, 1985-1992: Preliminary Results // Echos du Monde Classique/Classical Views.— 1995.— XXXIV.— N. s. 14.— P. 23—44.

¹⁶ Шилик К. К. Указ. соч.— С. 86, 87.

¹⁷ Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии города // МИА.— 1956.— № 50.— Рис. 1, 3, 5.

¹⁸ На відміну від східних меж міста, тут використання технічних методів захисту від подальшої ерозії з усіх поглядів цілком реально. Можливе і просте заповнення ерозійної ділянки відходами будівництва.

¹⁹ Інакше при подальшому розвитку зсувних процесів у цьому місці будь-які надії знайти залишки театру (якщо він тут дійсно був) будуть не реальні.

²⁰ За станом на 1984 р. ця цифра становила близько 4,5 га (Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С.42).

²¹ Ці численні траншеї, які спотворили поверхню городища, не знайшли навіть належного відображення у звітах, а будівельні залишки, відкриті з траншей, як видно не збереглися і до часу початку систематичних розкопок Ольвії.

²² Точне місцезнаходження розкопів XIX ст. Н. Аркаса і Ф. Бруна (1870), а також А. С. Уварова (1848) встановити тепер взагалі неможливо. Те саме стосується і розкопа Б. В. Фармаковського північних воріт Ольвії.

²³ Більш детально див.: Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 33 и сл.; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— Рис. 74 и сл.

²⁴ Як показали розкопки, ця ділянка належить фактично до терасової частини міста, але за традицією за нею залишилася назва НГСС — Нижний город, север, северный раскоп.

²⁵ До завдань музеєфікації входять: відбір тих архітектурно-будівельних залишків, що залишаються в експозиції; проведення додаткових археологічних дослідвань, необхідність яких визначається відбором тих, чи інших залишків; консервація і за необхідності часткова реставрація архітектурно-будівельних решток (при цьому необхідно показувати межі нових добудов); забезпечення заходів щодо захисту розкопу від потрапляння туди атмосферних опадів з навколишніх територій городища, закріплення бортів котловану і відведення дошових вод з розкопу; визначення місцезнаходження і за необхідності будівництво штучних оглядових доріжок і майданчиків; встановлення на розкопах експлікацій.

²⁶ Тут може бути ефективним лише павільйонне зберігання.

²⁷ Слід зауважити, що питанням консервації будівельних залишків приділялася увага і нашими попередниками, зокрема Л. М. Славіним, А. В. Бураковим, робочим заповідника М. Я. Красняком. Так, звичайно до похилих кам'яних кладок стін робилися контрфорси, іноді підмурівки, шви на фасадах стін промазувалися глиняними розчинами та ін. З початку 70-х років ХХ ст. ці роботи набули комплексного характеру. Під керівництвом автора їх спеціально було заплановано на рівні науково-дослідної тематики, з розробкою спеціальних обґрунтувань та методик. Багато у цьому напрямі було зроблено А. В. Бураковим, А. І. Кудренко, О. С. Беляєвим.

²⁸ На жаль, на тривалість збереження архітектурно-будівельних залишків діє ще один негативний чинник, дія якого зводить нанівещь будь-які зусилля щодо захисту пам'яток культури. Це вандалізм грабіжників, серед яких багато жителів с. Парутине. Звичайно, розраховувати на швидке зростання культурного рівня або хоча би простої порядності грабіжників не доводиться. Тут можливо тільки одне розв'язання проблеми, яке, до речі, з успіхом застосовується на зарубіжних пам'ятках. Це створення численної і озброєної цілодобової охорони. Систематичне патрулювання хоч би двох трійок охоронців дало б змогу досить ефективно вирішити проблему охорони як самого городища, так і його некрополя.

Одержано 24.04.2001

С. Д. Крыжицкий

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЗАПОВЕДНИК «ОЛЬВИЯ».
ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ
АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ

Столетние систематические археологические исследования Ольвии позволили прийти к выводу о том, что негативное действие природных факторов на городище — трансгрессия, абразия, эрозия и особенно оползневые процессы привели к тому, что за 1500 лет, прошедшие после прекращения жизни Ольвии, часть города разрушена и его остатки находятся под водами Бугского лимана. Действие этих факторов продолжается и сегодня. Это определяет необходимость проведения в ближайшем будущем в основном охранных археологических раскопок вдоль, главным образом, восточной границы городища.

Открытые в Ольвии архитектурно-строительные остатки представляют в условиях Северного Причерноморья исключительный интерес, как научный, так и культурологический. В связи с этим важное значение приобретают сохранение некоторых раскопанных объектов и проведение консервационно-реставрационных мероприятий, определение очередности их музеефикации, которая и предлагается в данной статье.

S. D. Kryzhytskiy

HISTORICO – ARCHAEOLOGICAL PRESERVE «OLBIA».
PROSPECTS OF INVESTIGATION AND CONSERVATION
OF ARCHITECTURAL BUILDING REMNANTS.

The centenary systematic archaeological studying of Olbia enabled the conclusion about the negative influence of natural factors on the ancient town. Transgression, abrasion, erosion and especially landslide processes for the last thousand and five hundred years, past since Olbia declining, caused the ruining of the part of the town and the appearance of its remnants under the waters of the Bug estuary. The influence of these factors has been continuing at present. All this conditions the importance of organizing of the rescue archaeological excavations mainly along the Eastern border of the ancient town.

The archaeological remnants found in Olbia are of great interest both scientific and archaeological. That's why saving of a great number of the excavated objects and organization of conservation and restoration measures, definition of the sequence of their museumification, which is proposed in this article, have a very important meaning.

И. В. Тункина

**К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОЛЬВИИ
В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.**

Статья посвящена исследованию Ольвии в первой трети XIX в. В то время были составлены первые планы древнего города и его окружи, опубликованы первые результаты научных исследований по истории памятника, введены в научный обиход новые надписи и монеты, происходившие из Ольвии.

Известный одесский антикварий И. П. Бларамберг обратил внимание на ольвийские памятники в начале 1810-х годов¹. Одним из источников поступления новых памятников в его коллекцию стали раскопки на городище и некрополе Ольвии. Точных сведений о них мы не имеем. А. А. Скальковский, описывая посеще-

© И. В. ТУНКИНА, 2001

ние великим князем Николаем Павловичем (будущим императором Николаем I) Новороссийского края в 1816 г., указывал что последний приехал на развалины Ольвии и «присутствовал при разрытии многих курганов», а найденную серебряную «медаль» подарил И. П. Бларамбергу «в знак уважения к его археологическим трудам в этой местности»². Николай Павлович посетил Ольвию проездом, выехав из Николаева 11 июня 1816 г. и прибыв в Одессу на следующий день³. Тем же маршрутом осенью 1817 г. путешествовал великий князь Михаил Павлович, ранее осмотревший собрание редкостей Черноморского депо карт в Николаеве⁴.

За многие годы И. П. Бларамберг собрал значительную коллекцию древностей⁵, куда вошли лапидарные памятники, круглая и рельефная скульптура, керамика, мелкая пластика, амфорные ручки с клеймами, изделия из металла, украшения⁶. И все же основное внимание коллекционер уделял своему богатейшему собранию ольвийских монет (не менее 1000 экз.) и монет других городов, найденных в Ольвии и Причерноморье, которое собиратель называл «нумизматическим периплом Понта Эвксинского»⁷. Еще в 1817 г. Иван Павлович пожертвовал часть своей нумизматической коллекции (700 монет римского времени из Ольвии) Ришельевскому лицу, а в 1825 г. — 204 монеты только что открытому городскому музею древностей в Одессе.

Неподдельный интерес к Ольвии проявил поэт К. Н. Батюшков, который летом 1818 г. в качестве почетного библиотекаря Имп. Публичной библиотеки во время отпуска для поездки на юг России «с целью отыскания рукописей и остатков русских и греческих памятников» посетил городище, собрал несколько находок, снял план и вчерне написал «Замечания об Ольвии». Во время работы над очерком поэт читал произведения античных авторов, прежде всего Геродота, пытался достать малотиражные и потому редкие труды академика Е. Е. Кёлера, изучал ольвийский кабинет Бларамберга⁸. В письме от 19 октября 1818 г. он уговаривал Н. П. Румянцева приобрести коллекцию Бларамберга: «Я с моей стороны священным долгом почел уведомить вас о сем собрании, которое, легко может стать ся, перейдет в руки поляков или англичан, ибо г. Бларамберг по напечатании каталогов намеревается продать свой кабинет. В бытность мою в Одессе его уже торговали»⁹. К счастью, все же большая часть собрания И. П. Бларамберга впоследствии поступила в Одесский городской музей древностей.

17 июля 1818 г. Батюшков писал А. Н. Оленину из Одессы: «Отдохнув в Николаеве, я отправился в Ильинское, поместье Кушелева-Безбородки, т. е. в древнюю Ольвию, и осмотрел любопытные остатки или могилу сего города [...]. Я снял план с развалин или, лучше сказать, с урочища, и вид с Буга. Рисовать я не мастер, но сии виды для меня будут полезны: они пояснят мое описание, если когда-нибудь вздумается мне привести в порядок мои записки... Для вас сохранил урну, найденную в развалинах рыбаком. Вот ее история. Один из рыбаков селения рыл яму и заступом ударил по черепице; продолжал рыть и вынул из земли большой сосуд покрытый. Полагая, что в нем монеты, разбил его. В первом сосуде был прах на дне и другой сосуд, во втором третий. Все три грубой работы из глины. Сей последний доставляю Вам на память обо мне. В нем управитель Ильинского подносил вино рабочим людям; лучше же ему быть в кабинете Вашем. Но такие сосуды здесь не редкость: их находят повсюду, даже в полях, где, конечно, римляне стояли лагерем. Притом сохранию для вас две медали: одну из них подарил мне г. Бларамберг, у которого прекрасное, единственное в своем роде собрание медалей, обломков и статуй... Здесь в Одессе я пользуюсь его благоклонностью и кабинетом. Жаль, что он не публикует его! — В Ольвии открыли трубу, которая более двух тысяч лет лежала в земле. Она служила водопроводом, и странное дело! из нее еще струится вода в Буг. Адмирал Грейг посылал из Николаева чиновника осмотреть ее форму, меру и положение. Одно колено сей трубы я взял с собою и постараюсь привезть; не угодно ли Вам будет поставить ее в библиотеку или в Ваш кабинет?»¹⁰. В конце июля 1818 г. Батюшков сообщал Н. И. Гнедичу: «Я кое-что написал об Ольвии. В Петербурге на досуге переправлю и сообщу твоему просвещению [...]; всем надоел здесь медалями и вопросами об Ольвии»¹¹. Эта тематика настолько захватила воображение Батюшкова, что 10 сентября 1818 г. он писал А. И. Тургеневу из Москвы: «Я с ума схожу на Ольвию»¹². К несчастью, из-за душевной болезни в припадке депрессии весной 1822 г.

в Симферополе поэт сжег свою библиотеку и все рукописи, в том числе черновой очерк об Ольвии со всеми видами и планами¹³.

Результатом археологических исследований И. П. Бларамберга явилась серия статей об Ольвии, из которых широко известна лишь одна — о монетах древней Ольвии из его собрания, вышедшая в 1822 г. в Париже при содействии И. А. Стемпковского и скорее всего под редакцией Д. Рауль-Рошетта¹⁴. С согласия одесских антиквариев французский академик издал несколько неизвестных ранее эпиграфических памятников Ольвии, предоставленных ему И. А. Стемпковским и И. П. Бларамбергом¹⁵. В 1828 г. на средства Общества истории и древностей российских при Московском университете был издан «неудовлетворительный» русский перевод упомянутой статьи И. П. Бларамберга, выполненный А. А. Писаревым¹⁶. Это исследование представляет собой краткий исторический очерк Ольвии с приложением рисунков 225 монет и плана местности у села Ильинского¹⁷.

За 12 лет коллекционирования через руки Ивана Павловича прошло несколько тысяч ольвийских монет, о чем он сообщал в письме к П. И. Кёпфену от 12 мая 1823 г.¹⁸. Все известные ему ольвийские монеты И. П. Бларамберг разбил на несколько групп, специально оговорившись, что «в расположении медалей... не принят порядок хронологический потому, что невозможно положительно определить время или эпоху битья монеты, исключая малого числа медалей, дошедших до нас с изображением римских императоров и чеканенных в упомянутом городе, вероятно, в продолжении только сорока лет», т. е. как он считал, от Септимия Севера до Александра Севера включительно¹⁹. Систематизация автономных монет из-за отсутствия обозначения эры в то время могла быть составлена только по нумизматическим признакам. Наряду с привлечением свидетельств древних авторов И. П. Бларамберг попытался извлечь историческую информацию из надписей и монет Ольвии. Автор реконструирует элементы государственного устройства (по надписям, в том числе декрету в честь Протогена), прослеживает характер торговли, рассматривает основные культы полиса, устанавливает, что город несколько раз был данником варварских племен. Иван Павлович правильно определил время прекращения ольвийской монетной чеканки, которая «оканчивается Александром Севером и матерью его Юлией Маммеею»²⁰. Этот вывод полностью согласуется с данными современных исследований²¹. Конец девятивековой истории города Бларамберг связывал с «эпохой разорения гетами или даками»²².

Одесский антикварий впервые ввел в научный оборот три золотых, одну электровую, несколько десятков серебряных и медных монет. К первой группе автор отнес литые ольвийские ассы, которые он назвал тессерами. Вторую группу составили монеты автономного периода — три из золота и одна из электра. Из этих четырех монет только одна ольвийская, три приписаны Ольвии ошибочно — две кизикские гекты и одна полугекта²³. Следующая группа также автономного периода — серебряные монеты, причем, как установила Т. А. Избаш, из 11 описанных 2 явно не ольвийские. Самая многочисленная группа бронзовых монет — 186, из которых 7 точно не ольвийских и одна (№ 179) под сомнением. Затем следуют бронзовые монеты императорской эпохи (14 монет) и 3 монеты варварских царей, одна неизвестного басилевса; 2 монеты справедливо огнесены И. П. Бларамбергом к чеканке скифского царя Скилура²⁴. Внутри каждой из этих групп И. П. Бларамберг ввел разбивку по типам изображений. Кроме металла указан также размер монет по шкале Эккеля и монограммы, изображенные на приложенной таблице. Таким образом, Бларамберг не просто издал описание ольвийских монет своей коллекции, но и попытался классифицировать их.

Безусловно, относительно исторических выводов статья И. П. Бларамберга очень скоро устарела, однако категоричная оценка В. В. Латышева, посчитавшего ее «крайне слабой и поверхностной»²⁵, не может быть принята. Достаточно заметить, что у европейских ученых первой четверти XIX в. она вызвала огромный интерес и одобрение²⁶. Несмотря на неизбежные погрешности, работа И. П. Бларамберга имела важное научное значение — она была одной из первых, достаточно полных публикаций не только монет Ольвии²⁷, но и северопричерноморских монет вообще.

Среди рукописей И. П. Бларамберга хранится также статья «Notice sur Olbio-

polis ou Olbia», возможно, относящаяся к 1818—1822 гг., так как она заканчивается анализом декрета в честь Протогена²⁸. Собирателем был составлен и «Ономастический список граждан Ольвии» с перечнем имен и должностей, занимаемых ими в городском управлении, составленный по надписям, монетам и другим источникам²⁹. Еще одна неопубликованная рукопись на французском языке «Antiquités découvertes en différens terns dans les ruines d'Olbia et conservées dans le Cabinet du Conseiller d'état de Blaramberg à Odessa» (Древности, обнаруженные в разное время на развалинах Ольвии и хранящиеся в кабинете статского советника Бларамберга в Одессе)³⁰. Это своего рода продолжение парижской статьи 1822 г., написанное под влиянием положительных откликов в европейских журналах. Первая часть посвящена рассмотрению светильников и фрагментов «дисков глиняных светильников», вторая — памятникам керамической эпиграфики (астиномным клеймам на амфорах), третья — описанию статуи «Юноны или Изиды», четвертая — терракотовой головке, пятая и шестая — мраморным барельефам с изображениями «Гекаты», «Дианы Охотницы», седьмая — скульптурным бюстам «Вакха и его свиты», девятая — ольвийским монетам (добавление к опубликованной статье 1822 г.). В архиве М. С. Воронцова сохранились графические иллюстрации к этой работе³¹, позволяющие паспортизировать ряд памятников ОАМ НАН Украины из собрания Бларамберга.

Еще одна неопубликованная рукопись Бларамберга «Olbia. Denkmaeler und Inschriften von ihr» в двух томах обнаружена в 1993 г. Ю. Г. Виноградовым в архиве А. Бёка в Институте Inscriptiones Graecae в Берлине. Второй ее том целиком посвящен декрету в честь Протогена. Ссылки на издания «едва перегагивают рудубеж первой и второй четвертей XIX в.». На этом основании Ю. Г. Виноградов предположил, что автором рукописи мог быть либо П. Кёппен, либо Е. Кёлер³². Располагая ксерокопиями четырех листов, любезно предоставленной мне Ю. Г. Виноградовым, и сличив почерк этого труда с рукописями И. П. Бларамберга, хранившимися в Киеве, Москве и Санкт-Петербурге, я пришла к однозначному выводу, что они принадлежат одному человеку — писцу, переписывавшему с рукописных оригиналов написанные бисерным почерком труды одесского антиквара, возможно, одному из его сыновей или дочерей. Это подтверждается наличием некоторых несурозностей в воспроизведении ординарного текста 17-строчной надписи из Очакова с посвящением Аполлону Простату, вероятно, второй четверти II в. до н. э.³³, которые вряд ли могли допустить специалисты. Известно, что именно И. П. Бларамберг был информатором А. Бёка об ольвийских лапидарных памятниках при подготовке свода греческих надписей, за что и был избран членом-корреспондентом Берлинской АН (1830).

В архиве Эрмитажа сохранились две посвященные памятникам Ольвии рукописи Бларамберга на французском языке, переписанные набело той же рукой, что и берлинская: «Description de quelques médailles grecques, de quelques Anses d'Amphores, briques, et fragmens de vases de terre cuite, ainsi que de 100 médailles Romaines impériales en argent trouvée dans l'enceinte de l'ancienne ville d'Olbie appartenant à Mr. le Comte Kuschelef-Besborodko»³⁴, и «Description de plusieurs objets trouvés à Olbia»³⁵.

Вероятно, в раскопках И. П. Бларамберга на городище и некрополе Ольвии принимал участие и И. А. Стемпковский³⁶. По материалам надписей он издал первое специальное исследование об ольвийском календаре³⁷. Известно, что в руинах города им были найдены и идентифицированы две неизвестные ранее монеты с именем скифского царя Скилура³⁸, медь которого чеканилась в Ольвии между 140/135—115/110 гг. до н. э. Третья монета была найдена Бларамбергом при раскопках городища Неаполя Скифского в 1827 г.³⁹. Как писал об этом «Вестник Европы», «никто даже и не помышлял о существовании какой-либо монеты царей скифских! Открытие, достойное особенного внимания по своей новости и важности для истории!»⁴⁰. И. А. Стемпковский призывал начать раскопки «Акрополя, или Цитадели Ольвийской» и курганов некрополя⁴¹, а также изучить окрестности города: «На правом берегу Буга, в трех верстах выше развалин Ольвии, видны признаки небольшого древнего укрепления, очевидно греческого. Тут находят много монет Ольвии с изображением *рогатого Пана*; почему и место сие названо жителями *Чертовою Балкою*. Паллас упоминает о сих развалинах в конце второго тома *Путешествия своего по южным губерниям России*.

Весьма вероятно, что ольвиополиты имели тут передовое укрепление противу нашествия скифов, быть может также, что тут было поселение тех *Мекселлинов*, жителей *пограничных*, о коих упоминается в любопытной Ольвийской надписи Протагена, изданной в 1823 г. почтенным П. И. Кёппеном в Вене...»⁴².

И. А. Стемповский опубликовал информацию о кладе ольвийских монет, найденных в декабре 1824 г. при планировке двора господского дома в деревне Понятовке Херсонской губ. и уезда, в 25 верстах от Херсона вверх по Днепру, принадлежавшей полковнику Баранову. Клад, включавший более 600 монет хорошей сохранности, был найден в «обыкновенном черном горшке» на глубине более аршина [0,71 м]. «Все они, без исключения, изображают с одной стороны лицо рогатого Пана [речного бога Борисфена, или Гипанида.— *И. Т.*] с бородою, а с другой название города OLBIO, в коем были чеканены, секиру, сайдак (сугуте [горит.— *И. Т.*]) со вложенным в оный луком, и наконец различные литеры, как то AP, B^{OS}, EPI, NI, и пр., или же монограммы из разных букв составленные, что и должно полагать начальными слогами разных имен градоправителей ольвийских. Подобные монеты отыскиваются во множестве в развалинах Ольвии и особенно в близлежащем урочище Чертовой балке, коей дано сие название по причине находимых монет с головою рогатого Пана, почитасмого поселянами за диавола. Изображение таковых монет можно видеть в любопытном каталоге древних ольвийских медалей, изданном г-ном статским советником Бларамбергом в 1822 г.»⁴³. Таким образом, в современном с. Токаровка (бывш. Понятовка), в 1824 г. случайно был обнаружен большой клад крупной разменной меди с изображениями Борисфена и скифского оружия (так называемых борисфенов), т. е. монет, получивших широкое распространение за пределами Ольвии. Судя по описанию, клад включал образцы ольвийской чеканки с начала последней четверти IV в. вплоть до конца второй трети III в. до н. э.⁴⁴. Другой клад с большим количеством монет в «кувшине» из того же с. Понятовки, как указано в документе, в 28 верстах выше Херсона на правом берегу Днепра, был обнаружен в середине XIX в. на древнем городище («древнем городе, обнесенном валом»). Из его состава лишь 5 монет «уцелели» и были переданы в музей Одесского общества истории и древностей жившим в Херсоне его действительным членом Н. П. Вергиляком⁴⁵.

Одним из самых серьезных исследователей Ольвии был П. И. Кёппен — автор первой монографической работы о ней, оставшейся неизданной⁴⁶. Текст очерка должен был иллюстрироваться двумя планами, помещенными в приложении: «План крепости Ольвии» и «План всего города и ближайших окрестностей оного»⁴⁷. Первый, представляющий цитадель позднейшей Ольвии, был снят самим П. И. Кёппеном при помощи астролябии в 1819 г. Этот план был опубликован в виде отдельной вставки в левом нижнем углу общего плана городища и урочища Сто могил (1821). Недавно обнаружены снятый П. И. Кёппеном 26 октября 1819 г. подлинный черновой план ольвийской цитадели, хранящийся в Отделе картографии ЦНБ НАН Украины⁴⁸, и его позднейшая копия в архиве Национального заповедника «Херсонес Таврический»⁴⁹. Приписываемые Петру Ивановичу недостатки в реконструкции оборонительных сооружений поздней Ольвии опровергаются данными современных раскопок.

В основу второго плана был положен план Ольвии, полученный в Одессе от И. П. Бларамберга. 7 декабря 1821 г. И. П. Бларамберг благодарил жившего в Одессе брата П. И. Кёппена Карла Ивановича за присылку опубликованного плана руин древнего города и его окрестностей и подчеркнул, что в его распоряжении имеется три плана Ольвии разных размеров, но абсолютно подобных⁵⁰. В поисках этих планов я в 1988 г. обратилась к богатейшим фондам Центрального государственного военно-исторического архива СССР (ныне Российский государственный военно-исторический архив) в Москве. Архивные разыскания оказались успешными — мною были обнаружены три ранее неизвестных и никогда не издававшихся плана Ольвии и ее окрестностей одного и того же автора⁵¹. Все они имеют одинаковое название: «План развалинам бывшему городу Ольвию», один масштаб (1 англ. дюйм=50 сажень; 1:4200). Рельеф передан в аналогичной технике отмывки акварелью, надписи, экспликация и буквенные обозначения — черной тушью. Все планы имеют пояснение: «Снимал с натуры инженер-поручик Бориславский»⁵², третий — также вторую подпись «инженер-капитан

фон Муцель»⁵³. На двух из них⁵⁴, один из которых с автографом Муцеля⁵⁵, представлена одинаковая экспликация, расположенная с левой стороны листа: отмечены «городище Ольвио» (А), «разрытые фундаменты, в коих найдено множество с надписями камней» (Р), «завалившие подземные ходы» (С), два больших кургана с крепидами — «два большие кургана, кругом каждого обложено при основании большими камнями» (В), «на высоте колодец» (Е), некрополь — «Прочие курганы под названием Сто могил» (Р), «Родники» (О). Оба плана имеют одинаковые подписи, различающиеся лишь в деталях: «Кладбище из села Ильинска», «Мельницы», «Рыбная ловля», «Виноградной сад», «Колодец» (на другом плане Бориславского отсутствует), «Огородный плантаж» (на плане, подписанном Муцелем, отсутствует). Экспликация еще одного плана Бориславского⁵⁶ расположена с правой стороны листа и имеет более обширную расшифровку буквенных обозначений. Здесь добавлены «Рыбная ловля» (Н), «Огородные плантажи» (I), «Колодезь» (К), «Мельницы» (L), «Кладбище из селения Парутиной» (М). Публикация и обстоятельный сравнительный анализ этих планов составят предмет самостоятельного исследования. Отметим лишь следующее.

В описях РГВИА, включающих коллекцию Военно-ученого архива Главного штаба, эти рукописные планы в красках ошибочно датированы второй половиной XVIII в. На всех трех планах отмечены места находок надписей, «разрытые» фундаменты построек и т. п., свидетельствующие об их составлении позднее рубежа веков. Изучение послужных списков авторов съемки также доказывает неточность архивной датировки. Судя по формулярным спискам, планы были составлены не ранее 1809 г., а план, заверенный подписью фон Муцеля, — между 1809 и сентябрем 1811 гг. Проанализировав все известные ему планы Ольвии первой четверти XIX в., А. Н. Карасёв пришел к выводу, что при изготовлении каждого из них авторы пользовались одним и тем же первоисточником, который, по его мнению, был выполнен в начале XIX в. топографами военно-морского ведомства⁵⁷.

Согласно П. И. Кёппену, получившему план Ольвии от И. П. Бларамберга в Одессе, он был снят «каким-то инженером» для государя и на нем показаны «город и все пространство, на коем приметно еще прежнее жильё». Как известно, император Александр I впервые посетил Одессу, Николаев и Херсон лишь в апреле — мае 1818 г.⁵⁸ Следовательно планы Бориславского не могли быть выполнены к приезду царя. Один из снятых им планов стал основой для гравированного на меди плана Ольвии, опубликованного П. И. Кёппеном в 1821 г. на средства графа Кушелева-Безбородко. Кёппеновский план стал первым в мировой науке опубликованным планом городища и его окрестностей, который, как полагал А. Н. Карасёв, «поражает точностью в передаче основных, решающих элементов рельефа»⁵⁹. Очевидно, что топооснова хранящихся в РГВИА планов стала источником и для других известных опубликованных планов Ольвии — И. М. Муравьева-Апостола и И. П. Бларамберга, дополненных каждым из издателей.

В 1822 г. вышло в свет сразу несколько работ об античных памятниках Северного Причерноморья: в Париже — монография Дезире Рауль Рошетта «*Antiquités Grecques du Bosphore-Cimmérien*», где широко использованы археологические материалы, две статьи И. А. Стемковского, брошюра И. П. Бларамберга с описанием монет Ольвии из его кабинета; в Петербурге — первая публикация важнейшего документа лапидарного архива Ольвии — декрета в честь Протогена, подготовленная Е. Е. Кёлером⁶⁰. Часть материалов, собранных для статьи об Ольвии П. И. Кёппен включил в свою рецензию на монографию Д. Рауль-Рошетта о греческих древностях Боспора Киммерийского (1822) под названием «*Alterthümer am Nordgestade des Pontus*», вышедшую на немецком языке в Вене в 1823 г. во время его пребывания в Западной Европе с посвящением графу П. П. Румянцеву⁶¹. В книгу П. И. Кёппена вошли 10 неизданных надписей из Ольвии, неизвестных ни Е. Е. Кёлеру, ни Д. Рауль-Рошетту, ни А. Бёку, которому посылали свои материалы И. П. Бларамберг и И. А. Стемковский. Здесь же издан декрет в честь Протогена по собственной копии П. И. Кёппена, текст которого был отпечатан также отдельно с немецким переводом австрийского ученого доктора Эйхенфельда⁶². Появление серии публикаций о причерноморских древностях вызвало жесткую, язвительную и не всегда объективную критику со стороны Е. Е. Кёлера⁶³. П. И. Кёппен искусно отпарировал большинство замечаний в особой ста-

тье, в которой указал своему строгому критику, что он сам далеко не столь непогрешим, как ему представляется⁶⁴.

Знарок отечественных древностей, митрополит Евгений (Болховитинов) так отреагировал на эту полемику в письмах к П. И. Кёппену от 19 декабря 1823 г. и 22 июня 1824 г.: «Но вот что у нас замечательно: иностранцы вас хвалят в журналах, а наш академик Кёлер при своей книжке на Raoul-Rochette... на конце приписал три странички и на ваш счет и, сим не удовольствовавшись, издал еще особую сего же года там же на Вас книжку *Beurtheilung einer Schrift: Alterthümer am Nordgestade des Pontus*. Ученые завистливы сверстникам в своем мастерстве»; прочитав ответ Кёппена, отметил: «Завистливому и гордому нумизматику Вы хорошо отвечали»⁶⁵. «Известно, что мастера не любят славы подмастерьев и учеников», — резюмировал митрополит Евгений в письме к графу Н. П. Румянцеву от 25 ноября 1823 г.⁶⁶.

Из переписки митрополита Евгения с известным меценатом и коллекционером, государственным канцлером графом Н. П. Румянцевым становится очевидным их огромный интерес к археологическим богатствам Ольвии. «Вам, конечно, известно, — писал Румянцев из Гомеля 3 декабря 1822 г., — что славная Ольвия есть ныне одна из деревень графа Кушелева-Безбородки и поныне продолжает быть неисчерпаемым дном самых редких древностей. Кажется с год тому назад сей молодой помещик, возвращаясь из неё в Петербург; захватил ко мне в Гомель отобедать и велел, удовлетворяя мое любопытство, вынуть из кареты большой мешок, единственно наполненный самыми древнейшими медалями». В ответном письме от 17 декабря 1822 г. киевский иерарх сообщил своему адресату: «Много списков с монет, найденных в Ольвии, видел я и у Кёппена, который пишет огромное историческое розыскание о сем бывшем городе. А граф Кушелев-Безбородко напечатал уже и план сих развалин, который и у меня есть»⁶⁷.

В благодарственном письме Н. П. Румянцева П. И. Кёппену за посвящение ему «Древностей северного берега Понта» граф выразил желание, чтобы молодой ученый переключился с греческих древностей на славянские: «... Искренне напрашиваюсь, милостивый государь мой, на посвящение мне какого-либо труда Вашего до российских или вообще до славянских древностей относящихся. Не отстраняйте от себя сие приятное занятие предметами ему чуждыми. С тщанием обозревайте библиотеки и все памятники российской словесности, рассеянные во владениях австрийских и донныне неизвестных» (письмо от 26 марта 1823 г.)⁶⁸. Ревнивая критика со стороны Е. Е. Кёлера и призыв Н. П. Румянцева сменить сферу научных интересов существенно повлияли на тематику дальнейших исследований П. И. Кёппена. Во время пребывания в Вене П. И. Кёппен получил письмо из Дрездена от немецкого ученого Беттигера с высокой оценкой его статей и предложением заняться историей Митридата VI Евпатора. 26 мая 1823 г. Петр Иванович записал в дневнике: «Преклоняю чело и व्यю неповинну. Да не узнает сего знаменитый философ Кёлер, а то и Беттигеру и мне молния и гром! Нет, пора приняться за другое»⁶⁹. В итоге, к сожалению, П. И. Кёппен перестал публиковать работы по классической археологии и эпиграфике Причерноморья, переключившись на занятия библиографией, палеогеографией, статистикой, этнографией, шелководством и т. п., хотя, как свидетельствуют материалы его архива, продолжал собирать сведения о древностях до конца своих дней⁷⁰.

Огромную важность для исследователей представляет так называемый «Ольвийский сборник» П. И. Кёппена⁷¹. В нем сохранились перечни ольвийских древностей, представленные графом А. Г. Кушелевым-Безбородко императрице Марии Федоровне, которые хранились в библиотеке Павловского дворца⁷², монет из коллекции И. А. Стемпковского, изученные П. И. Кёппеном в Вене⁷³, копии надписей, рисунки барельефов и других памятников из Ольвии⁷⁴. Монеты и надписи ученый осматривал в частных и государственных собраниях в имении Безбородко в Стольном, в музее Бларамберга в Одессе, Николаевском депо карт, у полковника А. Н. Раевского в Кисеве, Харьковском университете, собраниях Петербурга, минц-кабинетах многих западноевропейских стран⁷⁵. В сборник включено письмо воспитателя юного барона С. И. де Шодуара, швейцарца Адольфа Вавра (Wavre), из Кременца Волынской губ. 28 декабря 1827 г. с эстампажами трех ольвийских надписей (№ 1 — IPE, I², 203, впервые издана И. Потоцким, хранилась в Тульчине, затем поступила в университет Св. Владимира в Кисеве; № 2 —

IRE, I², 162, из Тульчина, впервые издана Е. Е. Кёлером в работе об островах и беге Ахилла, впоследствии хранилась в Киевском университете; № 3 — IRE, I², 116, из лицея в Кременце поступила в Киевский университет и впервые издана много лет спустя В. И. Модестовым)⁷⁶.

В сентябре 1820 г. Ольвию посетил И. М. Муравьев-Апостол, изложивший свои впечатления от увиденного в форме сновидения⁷⁷. Страстный поклонник античности, он романтически перенесся в город, населенный персонажами из Диона Хрисостома (Dio Chrys., Or. Boristh., XXXVI, 11, 48). Автор с грустью писал «о печальном впечатлении», произведенном на него реальными археологическими остатками. «Вместо того чтобы следуя методу, систематически делать ископания [курсив мой. — И. Т.]... здесь мужик с заступом идет, куда ему заблагорассудится, добывать денежек и горшков...»⁷⁸. И. М. Муравьев-Апостол обратился к А. С. Грейгу с просьбой оказать содействие в топографической съемке городища⁷⁹. Снятый военными специалистами план, приложенный к описанию путешествия И. А. Муравьева-Апостола, по мнению А. Н. Карасева, менее точен, чем план П. И. Кёппена, но ценен попыткой восстановить пределы береговой части города в древности⁸⁰.

Ольвийские нумизматические и эпиграфические памятники занимали и академика Е. Е. Кёлера. В письме к анонимному нумизмату в Одессу, скорее всего, к И. П. Бларамбергу, в 1817 г. хранитель Эрмитажа попытался дать первичную классификацию ольвийских монет, разделив их на 11 классов, при этом не учитывая ни металл, ни массу монет. В основу своей классификации он положил изображения, правда, не всегда верно идентифицированные, — так, речного бога Борисфена он ошибочно атрибутировал как Пана⁸¹. В 1817—1819 гг. Е. Е. Кёлер совершил путешествие по Германии, Италии, Франции, где осматривал художественные коллекции музеев и устанавливал личные контакты с европейскими антикварами. Во время своей поездки Е. Е. Кёлер заехал в имение польских магнатов Потоцких Тульчин в Подольской губ. (1817) и имение Кушелева-Безбородко Стольное в Черниговской губ., где скопировал хранившиеся там ольвийские надписи, в том числе жемчужину эпиграфики Ольвии — декрет в честь Протогена⁸².

Напомню, что впервые Е. Е. Кёлер побывал в Ольвии еще в 1804 г. и, возможно, провел раскопки. 24 июня 1821 г. петербургский академик вновь посетил Ольвию. На страницах путевого дневника Кёлера — копии надписей, рисунки амфор, описания монет и керамических клейм, хранившихся в Ильинском у Д. - Д. Юргенса — управляющего имением графа А. Г. Кушелева-Безбородко — и в Стольном⁸³. Часть из них была опубликована петербургским ученым, в том числе впервые — знаменитый декрет в честь Протогена (IRE, I², 32)⁸⁴. По просьбе Е. Е. Кёлера к управляющему имением 30 июня 1821 г. крестьяне Ильинского приступили к раскопкам городища: «Собралось много крестьян, они копали в нескольких местах, в том числе и на том выступе, где в прошлый раз были найдены надписи [декрет в честь Протогена. — И. Т.]. Тем временем я осматривал местность, вернее территорию древнего, обнесенного стенами акрополя. Была найдена одна монета с довольно большой сидячей фигурой на аверсе и надписью Abundantia [изобилие (лат.). — И. Т.] на реверсе».

Е. Е. Кёлер попытался проверить на местности план Кёппена и высказал сомнения в его точности: «Я отправился от южной оконечности укреплений, следуя севернее цитадели, некогда окруженной стеной и башнями и граничившей на западе с балкой, в которой расположена гавань; из обозначенных на карте Кёппена башен я не нашел ни одной, зато обнаружил с самого северного края, ближе к западной оконечности, башню, которой на этой карте нет.

Из-за того что жители выкопали камни, из которых были сложены стены, местность стала совершенно неузнаваемой. Если бы это не случилось повсюду, очертания древних общественных зданий, находившихся внутри акрополя, а также расположенных поблизости строений, вероятно, принадлежавших городской знати, были бы отчетливо видны и нынче. Но в настоящее время все это стало настолько нечетким, что почти невозможно определить ни толщину стены, окружавшей цитадель, ни положение ее оборонительных башен.

Чертеж города, принадлежащий Кёппену, был сделан в 1819 г.; на некото-

рых из планов, снятых ранее, стена и башни крепости не показаны, не потому, что, как сказал автор одного из этих планов [как следует из текста дневника, имеется в виду Бориславский.— И. Т.], осыпь на линии [укрепленной] еще не была убрана, но по той причине, что тогда камни стены еще из неё не выламывали.

Башни, показанные на плане Кёппена круглыми, были все на самом деле, скорей всего, прямоугольными. К сожалению, следы, еще заметные в 1819 г., теперь стали едва различимы.

Вся внешняя и северная часть города была некогда также обнесена стеной, не указанной на плане Кёппена. Эта часть города (простиралась) до большого кургана, прежде имевшего каменное ограждение вокруг подошвы; вершина кургана, как я отмечал выше, осела либо из-за провала внутреннего свода, либо вследствие того, что раскопки вели, начиная с нижнего края кургана к его центру. [...] В полуверсте от берега старого города в реке сохранились следы древнего города, простиравшегося до этого места, а, может быть, и дальше. И теперь здесь видят лежащие под водой лестничные ступени из крупных камней. Река время от времени выносит куски свища, некогда скреплявшего эти камни».

Е. Е. Кёлер обратил внимание на ряд поселений ольвийской хоры — Чертоватское, Кроткова балка, Козырка, Аджиголь. «Самым замечательным из того, что я осмотрел сперва, начав с мыса, где заканчивается Бугский и начинается Днепровский лиман, были две заметные возвышенности, или два холма, расположенных в 6 верстах от мыса, у самого лимана. На первом холме, называемом местными жителями Большой городок Аджигольский и достигающим около 50 сажень в диаметре, имеются остатки существовавших здесь древних построек, представлявших собой поселение тех, кто принадлежал к этой малой городской части. Рядом с описанной плоской возвышенностью, вплотную к ней, имеется другая, 20 сажень в диаметре, на которой сохранились следы существовавшей здесь некогда крепостной стены. Из сооружений, имевшихся как на первой возвышенности, так и на второй, находящейся к западу от нее, из-за того что берег постепенно осыпался, многое следует искать в лимане. Сооружения на второй возвышенности представляли собой укрепление и называются теперь Малый городок Аджигольский. Лиман здесь достигает местами глубины 20 сажень».

Эти два связанные между собой сооружения, возможно, представляют собой крепость Алектор, которой позже овладели жители Ольвии, вследствие чего здесь, а также внизу, в воде, находят античные монеты Ольвии, хотя и в небольшом числе. Такое кажется мне наиболее вероятным.

Если же это поселение не является крепостью Алектор, то можно считать весьма вероятным, что оно с самого начала было поселением граждан Ольвии, потому что территория или поля, принадлежавшие городу, простирались по всей вероятности, очень далеко на запад.

Затем мы проехали мимо небольшого соленого озера Аджиголь, по которому названо и само поместье.

Дальше путь лежал к Очакову. Местные жители полагают, что в 6 верстах от упомянутой выше крепости некогда существовал отдельно еще один небольшой городок. Сейчас на его месте равнина, занимающая 100 сажень вдоль лимана и имеющая 50 сажень в ширину. Нигде нет и следа древних построек, однако почва состоит из бесплодного строительного мусора, кое-где с примесью битой черепицы».

На протяжении десятилетий грабительские раскопки городища и некрополя проводили владельцы окрестных земель, крестьяне села Ильинского и даже проезжие путешественники. 25 мая 1826 г. И. А. Стемповский сообщил П. И. Кёппену о пребывании в Ольвии известного естествоиспытателя, зоолога и ботаника, академика Имп. АН Христиана-Генриха Пандера (1794—1865): «Г-н Пандер был в Ольвии и рылся в развалинах; после чего поехал в Крым. Не знаю, удалось ли ему что-либо найти: но сомневаюсь — он ловит бабочек, а не медали. Скоро ожидают возвращения его сюда [в Одессу.— И. Т.]; может быть узнаем что-либо о его разысканиях!»⁸⁵. А. Н. Карасев подметил, что если в первой четверти XIX в. на самом городище имелось около 20 курганов, то к середине века все они ока-

зались скрытыми грабительскими раскопками. По свидетельству путешественников, все городище было «ископано», так как парутинцы сделали поиск древностей и продажу их путешественникам дополнительным источником дохода⁸⁶. «Лишь только я вышел из коляски, — вспоминал П. П. Свиньин, — как окружен был женщинами и мальчиками, нанесшими ко мне великое множество разного рода вещей и монет из развалин Ольвии... К сожалению, не более как за неделю до моего приезда сюда, мельник продал в Одессе жиду два серебряных голубка за 80 руб. Хотя большая часть городка и близлежащих курганов кажутся изрытыми, но я могу удостоверить, что поиски сии были только поверхностные, а потому можно полагать, что важнейшие сокровища сокрыты в глубине, пощажены будучи невежеством и корыстолюбием здешних крестьян, которые разрывают теперь каменную стену, коего окружен один из больших курганов. Они жалуются на великое множество змей и тарантул, кои мешают отыскивать монеты в развалинах... В Коренихе, у почт-содержателя Любовицкого, я видел изрядное собрание монет и вещей, находимых в Ольвии, и любопытнейшее из сих последних есть небольшой серебряный лев»⁸⁷.

А. С. Уваров писал, что на его глазах за одни сутки на западном берегу лимана, просеивая песок через решето, местными крестьянами было найдено «более ста медных монет, в том числе и две серебряные, много амфорных ушек, сосудов и других мелочей»⁸⁸. Из книги археолога нам кое-что известно о раскопках курганов, проводившихся на средства графа Кушелева-Безбородко в 1832, 1842 и 1844 гг. Курган 1842 г. имел склеп с мужским погребением и богатым инвентарем — золотой маской, лавровым венком, ожерельем, серьгами, перстнем. А. С. Уваров опубликовал рисунок каменного склепа с уступчатым перекрытием, открытого в 1844 г.⁸⁹

Некоторые ольвийские памятники поступали в собрания дома Романовых. В библиотеке Павловского дворца хранились «небольшая головка Венеры» из белого мрамора и терракотовая «голова Геркулеса юного, с курчавыми волосами», фрагменты надписей на мраморе, а также 19 амфорных ручек с клеймами, найденные в Ольвии⁹⁰. 12 сентября 1855 г. в Эрмитаж поступили 27 резных камней, найденных «в местности древней Ольвии», приобретенные у губернского секретаря Козелло, которые с разрешения обер-гофмаршала Имп. Двора были помещены в зал Керченских древностей⁹¹. Статский советник Довгалецкий в 1858 г. пожертвовал музею древние монеты и другие памятники, найденные в Ольвии⁹². В 1867 г. у графини Кушелевой за 5 тысяч рублей серебром для Имп. Эрмитажа было приобретено собрание древностей, открытых в Ольвии, в том числе уникальный комплекс с золотой маской из кургана 1842 г.: «золотая тростинка, золотая маска, золотой браслет, золотой перстень, серебряное ожерелье, 5 коробочек с серебряными изделиями, 6 коробочек с золотыми украшениями для одежды, коробочки с греческими монетами, агатовые, каменные и глиняные сосуды»⁹³.

На поселениях сельской округи Ольвии неоднократно совершались случайные находки. В мае 1837 г. очаковский полицмейстер ротмистр Сорочан сообщил управляющему канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора А. Я. Фабру, что в «казенном селении» Ивановка близ Очакова на берегу лимана в результате обвала земли на глубине 2,5 сажени [5,33 м] были обнаружены разбитые амфоры, пепел и древесный уголь, а также 20 медных «тариков» и 2 серебряные монеты, которые были направлены в Одесский городской музей⁹⁴.

По убеждению Ю. Г. Виноградова, первым подлинно научным монографически связным очерком истории Ольвии⁹⁵, является часть вводной главы к надписям Сарматии «Корпуса греческих надписей» А. Бёка⁹⁶, проанализировавшего все доступные на то время эпиграфические источники. С этим заключением можно согласиться, но лишь памятуя о том, что работа П. И. Кёппена осталась неизданной, а все ольвийские лапидарные памятники стали известны «отцу греческой эпиграфики» от русских информаторов (И. П. Бларамберга, И. А. Степковского, П. И. Кёппена и Е. Е. Кёлера), из их писем, публикаций и неизданных исследований. Следующий этап изучения Ольвии связан с деятельностью Одесского общества истории и древностей и Петербургского археолого-нумизматического (Русского археологического) общества, но это уже тема другого исследования.

¹ *Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г-на Бларамберга.*— М., 1828.— С. IV.

² *ОР ОГПБ. РКП. 62/6. Л. 33 об. Ср.: Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.*— Одесса, 1838.— Ч. 2.— С. 254.

³ *ГАРФ. Ф. 728. Оп. 1. Д. 1017. Л. 42 об. (Путешествие вел. кн. Николая Павловича по России. 1816 г. Маршрут путешествия).*

⁴ *ГАРФ. Ф. 666. Оп. 1. Д. 52. Л. 42 об. (Журнал-дневник путешествия великого князя Михаила Павловича по России. 1817 г.).*

⁵ *Тункина И. В. Новые материалы о коллекции древностей И. П. Бларамберга // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. науч. конф.*— Белгород-Днестровский, 1995.— С. 66, 67.

⁶ *ИР ЦНБ. V, 1017. [Blaramberg J.] Odessa, le 5 Fevrier // Moniteur universelle.*— 1818.— 9 mars. № 68. Л. 1а-1а об. (писцовая копия с исправлениями рукой Бларамберга).

⁷ *Бларамберг И. П. Описание древних медалей Ольвии ... С. VI; Свинын П. П. Обозрение путешествия издателя Отечественных записок по России, в 1825 г., относительно археологии // Отечественные записки.*— 1826.— Ч. 26.— Кн. 72.— С. 435—439.

⁸ *Батюшков К. Н. Сочинения. В 2 т.*— М., 1989.— Т. 2.— С. 484, 513, 517.

⁹ *Батюшков К. Н. Сочинения. В 2 т.*— М., 1989.— Т. 2: Из записных книжек. Письма.— С. 518.

¹⁰ *Батюшков К. Н. Сочинения. В 2 т.*— М., 1989.— Т. 2.— С. 505, 506.

¹¹ *Там же.*— С. 509.

¹² *Там же.*— С. 517.

¹³ *Кошелев В. А. «Приятный стихотворец и добрый человек...» // Батюшков К. Н. Сочинения. В 2 т.*— М., 1989.— Т. 1.— С. 26, 27, 492.

¹⁴ *Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa.*— Paris, 1822. См. рецензии: *Arneht, Joserh // Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst.*— 1822.— № 141, 142; *Начало археологических розысков в Ольвии [Перевод рецензии проф. Крейцера (Creucer) в Heidelberg Jahrbüher der Literatur.*— 1822.— № 78.— S. 1235 сл.] / Пер. с нем. Р. Н. Юргевича, коммент. Н. Н. Мурзакевича // ЗООИД.— 1877.— Т. 10.— С. 407—414.

¹⁵ *Raoul-Rochette D. Antiquités Grecques du Bosphore-Cimmérien.*— Paris, 1822. О его связях с Бларамбергом и Стемпковским см.: *Об Ольвии // Вестн. Европы.*— 1823.— Декабрь, № 23-24.— С. 307, 308; *Стемпковский И. А. Письмо редактору. Саратов. 11 февр. 1824 г. // Вестн. Европы.*— 1824.— Февраль, № 3.— С. 230—235.

¹⁶ *Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г-на Бларамберга.*— М., 1828.

¹⁷ См. также: *РГВИА: Ф. 418. Оп. 1. Д. 663. Л. 1 (Plan des ruines de la ville d'Olbia. Gravé par Legagneur, Ecrit par Arnoul. Dessiné par Loaisel de Tréogate. Размер по рамке 17×37 см, М 1:10000, рельеф в штрихах).*

¹⁸ *ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 3. Д. 23. Л. 3 об.*

¹⁹ *Описание древних медалей Ольвии...*— С. 39.

²⁰ *Там же.*— С. 36, 39.

²¹ *Карышковский П. О. Монеты Ольвии.*— Киев, 1988.— С. 126, 127; *Кранивина В. В. Ольвия: Материальная культура I—IV вв. н. э.*— Киев, 1993.— С. 152, 153.

²² *Описание древних медалей Ольвии...*— С. 36, 37.

²³ *Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa.*— P. 37.— Pl. 2.— NN b, c, d. См.: *Булатович С. А. Электровая монета Кизика, найденная на Левке // Материалы по археологии Северного Причерноморья.*— Одесса, 1971.— Вып. 7.— С. 215.— Прим. 32. Н. Н. Мурзакевич приписывал одну из этих монет Абудосу (см. его прим. 3 к статье: *Начало археологических розысков в Ольвии // ЗООИД.*— 1877.— Т. 10.— С. 409).

²⁴ *Благодарю Т. А. Избаш (Одесса) за консультации.*

²⁵ *Латышев Р. Р. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.*— СПб., 1887.— С. VII.

²⁶ *Начало археологических розысков в Ольвии // ЗООИД.*— 1877.— Т. 10.— С. 407—414.

²⁷ Карышковский П. О. Указ. соч.— С. 5.

²⁸ ИР ЦНБ. V, 1019. Л. 1—16 об.

²⁹ ИР ЦНБ. V, 1018. Л. 1—7: Liste onomastique des citoynes d'Olbiopolis ou Olbia, dont les inscriptions, les médailles et autres monumens de cette ville célèbre de l'antiquité, nous à transmis les noms, ainsi que les différentes fonctions qu'ils exécoient, tels que celles d'archonte de prêtre, de stratège d'astynome ect.

³⁰ ИР ЦНБ. V, 1017. Л. 1—15 об. См. также: РСА СПбФ ИРИ. Ф. 36. Оп. 1. Д. 783. Л. 1—20 об.

³¹ РСА СПбФ ИРИ. Ф. 36. Оп. 1. Д. 779. Табл. 1—7.

³² Виноградов Ю. Г. Уму пытливому наследуя... // Древнее Причерноморье: III чтения памяти профессора П. О. Карышковского: Тез. докл. юбил. конф. 12—14 марта 1996 г.— Одесса, 1996.— С. 27.

³³ Виноградов Ю. Г. Уму пытливому наследуя... — С. 27, 28.

³⁴ АГЕ. Ф. 1. Оп. VI-М. Д. 27/3. Л. 1—16 (включает: л. 2—4: médailles d'Olbia en bronze; л. 4 об.—9 об.: Anses de Vases de terre cuite trouvées dans l'enceinte de l'ancienne ville d'Olbia (описание амфорных клейм); на л. 10 рисунок остродонной амфоры со сбитой ножкой; л. 11—16 об.: Médailles Romaines impériales en argent).

³⁵ АГЕ. Ф. 1. Оп. VI-М. Д. 27/4. Л. 1, 2. Возможно И. П. Бларамбергу принадлежит анонимная статья с описанием местности Ольвии: Ruines d'Olbia // J. d'Odessa, 1827.— № 85.

³⁶ О нем см.: Тункина И. В. Иван Алексеевич Стемповский: Материалы к биографии // SUSSITIA: Памяти Юрия Викторовича Андреева.— СПб.: Алетейя, 2000.— С. 357—379.

³⁷ Стемповский И. А. О названиях месяцев у древних ольвиополитов // Моск. вестник.— 1827.— Ч. 3.— С. 338—347.

³⁸ О греческих древностях Боспора Киммерийского и Ольвии // Вестн. Европы.— 1823.— Октябрь, № 19.— С. 204.

³⁹ Карышковский П. О. Указ. соч.— С. 102.

⁴⁰ О греческих древностях Боспора Киммерийского и Ольвии (извлечено из Revue Encyclopedique) // Вестн. Европы.— 1823.— Октябрь, № 19.— С. 204.

⁴¹ Стемповский И. А. Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае // Отечеств. записки.— 1823.— Ч. 29, кн. 81.— С. 54, 55.

⁴² Стемповский И. А. Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского, между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 году остатков древностей в Одессе // ОЗ.— 1826.— Ч. 26, кн. 74.— С. 373.— Прим. 81.

⁴³ Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa.— P. 37.— Pl. 11, 12.— NN 65—77. Цит. по: Стемповский И. А. Известия о новых открытиях по части древностей Южной России, 1824 года // Библиографические листы.— 1825, 20 сент.— № 24.— Стлб. 336.

⁴⁴ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— С. 80—85.— Табл. 4.

⁴⁵ ГАОО. Ф. 93. Оп. 1. Д. 30. Л. 181. О кладе 1824 г. из Понятовки, датированном издателями корпуса 300—250 гг. до н. э., см.: Thompson M., Mørkholm O., Kraay M. C. An Inventory of Greek Coin Hoards.— New York, 1973.— P. 142.— № 1082. Клад середины XIX в. в этом труде не учтен.

⁴⁶ Подробнее см.: Тункина И. В. П. И. Кёппен как исследователь Ольвии (становление археолога) // Археол. вестник.— 2000.— № 7.— С. 357—372.

⁴⁷ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 1. Д. 42. Л. 7 об.

⁴⁸ Панапова В. А. Маловідомі матеріали з архівів П. І. Кеппена // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений, посвящ. 90-летию со дня рождения профессора Л. М. Славина.— Киев, 1966.— С. 171—173.

⁴⁹ Золотарев М. И., Буйских С. Б. 1) Неизвестный план Ольвии П. И. Кёппена // РА.— 1997.— № 2.— С. 241—244; 2) «Ольвийская крепость» П. И. Кёппена // Ольвия-200: Тез. докл. междунар. науч. конф. 5—9 сент. 1994 г.— Николаев, 1994.— С. 49.

⁵⁰ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 3. Д. 23. Л. 2.

⁵¹ Тункина И. В. К истории изучения Ольвии в конце XVIII — начале XIX вв. // Древнее Причерноморье: [1-е] Чтения памяти профессора П. О. Карышковского: Тез. докл. конф. (9—

11 марта 1989 г.).— Одесса, 1989.— С. 54. Планы, перенятые на цветные слайды, впервые будут опубликованы в моей монографии «Становление классической археологии в России (XVIII — середина XIX вв.)» (СПб.: Наука, 2001, в печати).

⁵² *Бориславский* (в другом написании Бериславский) Иван Степанович (1787—1866), военный инженер. Из польского шляхетства, сын титулярного советника, в 1803 г. поступил на службу в Инженерный корпус кондуктором 2-го класса с переименованием в инженер-подпоручики, в том же году командирован из Одессы в Тирасполь, в 1804 г. — из Херсона в Очаковскую инженерную команду, в 1805 г. — в Кинбурн, затем из крепости св. Дмитрия в Таганрог, в 1807 г. вернулся в крепость св. Дмитрия, с 10 мая 1808 г. в Таганроге при гидравлических и других строениях, с 13 марта по 26 января 1809 г. занимался съемкой местности рек «о соединении Волги с Доном», с 27 ноября 1809 г. — поручик, в 1810 г. переведен в Очаковскую инженерную команду, находился «при черчении планов», в 1811 г. командирован в Очаков, в 1814 г. работал на Березани, в марте 1819 г. и в 1820—1821 гг. — инженер-капитан, адъютант генерал-майора С. С. Федорова 1-го, окружного командира Херсонского инженерного округа. В 1846—1847 гг. в чине инженер-полковника служил помощником управляющего Херсонского окружного инженерного управления. Скончался в чине инженер-генерал-майора 10 июня 1866 г. на 80-м году жизни, похоронен в Нежине при церкви Иоана Милостивого. См.: *РГВИА*. Ф. 489. Оп. 1. Д. 4940. Л. 11 об, 12, 121 об, 122, 190; *Савельев А. И.* Исторический очерк инженерного управления в России.— СПб., 1887—1897.— Ч. 1.— С. 162; Ч. 2.— С. 324; Ч. 3.— С. 244; *Общий состав военного министерства на 1847 г.*— СПб., 1846.— С. 80; *Ратнер И. Д.* Старейший план Ольвии и его автор // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— Ч. 3.— С. 76—78; *Русский провинциальный некрополь*: Картоотека Н. П. Чулкова из собрания Государственного литературного музея // Река времен.— М., 1996.— Кн. 4.— С. 39.

⁵³ *Франц* Самойлович фон Муцель (1764—?), «из офицерских детей» немецкого происхождения, начал службу в Орловском пехотном полку сержантом (1779), прапорщиком (1786), подпоручиком (1787), участвовал в походе на Крым 1782 г., принимал участие в боевых действиях на флотилии в Черном море (1790), в 1793 г. привлекался «к строению Кинбурнской крепости», в 1798 г. командировался из Херсона в Очаков, в марте 1799 г. переведен в Инженерный корпус тем же чином, поручик (1803), в 1805 г. служил в Очакове, в 1805 г. — Кинбурне, в 1807 г. — вновь в Очакове, упоминается в «выписке об инженерных командах, находящихся в приморских крепостях» (декабрь 1807 г.) как командир в Николаевском укреплении при Очакове, капитан (1809), в чине «инженера-капитана армии майорских чинов» Ф. С. фон Муцель числится в списке чиновников Инженерного корпуса 17 января 1811 г., с 20 сентября 1811 г. — подполковник. Франц Самойлович фон Муцель как командир Очаковской инженерной команды продолжал служить по крайней мере до января 1816 г. (*РГВИА*. Ф. 489. Оп. 1. Д. 4940. Л. 11 об.-12, 121 об.-122, 189-190). Более поздние формулярные списки не обнаружены. См.: *Фабрициус И. Г.* Столетие военного министерства, 1802—1903. Главное инженерное управление: Истор. очерк.— СПб., 1902.— Т. 7.— Ч. 1.— Прилож. 9.— С. 31; К прилож. 62.— С. 181; *Савельев А. И.* Исторический очерк инженерного управления в России.— СПб., 1894.— Ч. 3.— С. 235.

⁵⁴ *РГВИА*. Ф. 349. Оп. 27. Д. 947. Л. 1. Размер по рамке 52×69 см. В отличие от других планов, этот в большей части листа не расцветен акварельной отмывкой. На обороте листа помета: «Получен 11 июня 1827 г.».

⁵⁵ *РГВИА*. Ф. 349. Оп. 27. Д. 946. Л. 1. Размер по рамке 49×69 см. На обороте листа помета: «Получен 11 июня 1827 г.».

⁵⁶ *РГРИА*. Ф. 418. Оп. 1. Д. 615. Л. 1. Размер по рамке 56×82 см. Справедливости ради следует отметить, что в листе использования архивного дела имеется расписка о знакомстве с ним еще в апреле 1966 г. сотрудника Херсонского краеведческого музея И. Д. Ратнера, ныне покойного, успевшего опубликовать лишь тезисы об этом плане. См.: *Ратнер И. Д.* Старейший план Ольвии и его автор // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. конф.— Херсон, 1990.— Ч. 3.— С. 76—78.

⁵⁷ *Карасев А. Н.* Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города // *МИА*.— 1956.— № 50.— С. 30.

⁵⁸ *Шильдер Н.* 1) Император Александр Первый, его жизнь и царствование.— СПб., 1898.— Т. 4.— С. 98, 99; 2) Александр I // *РБС*.— 1896.— Т. 6: Аарон-Император Александр II.— С. 359.

⁵⁹ *Карасев А. Н.* Указ. соч.— С. 10.

⁶⁰ *Köhler H. K. E.* Zwei Aufschriften der Stadt Olbia.— СПб., 1822 (=Н. Ё. А. Köhler gesammelte Schriften.— СПб., 1850.— Bd 1.— S. 59—80).

⁶¹ Köppen P. Alterthümer am Nordgestade des Pontus.— Wien, 1823.— 108 s. (впервые опубли.: *Wiener Jahrbücher der Literatur*.— 1822.— Т. 20.— С. 259—351). См. рецензию: *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*.— 1823. November.— № 70—71.— С. 1130—1134. Местами искажающий смысл оригинала посредственный русский перевод Средне-Камашева с дополнениями автора, изданный на средства Московского общества истории и древностей российских, см.: Кёппен П. И. Древности северного берега Понта.— М., 1828.— Рецензия: Московский телеграф.— 1828.— Ч. 23, № 19.— С. 475—477.

⁶² Köppen P. Olbisches Psephisma zu Ehren des Protogenes.— Wien, 1823.— 14 p. Во франц. переводе Мальте-Брена опубли.: *Nouvelles Annales des Voyages*.— 1823.— Т. 19. Juillet.— P. 132—142. См. также отклики во французской печати: *Lettre de Mr. Raoul-Rochette sur l'inscription d'Olbia à Mr. Malte-Brun // Nouvelles Annales des Voyages*.— 1823.— Т. 19.— P. 274—282; *Lettre à Mr. Malte-Brun sur quelques locutions relatives à l'expression des comptes monétaires, dans le décret des habitans d'Olbie par Mr. Lettronne // Ibid.*— P. 282—289; *Bulletin de Sciences etc. par Mr. le B-n de Ferussas*.— 1824.— № 2.— P. 109, 110.

⁶³ Köhler H. K. E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquités Grecques du Bosphore-Cimmérien // Serapis.— Spb., 1823.— Th. 1 (=H. K. E. Köhler's gesammelte Schriften.— Spb., 1850.— Bd. 1.— P. 81—234; о трудах Рауль-Рошетта 1822 г., p. 81—218; Стемповского 1822 г., p. 218—232; Кёппена 1823 г., p. 232—234). См. также отдельную брошюру Кёлера с рецензией на сочинение П. И. Кёппена: *Köhler H. K. E. Beurtheilung einer Schrift: Alterthümer am Nordgestade des Pontus // Serapis*.— Spb., 1823.— Th. 2 (=H. K. E. Köhler's gesammelte Schriften.— Spb., 1850.— Bd 2.— S. 5—44).

⁶⁴ Köppen P. Nachhall vom Nordgestade des Pontus.— Wien, 1823.— 16 S. Этот ответ перепечатан в собрании сочинений Е. Е. Кёлера: H. K. E. Köhler's gesammelte Schriften.— Spb., 1850.— Bd 2; Serapis.— Th. 2.— S. 225—246. См. также отклик А. Бёка: *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur*.— 1824.— Bd 1.— S. 55, 56.

⁶⁵ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 3. Д. 84. Л. 7-7 об., 9.

⁶⁶ Переписка митрополита киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым и с некоторыми другими современниками (с 1813 по 1825 г. включительно).— Воронеж, 1885.— Вып. 2.— С. 83.

⁶⁷ Переписка митрополита...— Вып. 2.— С. 67, 68.

⁶⁸ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 3. Д. 247. Л. 6.

⁶⁹ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 1. Д. 139. Л. 52 об.

⁷⁰ Подробную оценку ситуации см.: Тункина И. В. 1) Классическая археология: академики и дилетанты (первая треть XIX в.) // Петербургская Академия наук в истории Академий мира: К 275-летию Академии наук. Материалы Междунар. конф. (28 июня — 4 июля 1999 г.).— СПб., 1999.— Т. 2.— С. 245—256; 2) Становление классической археологии в России (XVIII—середина XIX вв.) // Вести. Рос. гуманитар. науч. фонда.— 2000.— № 1.— С. 44—50; 3) Споры о путях развития русской классической археологии в первой трети XIX в. // Антикочеловек на рубеже тысячелетий. Тез. докл. конф. 29—30 июня 2000 г.— М., 2000.— С. 100—104.

⁷¹ Назарчук В. И. Ольвийский сборник Кёппена // Летопись Причерноморья: Археология, история, литература, нумизматика.— Херсон, 1999.— Вып. 3.— С. 14—30.

⁷² ИР ЦНБ. V, 715. Л. 179, 183-187 об.

⁷³ ИР ЦНБ. V, 715. Л. 203-206 об.

⁷⁴ ИР ЦНБ. V, 715. Л. 222-242, 245-257, 261.

⁷⁵ ИР ЦНБ. V, 715. Л. 189-190 об.; ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 1. Д. 135. Л. 68 (музей древностей Дерптского университета, осмотренный в июле 1821 г.); Д. 137. Л. 31 об.-32 (кабинет древностей полковника А. Н. Раевского в Киеве), Л. 52-55 (нумизматический кабинет и собрание древностей лица в г. Кременец, янв. 1822 г.); Д. 138. Л. 131 об.-134 (кабинет древностей, встречи с И. А. Стемповским в Вене в сент.—окт. 1822 г.); Д. 139. Л. 4 об.-6, 40 об. (Вена, май 1823 г., работа над рецензией на книгу Рауль-Рошетта); Д. 140. Л. 23-23 об., 34, 38 об., 44 об., 49 об., 60 и др. (встречи с проф. Крейцером в Гейдельберге, изучение ольвийских монет, кабинеты антиков и монет в Майнце, Касселе, Готе, Веймаре, Йене, Дрездене, Берлине, Дандиге, встречи с немецкими учеными); Д. 142. Л. 50 об.-51, 53, 54, 57, 60 об. (посещение Кабинета антиков в Вене в сент.—окт. 1823 г., встречи с австрийскими учеными и дискуссии о чтении декрета в честь Протогена).

⁷⁶ ИР ЦНБ. V, 715. Л. 243—249.

⁷⁷ Муравьев-Апостол И. М. Ольвия: Отрывок из путешествия в Тавриду в 1820 году. С прибавлением перевода отрывка Бористенской речи Диона Хрисостома.— СПб., 1821.

- ⁷⁸ Муравьев-Апостол И. М. Ольвия...— С. 28, 29.
- ⁷⁹ Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 г.— СПб., 1823.— С. X.
- ⁸⁰ Карасев А. Н. Указ. соч.— С. 16.
- ⁸¹ Письмо академика Кёлера к неизвестному нумизмату, писанное из С.-Петербурга в 1817 году, 2-го марта / Публ. А. А. Скальковского, пер. с нем. В. Н. Юргевича // ЗООИД.— 1894.— Т. 17.— Отд. 4.— С. 3, 4.
- ⁸² Köhler H. K. E. Zwei Aufschriften der Stadt Olbia.— SPb., 1822 (переиздано: 1. Beschluss der Stadt Olbia für Dadus des Tumbagus Sohn [ИР, Г, 52]. 2. Beschluss der Stadt Olbia für Protogenes, Sohn des Heroson [ИР, Г, 32] // Serapis.— SPb., 1823.— Th. 1.— S. 59—80 (=Köhler's gesammelte Schriften.— SPb., 1850.— Bd 1.— S. 59—61, 62—80).
- ⁸³ ОР РНБ. Нем. IV Q 181. Л. 245 об.-246, 248. Обширный путевой дневник Е. Е. Кёлера, веденный им во время экспедиции 1821 г., в пер. с нем. И. М. Дунаевской в полном виде готовится мной к печати по рукописи, сохранившейся в ОР РНБ (Нем. Q IV 181. Л. 244-272 об.). Здесь и далее текст цитируется по переводу И. М. Дунаевской.
- ⁸⁴ Köhler H. K. E. 1) Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin // Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg. V series.— SPb., 1826.— Т. 10.— P. 646—649, 651—659, 779—780; 2) Zwei Aufschriften der Stadt Olbia.— SPb., 1822.
- ⁸⁵ ПФА РАН. Ф. 30. Оп. 3. Д. 283. Л. 16.
- ⁸⁶ Муравьев-Апостол И. М. Ольвия...— С. 28; Письма с берегов Черного моря // Журн. для чтения воспитанникам военно-учебных заведений.— 1852.— Т. 96.— № 383.— С. 310.
- ⁸⁷ Свинын П. П. Обзорение путешествия...— Кн. 75.— С. 95-96.
- ⁸⁸ Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря.— СПб., 1851.— Вып. L.— С. 40.
- ⁸⁹ Уваров А. С. 1) Исследования о древностях ...— С. 42—44; 2) Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря.— СПб., 1853.— Вып. 2.— Табл. XI, XIV. Следует также упомянуть о рисунке Ольвийского городища со стороны Бугского лимана, выполненного поэтом А. С. Норовым в середине 1830-х годов и сохранившемся в его путевых заметках (ОР РНБ. Ф. 531. Д. 118. Л. 27).
- ⁹⁰ Рисунок женской мраморной головки (№ 11), списки керамических клейм и надписей на мраморе (№ 34 и др.) из Ольвии, хранившиеся в Павловске, сохранились в «Ольвийском сборнике» П. И. Кёппена: ИР ЦНБ. V, 715. Л. 224-226. См. также: ЗПАНО.— 1849.— Т. 1.— С. 136; Муральт Э. Г. Памятники древности в Санкт-Петербурге и Павловске // ЗПАНО.— 1850.— Т. 2.— Вып. 2.— С. 301—303.
- ⁹¹ АГЭ. Ф. 1. Оп. 1-1855. Д. 31. 3 л.; Ф. 1. Оп. VI-E¹. Д. 17. № 219. Л. 109 об.
- ⁹² АГЭ. Ф. 1. Оп. 1-1858. Д. 17. 4 л.
- ⁹³ АГЭ. Ф. 1. Оп. V-1867. № 13. Л. 9-10, 12, 15.
- ⁹⁴ ГАОО. Ф. 1. Оп. 1837-200. Д. 44. Л. 1-4.
- ⁹⁵ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 8.
- ⁹⁶ Corpus inscriptionum Graecarum.— Perolini, 1843.— Vol. 2: Inscriptiones Sarmatiae cum Chersoneso Taurica et Posporo.— Cap. 1.— P. 86—89.— § 5—10.

Одержано 27.03.2001 р.

І. В. Тукіна.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ОЛЬВІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

В історії вивчення Ольвії ключовою для ХІХ ст. можна вважати першу третину сторіччя, коли було знято перші плани городища та його околиць, написано перші наукові дослідження по її історії, введено в науковий обіг десятки невідомих раніше написів та монетних типів. І хоча дослідження того часу ще не набули систематичного і строго наукового характеру через нерозвиненість російської класичної археології, яка робила ще перші кроки, вони вже тоді привертати увагу освічених прошарків російського суспільства, вихованого на ідеалах класицизму.

TO THE HISTORY OF OLBIA STUDYING
IN THE FIRST THIRD OF THE XIX CENTURY

In the history of study of Olbia the first quarter of the XIX century is rightfully considered to be the key moment: the first plans of the ancient town and its environs were made, the first scientific works on its history were written, dozens of the inscriptions and coin types unknown before were put into scientific circulation. And despite the fact, that the investigations of that time hadn't yet gained strictly scientific character through the lack of development of Russian classical archaeology, which was only making its first steps, still they managed to attract the attention of the educated strata of Russian society, brought up on the ideals of classicism and worshipping the immortal beauty of antiquity.

В. В. Назаров

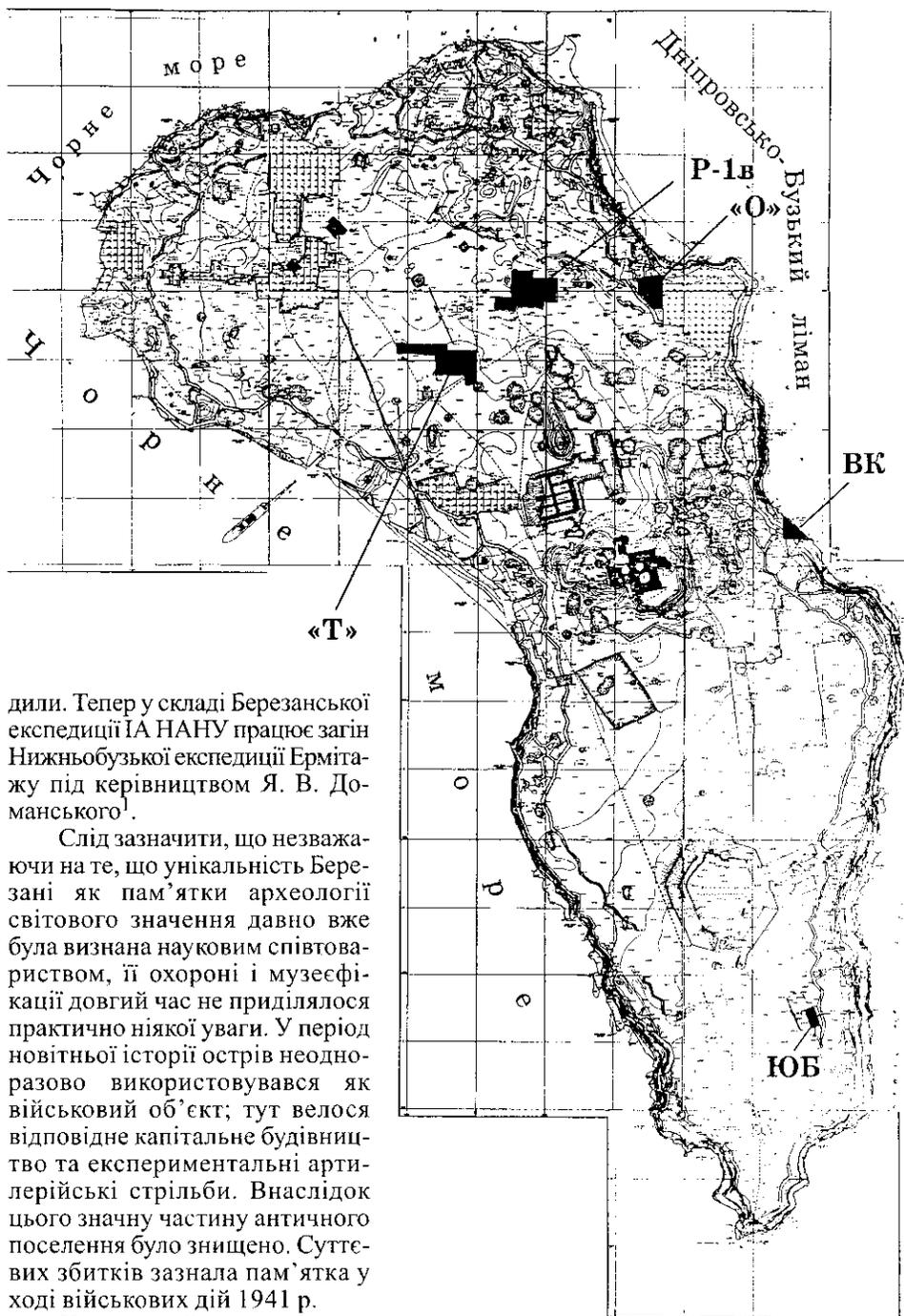
**ОСТРІВ БЕРЕЗАНЬ — ФІЛІЯ ЗАПОВІДНИКА
«ОЛЬВІЯ». ДЕЯКІ ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті наведено основні підсумки археологічних досліджень, що проводилися Березанською експедицією Інституту археології НАН України протягом 1982—2000 рр. Розглянуто перспективні напрями подальших досліджень з урахуванням сучасного статусу острова Березані як філії історико-археологічного заповідника «Ольвія».

Острів Березань, що знаходиться в Чорному морі недалеко від м. Очакова, широко відомий серед археологів-антикознавців. На острові розташовані рештки найдавнішого у Північному Причорномор'ї античного міста Борисфена. Нині територія острова входить до складу історико-археологічного заповідника «Ольвія» (рис. 1).

Вивчення Березанського поселення вкрай важливе у контексті дослідження проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я. Спеціальна наукова література, що присвячена цій пам'ятці, є досить численною — загальний перелік публікацій перевищує 200 найменувань.

Практично початок археологічних досліджень на Березані було покладено розвідувальними розкопками Р. Пренделя у 1884 р. У 1900—1901 рр. херсонський поміщик Г. Л. Скадовський на власні кошти почав розкопки Березанського некрополя, що у той час активно руйнувався грабіжниками. Систематичні розкопки поселення проводилися від 1904 по 1913 рр. під керівництвом професора Новоросійського університету в Одесі Є. Р. фон-Штерна, а надалі — від 1927 по 1947 р.— під керівництвом його учня М. Ф. Болтенка. Від 1960 р. розкопки на Березані проводилися українською експедицією під керівництвом В. В. Лапіна, а від 1961 р. тут паралельно почала працювати експедиція Державного Ермітажу з Ленінграда (К. С. Горбунова, Л. В. Копейкіна). Після смерті Л. В. Копейкіної і В. В. Лапіна в 1981 р. доля експедицій, що вони очолювали, склалася по-різному. Експедиція Державного Ермітажу працювала безупинно від 1982 по 1991 р. під керівництвом спочатку Я. В. Доманського (1982—1990), а наостаннє — С. Л. Соловійова (1991). Експедицію Інституту археології НАН України від 1982 по 1984 р. очолювала С. Н. Мазараті, а від 1988 р. по теперешній час — В. В. Назаров. У період з 1985 по 1987 р. дослідження на Березані українські археологи не прово-

дили. Тепер у складі Березанської експедиції ІА НАНУ працює загін Нижньобузької експедиції Ермітажу під керівництвом Я. В. Доманського.

Слід зазначити, що незважаючи на те, що унікальність Березані як пам'ятки археології світового значення давно вже була визнана науковим співтовариством, її охороні і музеєфікації довгий час не приділялося практично ніякої уваги. У період новітньої історії острів неодноразово використовувався як військовий об'єкт; тут велось відповідне капітальне будівництво та експериментальні артилерійські стрільби. Внаслідок цього значну частину античного поселення було знищено. Суттєвих збитків зазнала пам'ятка у ході військових дій 1941 р.

Негативний вплив мала також відсутність протягом тривалого часу єдиної програми археологічних досліджень. При цьому аж до останнього часу не ставилася задача консервації і музеєфікації відкритих ділянок поселення. У кращому випадку як охоронні заходи можна розглядувати розташування значної частини розкопів уздовж берегової лінії в зоні дії абразії.

Вперше пропозицію про включення острова Березань до складу заповідника «Ольвія» було висловлено в доповіді Я. В. Доманського на засіданні Науково-координаційної ради з проблеми «Ольвія та її округи» у січні 1991 р.² Той же захід запропоновано нами у доповіді на літньому засіданні Ради. При цьому за-

Рис. 1. Острів Березань. Топографічний план

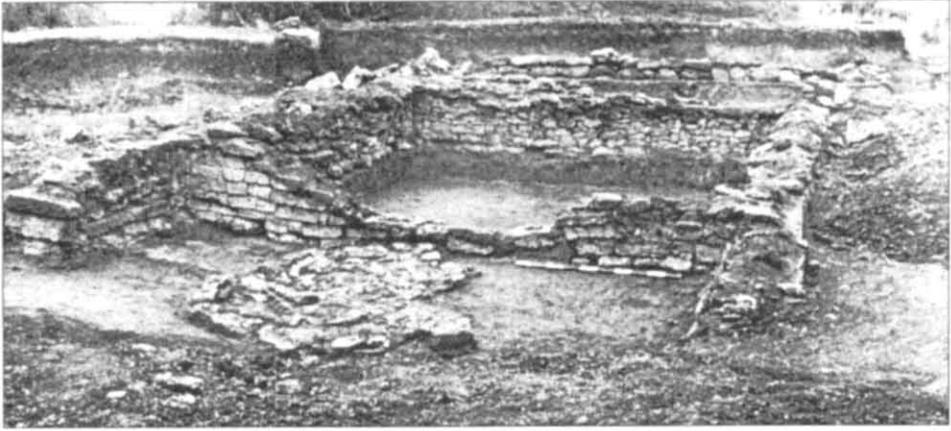

Рис. 2. Ділянка «Т». Храм Афродіти

значалась необхідність ефективного використання острова як об'єкта туризму³. Надалі завдяки зусиллям, що були вжиті співробітниками Інституту археології НАН України і заповідника «Ольвія», було досягнуто позитивне рішення згаданого питання. Відповідно, назріла необхідність перегляду принципового підходу щодо проведення археологічних розкопок на острові. Відтепер під час їх планування слід урахувувати новий статус острова як заповідної території і спрямовувати ці розкопки щонайперше на збереження та музеєфікацію унікальних будівельних решток. Протягом останніх років Березанською експедицією ІА НАН України було здійснено певні кроки у зазначеному напрямі⁴.

Основні завдання, що стояли перед експедицією в період з 1982 по 2000 р., полягали у всебічному археологічному вивченні території острова, що раніше не була досліджена, визначенні меж поселення та функціональної спеціалізації окремих його районів. Відповідно, була розроблена програма комплексних — наземних і підводних — археологічних досліджень, у ході реалізації якої проведено розкопки різних ділянок території острова та обстежено зруйновану морем частину поселення⁵.

Нижче наведено стислу характеристику ділянок, де проводилися вказані дослідження, та викладено у стислій формі основні результати, отримані нашою експедицією протягом двох останніх десятиріч ХХ ст.

Ділянка «Т» (Теменос). Сакральна зона (теменос) Березанського поселення розташована у західній частині острова, приблизно в 100 м від берегового обриву. Донині в процесі розкопок виявлено: кладки стін огорожі священної ділянки, що належать до двох будівельних періодів, монолітний кам'яний вівтар круглої форми⁶ і рештки храму⁷. Датовані відкриті споруди теменоса другою половиною VI — початком V ст. до н. е. Аналогічні вівтарі є на теменосі Аполлона Лікаря в Ольвії. Атрибуція будівлі як храму заснована на характері планування (при цьому зазначимо, що будівельні рештки достатньо добре збереглися). У плані будівля складається з двох частин — пронаоса і наоса. Зовнішні розміри 5,72×4,25 м. Найвірогідніше, що це був храм в антах (рис. 2). На полу всередині наоса храму було знайдено фігурні вази, теракотові статуєтки і їхні уламки, що залягали компактною групою (рис. 3). Цей набір теракот аналогічний тому, що був знайдений у святилищі Афродіти у Мілеті (Зейтинтепе)⁸. Це, на наш погляд, дає змогу припускати, що Березанський храм також був присвячений Афродіті⁹. До речі, серед теракот, що були знайдені поза храмом, але поблизу від нього, є зображення голуба, черепахи та ін., які також пов'язуються з культом Афродіти¹⁰.

Відкриття теменоса важливо не тільки само по собі, а й у контексті завдання вивчення містобудівничої схеми Борисфена і його вигляду у пізньоархаїчну епоху. Давно висловлений Л. В. Копейкіною погляд щодо міського характеру поселення¹¹ одержав ще одне і дуже яскраве підтвердження. Практично сам термін «Березанське поселення» можна розцінювати як остаточно застаріле: всі дані свідчать про те, що це було місто — початковий центр поліса¹².

У вертикальній площині теменос домінував над навколишньою територією. Перепад висот, проте, невеликий — близько 1 м.

На наш погляд, дуже важливим є з'ясування характеру забудови території, пов'язаної зі священною ділянкою. За попередніми даними, його оточували наземні будівлі, але разом з тим тут відомі й синхронні земляночні житла. Поки невідомо, що ж знаходилося на південь від теменоса. Вважається, що десь тут пролягала межа поселення. Відповідь на ці питання, за умови збереження нинішніх темпів розкопок, можна буде отримати вже у найближчі роки.

Ділянка «Р-1в» (Репер перший східний). Ділянка розташована в центральній частині острова. Розкопки тут були початі в 1982 р. і ведуться до цього часу¹³. Найраніші будівельні рештки представлені комплексом ґрунтових споруд (жител і господарчих ям) другої половини VI —

Рис. 3. Теракоти на підлозі храму Афродіти

початку V ст. до н. е. (одна з землянок датується IV ст. до н. е.). Серед досліджуваних землянок особливо цікаві дві. Борт котловану однієї з них укріплений кам'яною кладкою, другою — стіною із сирцевої цегли на кам'яному фундаменті. Зазначимо також відкриття тут ділянки штучної тераси, що існувала в архаїчний час, яку вже у другій половині VI ст. до н. е. було знівельовано. Перепад висот між верхнім і нижнім рівнями тераси 1 м.

Другий хронологічний період в існуванні згаданої ділянки поселення репрезентований рештками наземних будинків V — першої половини IV ст. до н. е. Від них збереглися кам'яні цоколи сирцевих стін, та іноді — трамбована вапнякова підлога. У господарчому приміщенні одного з домів розкрито облицьовану зсередини каменем яму. В центрі другого помешкання того ж дома розташований прямокутний кам'яний вівтар, у конструкції якого був використаний фрагмент кам'яного яркірного штока.

Найпізнішим об'єктом на цій ділянці є рештки прямокутної кам'яної будівлі, що датується першими століттями н. е. Виходячи з планування і досить великих розмірів (11,25×8 м), ця будівля за призначенням була суспільною і, на нашу думку, входила до комплексу святилища Ахілла Понтарха. Під час розкопок тут було знайдено уламки амфор, краснолакового та скляного посуду римського часу, бронзову монету із зображенням профілю імператора Септимія Севера, фрагмент мармурової плитки з присвятним написом на честь Ахілла Понтарха¹⁴.

Ділянка «ВК» (Східний кліф). Розташована в районі південно-східної межі поселення. Початок дослідження цієї території був положений експедицією Ермітажу ще у 1970 р., коли тут на краї обриву випадково було знайдено відомий «лист Ахіллодора» і тоді ж закладено шурф розмірами 1×1 м¹⁵. У 1992—1993 рр. нашою експедицією тут було проведено додаткові розкопки і виявлено рештки кам'яної будівлі V ст. до н. е.

Ділянка «О» (Основна). Розташована на східному березі острова. Саме тут експедицією під керівництвом В. В. Лапіна велися головні роботи. Відповідно, ділянка тоді одержала назву «Основної».

Від 1991 р. наша експедиція спільно з російськими колегами — Ю. Г. Виноградовим, Я. В. Доманським, К. К. Марченко, Н. С. Бекетовою та ін. — продовжила розкопки на цій ділянці. При цьому було відкрито будівельні рештки, що належать до трьох хронологічних періодів. Це землянки і господарчі ями VI ст. до н. е., кам'яні цоколи стін наземних будинків кінця VI — першої половини V ст. до н. е., а також ями і заглиблення римського часу. Особливий інтерес з числа відкритих тут об'єктів викликає ґрунтовий котлован, де було зафіксовано рештки двох печей для виплавки міді і два заглиблення, призначені, ймовірно, для виробничих відходів. У великій кількості тут було знайдено шматочки деревного вугілля, горілого дерева і 272 злитка міді загальною масою 2,5 кг. Нагадаємо, що раніше, під час розкопок на цій ділянці, що проводилися В. В. Лапіним, було виявлено рештки залізобудовних комплексів. Отже, із значною долею ймовірності можна припускати, що в середині VI ст. до н. е. тут були сконцентровані виробничі комплекси, пов'язані з чорною і кольоровою металургією¹⁶.

Ділянка «ЮБ» («Південна батарея»). У південній частині острова розташовані земляні фортифікаційні споруди XVIII—XIX ст., що в своїй основі були побудовані турками, а в подальшому їх використовувала російська армія. У 1991 і 1995 рр. тут було проведено невеликі розвідувальні розкопки. З'ясувалося, що суцільний культурний шар у південній частині острова відсутній. Було виявлено рештки кам'яних стін будівель, синхронні укріпленням. Відповідно, і нечисленні загалом речові знахідки датуються переважно частиною XVIII—XIX ст.¹⁷. Археологічний матеріал античного часу поданий одиничними дрібними фрагментами амфор та іонійських чаш.

Затоплена частина поселення. Обстеження прилеглої до острова акваторії проводилося в 1984—1985, 1988—1989 і 1996 рр. В основному вдалося визначити північну і північно-західну межі поселення, що зруйновані морем. Вони проходять в 180—250 м від сучасних берегів острова. При цьому крім візуальної розвідки і збірки підйомного матеріалу було зроблено також шурфування донних відкладень. В одному з шурфів у північній ділянці прибережної акваторії виявлений перевідкладений культурний шар римського часу. Зокрема, на глибині 2 м під шаром піску на рівні поверхні материкової скелі було знайдено численні уламки кераміки, у тому числі й великі неокатані уламки амфор, а також кістки тварин. Особливий інтерес викликає знахідка цілої амфори¹⁸, що свідчить про те, що знайдений у шурфі археологічний матеріал знаходився *in situ*, а не був переміщений в ході абразії берега. Зазначена амфора, а також багато інших уламків кераміки, що тут знайдені, датуються римським часом. Отже, за даними підводних розкопок, навіть у римський час рівень моря у цьому районі був нижче сучасного не менше ніж на 2 м, тобто відділення острова від материка сталося пізніше¹⁹.

Скупчення уламків кераміки було виявлено і в районі між Березанню та найближчими ділянками узбережжя на глибині від 2 до 6 м. Тут було обстежено місце, де передбачається наявність у давнину гавані Борисфена. При цьому було знайдено уламки античних амфор, один великий фрагмент середньовічної амфори та примітивний якорь (камінь із пазами для прив'язування мотузки).

Перспектива подальших підводних досліджень пов'язана з необхідністю детального вивчення території затопленої частини поселення, а також із поширенням зони пошукових робіт на більш віддалені ділянки акваторії.

Консервація і реставрація будівельних решток. Залучення території острова Березань до складу заповідника «Ольвія» поставило як одне з першочергових завдання музеєфікації відкритих у ході розкопок ділянок античного міста Борисфена.

З жалем ми змушені констатувати те, що більшість будівельних решток є зруйнованими або цілком знищеними і навіть контури деяких старих розкопів вже не завжди чітко помітні на місцевості. За всю більш ніж 100-літню історію розкопок на острові питання щодо консервації будівельних решток ніколи не ставилося; невизначений статус Березані як історико-археологічної пам'ятки залишався серйозною перешкодою для його охорони. Протягом багатьох років острів цілком безконтрольно експлуатувався як об'єкт туризму, організованого і «дикого». При цьому головним екскурсійним об'єктом був встановлений у 1968 р. на південному краю острова пам'ятник страченим тут керівникам повстання 1905 р. на крейсері «Очаків». Відповідно, було зорієнтовано і проведення робіт з благоустрою

Рис. 4. Фрагмент родосько-іонійської тарілки (ділянка «О»)

території острова. Останні практично ніяк не торкнули античного поселення, і це можна розцінювати як позитивний момент, проте, з іншого боку, нічого не було зроблено для збереження унікальних археологічних об'єктів, що були розкриті в ході розкопок.

Враховуючи це, Березанська експедиція Інституту археології НАН України взяла на себе проведення комплексу робіт з консервації і часткової реставрації решток античних кам'яних споруд, що відкриваються в ході новітніх досліджень. Не вирішуючи проблеми в принципі, це дозволить усе-таки зберегти найбільш важливі об'єкти. Конкретна мета полягає в збереженні надзвичайних решток як таких, що виявляються в процесі і розкопок, і реставрації деяких з відкритих раніше, що вже встигли тою чи іншою мірою піддатися руйнації.

При цьому насамперед передбачається реставрувати найбільш презентабельні об'єкти — ті, що мають виняткове наукове й експозиційне значення. Безумовно, на теперешній час такими є залишки кам'яних споруд на ділянках «Т» і «Р-1в». Тут на відносно невеликій території компактно розташовані функціонально різноманітні будівельні рештки, що достатньо добре збереглися і репрезентують різні хронологічні періоди існування Борисфену. Обидві ділянки вдало розміщені щодо оптимального маршруту оглядової екскурсії по острову. Впродовж останніх років співробітниками експедиції було проведено перші роботи з консервації і реставрації об'єктів на ділянці «Теменос»²⁰. Нині територію святилища Афродіти практично цілком підготовлено до експонування. Культурний шар тут знятий «до материка» і поверхню розкопа шляхом засипання відвальним ґрунтом піднято до рівня, що відповідає часу існування теменоса. Рештки храму залишаються прикритими відвальним ґрунтом доти, доки не будуть створені надійні умови для проведення їх консервації.

Створення музейної експозиції. Археологічні матеріали з розкопок 1982—1984 рр. зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України, а ті, що походять з розкопок 1989—2000 рр., — у фондах Військово-історичного музею ім. А. В. Суворова у м. Очаків (рис. 4). Нині очаківський музей знаходиться на стадії реконструкції; передбачається його переітрофілювання у краснзавничий. У 2000 р. тут на базі археологічної колекції Березанської експедиції було розгорнуто постійно діючу експозицію, що присвячена античному періоду в історії регіону.

Отже, у результаті 13-літнього циклу робіт експедицією отримано нові дані, що істотно доповнюють уявлення про вигляд найдавнішого у Північному Причорномор'ї античного поселення в різноманітні періоди його існування. Вони ж визначають головні напрями подальших досліджень з урахуванням завдання музеефікації території поселення²¹.

Головні зусилля передбачається зосередити на дослідженнях на ділянках «Т» і

«Р-1в». Вони мають скласти основу майбутньої натурної експозиції, що репрезентуватиме частину території давньогрецького міста з житловою та культовою забудовою архаїчного, класичного і римського періодів його існування. У перспективі намічено з'єднання обох ділянок.

Передбачається також подальше проведення розкопок уздовж берегів острова, там, де культурний шар і будівельні рештки активно руйнуються внаслідок дії абразії. Ці дослідження крім наукового мають ще й охоронне значення.

Статус заповідника дає змогу зарезервувати для майбутніх поколінь дослідників Березані значну частину території античного поселення, зокрема у центрі і на півночі острова.

Слід підкреслити давно назрілу необхідність комплексного вивчення Березані як історико-археологічної пам'ятки, на території якої є культурні нашарування й об'єкти, що належать до різних епох і культур. Зокрема, дотепер недостатньо дослідженими залишаються об'єкти епохи середньовіччя, хоча актуальність їх вивчення не викликає сумніву. Першочерговим завданням у цьому зв'язку є публікація вже наявних матеріалів, що значною мірою невідомі широкому колу дослідників. Уважається доречним продовження археологічних досліджень у південній частині острова, на території укріплення XVIII—XIX ст. Цей об'єкт після проведення розкопок і консервації решток кам'яних споруд органічно входить до оглядового екскурсійного маршруту по острову.

Різноманітність компактно розташованих на території невеликого острова історико-археологічних об'єктів надає унікальну можливість створити натурну експозицію, що відображуватиме головні етапи історії півдня України.

¹ Ми не маємо наміру детально коментувати повідомлення, про нібито заборону з боку Академії наук України працювання російським вченим на острові Березань, що потрапило до наукової літератури (Солов'єв С. Л. Новые аспекты истории и археологии античной Березани // Петербургский археологический вестник.— 1994.— 8.— С. 93; Solovyov S.L. Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea // Colloquia Pontica.— 1999.— 4. — P. XIV). Це взагалі не є темою наукової публікації. Проте зауважимо: те, що сталося, було слідством винятково внутрішнього конфлікту серед співробітників експедиції Ермітажу.

² Деманский Я. В. О судьбе древностей острова Березань // Материалы заседаний Координационного совета «Ольвия и ее сельская округа» в 1991 г.— Препринт.— Николаев, 1992.— С. 10.

³ Материалы заседаний...— С. 48, 49.

⁴ Назаров В. В. О перспективах археологических исследований на Березани в связи с приданием острову статуса заповедника // Перша обласна наук. краєзнав. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»: Тези доп.— Миколаїв, 1995.— С. 51, 52.

⁵ Попередні публікації див.: Мазарати С. Н. Раскопки древнегреческого поселения на о-ве Березань // Археологические открытия 1982 года.— М., 1984.— С. 289, 290; Мазарати С. Н. Исследования на о. Березань // Археологические открытия 1984 года.— М., 1986.— С. 265; Назаров В. В. Подводные археологические исследования в 1984 году // Проблемы исследования Ольвии. Тез. докл. и сообщений семинара. — Парутино, 1985.— С. 53, 54; Назаров В. В. Итоги и перспективы подводных исследований в районе о-ва Березань // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тез. докл. всесоюз. конф. (Суздаль, 1987). — М., 1987.— С. 181, 182; Назаров В. В. Подводные исследования у о. Березань // IV Республиканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідомлень.— К., 1989.— С. 639, 640; Назаров В. В. Исследования на Березани в 1989 г. // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. юбил. конф.— Херсон, 1990.— Ч. 2.— С. 81—83; Назаров В. В. Раскопки Березанского поселения // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— Препринт.— К., 1991.— С. 1; Назаров В. В. Раскопки на Березани в 1991—1992 годах // Археологічні дослідження на Україні 1992 року.— К., 1993.— С. 101—103.— Рис. 43.— С. 184; Назаров В. В. О римском периоде в истории Березанского поселения // Ольвия-200: Междунар. конф., посвящен. 200-летию археол. открытия Ольвии (5—9 сент. 1994 г., с. Парутино): Тез. докл.— Николаев, 1994.— С. 89, 90; Назаров В. В. Теменос Березанского поселения // Матеріали II Миколаїв. обл. краєзн. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження».— Миколаїв, 1997.— Т. 1.— С. 27—29; Назаров В. В. Раскопки на Березани в 1998 г. // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 114; Назаров В. В. Святилище Афродіти в Борисфені // Україна—Греція: історична

спадщина і перспективи співробітництва: Збірник наук. праць міжнар. наук.-практ. конф.— Маріуполь, 1999.— Т. 1.— С. 137, 138; *Назаров В. В.* Работы Березанской экспедиции // Археологичні відкриття в Україні 1998—1999 рр.— Киев, 1999.— С. 127, 128; *Назаров В. В., Отрешко В. М.* Открытие теменоса Березанского поселения // Археологичні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С. 37, 38; *Назаров В. В., Паньков С. В.* Раскопки на острове Березань в 1994 году // Археологичні дослідження в Україні 1994—1996 років.— К., 2000.— С. 115; *Назаров В. В., Якубов В. Н.* Раскопки на Березани // Археологичні дослідження в Україні 1993 року.— К., 1997.— С. 97, 98; *Доманский Я. В., Марченко К. К., Бекетова Н. С.* Основные результаты работ 1998 г. на острове Березань // Государственный Эрмитаж: Отчетная археологическая сессия за 1998 год: Тез. докл.— СПб., 1999.— С. 14—16; *Доманский Я. В., Бекетова Н. С., Марченко К. К., Попов С. Г., Рогов Е. Я.* Основные результаты работ Березанской (Нижнебугской) античной экспедиции в 1999 г. // Государственный Эрмитаж: Отчетная археологическая сессия за 1999 год: Тез. докл.— СПб., 2000.— С. 15—17; *Nazarov V. V.* Archäologische Untersuchungen auf Berezan' // Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium. Münster, 24—26 November, 1995.— Münster, 1997.— S. 4—21.

⁶ *Алтар* був виявлений у шурфі 1984 р.; Див.: *Мазарати С. Н.* Исследования на о. Березань // Археологические открытия 1984 г.— С. 265; *Назаров В. В.* Теменос Березанского поселения...— С. 28.

⁷ *Назаров В. В.* Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ.— 2001.— 1.— С. 154—165; *Крыжицкий С. Д.* Храм Афродиты на Березани. Реконструкция.— Там же.— С. 165—175.

⁸ *Graeve V. V.* Milet 1991 // Istanbul Mitteilungen.— 1992.— В. 42— S. 106, 107, taf. 14, 1, 2; taf. 15; *Graeve V. V., Schroder B., Yalcin U.* Milet — Ausgrabungen und Erforschung // Rubin.— 1993.— 1.— S. 7, Abb. 5.

⁹ *Назаров В. В.* Теменос Березанского поселения...— С. 28.

¹⁰ Див.: *Русяева А. С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.).— Киев, 1982.— С. 140, 141.

¹¹ *Копейкина Л. В.* Особенности развития поселения на о. Березань в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА.— 1981.— 1.— С. 208.

¹² *Назаров В. В.* О градостроительстве архаического Борисфена // Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства: Материалы междунар. науч. конф.— СПб., 2001.— Т. 2.— С. 17—21.

¹³ *Мазарати С. Н.* Раскопки древнегреческого поселения на о-ве Березань // Археологические открытия 1984 года.— М., 1986.— С. 289, 290; *Nazarov V. V.* Archäologische Untersuchungen auf Berezan'...— S. 14—20.

¹⁴ *Назаров В. В.* Нова епіграфічна знахідка з Березані // Археологія.—1996.— № 1.— С. 138—140; *Nazarov V. V.* Archäologische Untersuchungen auf Berezan'...— S. 17—19.

¹⁵ *Горбунова К. С.* Березанская экспедиция Государственного Эрмитажа // Археологические открытия 1970 года.— М., 1971.— С. 272, 273.

¹⁶ *Доманский Я. В., Марченко К. К.* Медеплавильная мастерская на о. Березань // VI чтения памяти профессора В. Д. Блаватского. К 100-летию со дня рождения: Тез. докл.— Москва, 1999.— С. 53.

¹⁷ *Якубов В. Н.* Разведочные раскопки турецкой крепости в южной части о. Березань // Тези Першої обл. наук. конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження».— Миколаїв, 1995.— С. 59—62.

¹⁸ *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА.— 1978.— 156.— С. 17.

¹⁹ *Nazarov V. V.* The Ancient Landscape of Berezan Island // Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica.— 3.— Oxford, 1997.— P. 131—136.

²⁰ *Назаров В. В., Назарова Т. А.* Из опыта консервационно-реставрационных работ на Березани // Археологичні відкриття в Україні 1998—1999 рр.— Киев, 1999.— С. 174—177.

²¹ *Назаров В. В.* О перспективах археологических исследований на Березани в связи с приданием острову статуса заповедника.— С. 51, 52.

Одержано 24.04.2001

ОСТРОВ БЕРЕЗАНЬ — ФИЛИАЛ ЗАПОВЕДНИКА «ОЛЬВИЯ».
НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье представлены основные результаты археологических исследований, проведенных на острове Березань в период с 1982 по 2000 г. Березанской экспедицией ИА НАН Украины. Работы велись на разных участках территории античного поселения с целью поиска его границ и определения функциональной специализации отдельных районов. Открыт и исследован архаический культовый комплекс — святилище Афродиты, включающий в себя ограду священного участка, алтарь и небольшой антовый храм. Исследованы остатки жилых построек разных периодов существования поселения, а также остатки каменной постройки римского времени, по-видимому, имевшей функциональную связь со святилищем Ахилла Понтарха. Санкт-Петербургским отрядом, работающим в составе экспедиции, был открыт бронзолитейный комплекс архаического времени.

В результате подводных исследований определены границы разрушенной морем части античного поселения; полученные данные позволяют утверждать, что в первые века н. э. территория Березани еще не была островом.

В связи с включением территории острова Березань в состав историко-археологического заповедника «Ольвия» экспедиция выполняет комплекс консервационно-реставрационных мероприятий с целью создания в дальнейшем натурной экспозиции, представляющей основные этапы существования города Борисфена. Задачи музеефикации территории острова предполагается учитывать при планировании дальнейших археологических исследований.

V. V. Nazarov

ISLAND BEREZAN' AS THE BRANCH OF THE PRESERVE «OLBIA».
SOME RESULTS AND PROSPECTS OF
ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

The article presents the main results of the archaeological investigations, which were held on the island Berezan' from 1982 to 2000 by the Berezan' expedition of IA NASU. The works were held on the different plots of the territory of antique settlement for the purpose of searching of its borders and determination of the functional specialization of the separate districts. At the same time there were opened and investigated the archaic cult complex — Aphrodite's sanctuary, including the fence, which surrounded the sacred plot, the altar and a small antaeon temple. There also were investigated the remnants of dwelling buildings of different periods of the settlement life and the remnants of a stone building of Roman time, which probably had a functional connection with the sanctuary of Achilles Pontarch. Bronze-founding complex of the archaic period was discovered by the Saint-Petersburg detachment of the expedition.

Following the underwater investigations was the determination of the borders of the ruined by the sea part of the antique settlement. The data witness that at the first centuries AD Berezan' wasn't an island.

In connection with the including of the Berezan's territory into the composition of the historico-archaeological preserve "Olbia" the expedition adopted the complex of measures on conservation and restoration, for the purpose of creating of the location exposition, representing the basic life stages of the town of Boristhen. The tasks on museumification of the territory of the island will be taken into consideration during the planning of the further archaeological investigations.

Н. О. Лейпунська

НИЖНЕ МІСТО ОЛЬВІЇ (ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ)

У статті розглянуто основні етапи забудови та історії Нижнього міста від пізньої архаїки до римського часу. Встановлено соціальну топографію цієї частини міста.

Миська забудова Ольвії займає два плато на різних рівнях високого берега Бузького лиману — Верхнє і Нижнє місто — і терасну частину, що їх з'єднує і має форму амфітеатру. Предметом статті є історична і археологічна характеристика основних етапів розвитку Нижнього міста.

Нижнє місто (частина Ольвії біля лиману) являє собою рівне плато у вигляді сегменту в плані площею близько 3,4 га (85×33,5 м), оточене з півночі, заходу і півдня терасами (рис. 1). На сході плато обмежене лиманом. Води лиману, що піднялися, закрили частину Нижнього міста шириною 170—290 м¹. Нині рівень його денної поверхні на 4—10 м вище за дзеркало лиману, а в північній частині помітний істотний нахил до сходу.

Археологічне вивчення Нижнього міста було почате ще у ХІХ ст., коли було складено перші плани Ольвії. На них зафіксовано залишки так званих водопроводів, розташованих перпендикулярно берегу. Як показали подальші дослідження, це фрагменти орфостатних кладок². Б. В. Фармаковський провів охоронні роботи вздовж берегового кліфу, але залишків водостоків тут не виявив. Роботами Н. Аркаса и Ф. Бруна, а також трохи пізніше І. Є. Забеліна було відкрито фрагменти східчастого стилобата ІІІ—ІІ ст. до н. е. і залишки вулиці того ж часу, що проходила паралельно лиману. За припущенням С. Д. Крижицького, стилобат міг належати ордерній споруді суспільного або культового призначення³. Пізніше поблизу від цієї споруди було відкрито колодязі елліністичного часу⁴.

У 1909—1914 рр. Б. В. Фармаковський досліджував південну частину Нижнього міста. Тут був закладений розкоп НГФ (Нижнє місто Фармаковського), де було досліджено вісім культурних шарів, починаючи від V ст. до н. е. по ІІІ—ІV ст. н. е. (див. таблицю). На ділянці було відкрито залишки двох великих житлових будинків елліністичного часу і будинки перших століть нашої ери⁵. Одно-

Ділянка	Архаїка		Класика		Еллінізм		I – сер. III ст. н. е.		Середина III – IV ст.	
	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки
НГС(Пн)	/+	xx	/++	xxx	/+++	xxx	/+++	xx	/1	x
НГС(Пз)	-	x	-	-	/++	xx	/++	xx	/+	x
НГЦ	-	x	-	x	/++	xxx	/+++	xxx	/1	x
НГ	-	-	-	-	/+	x	/++	xxx	/+	x
НГФ	+	x	-	xx	/+++	xxx	/++	xx	-	-
№7	-	x	/+	xx	/+++	xxx	-	xxx	-	-
№8	-	x	-	xx	-	xxx	-	xxx	-	x
№9	-	x	-	xx	-	xxx	-	xx	-	-
№10	-	-	-	x	-	x	/+	x	-	-
№11	-	-	-	x	-	x	/+	x	-	-
№12	-	-	-	x	-	x	-	-	-	-

Примітки: + — шар в одному місці; /+ — шар в одному місці з будівельними рештками; ++ — шар у деяких місцях; /++ — шар у деяких місцях з будівельними рештками; +++ — шар на усій ділянці; /+++ — шар на усій ділянці з будівельними рештками; - - - шар та будівельні рештки не виявлено; x — одиничні знахідки речового матеріалу; xx — певні знахідки речового матеріалу; xxx — масові знахідки речового матеріалу.

© Н. О. ЛЕЙПУНЬСЬКА, 2001

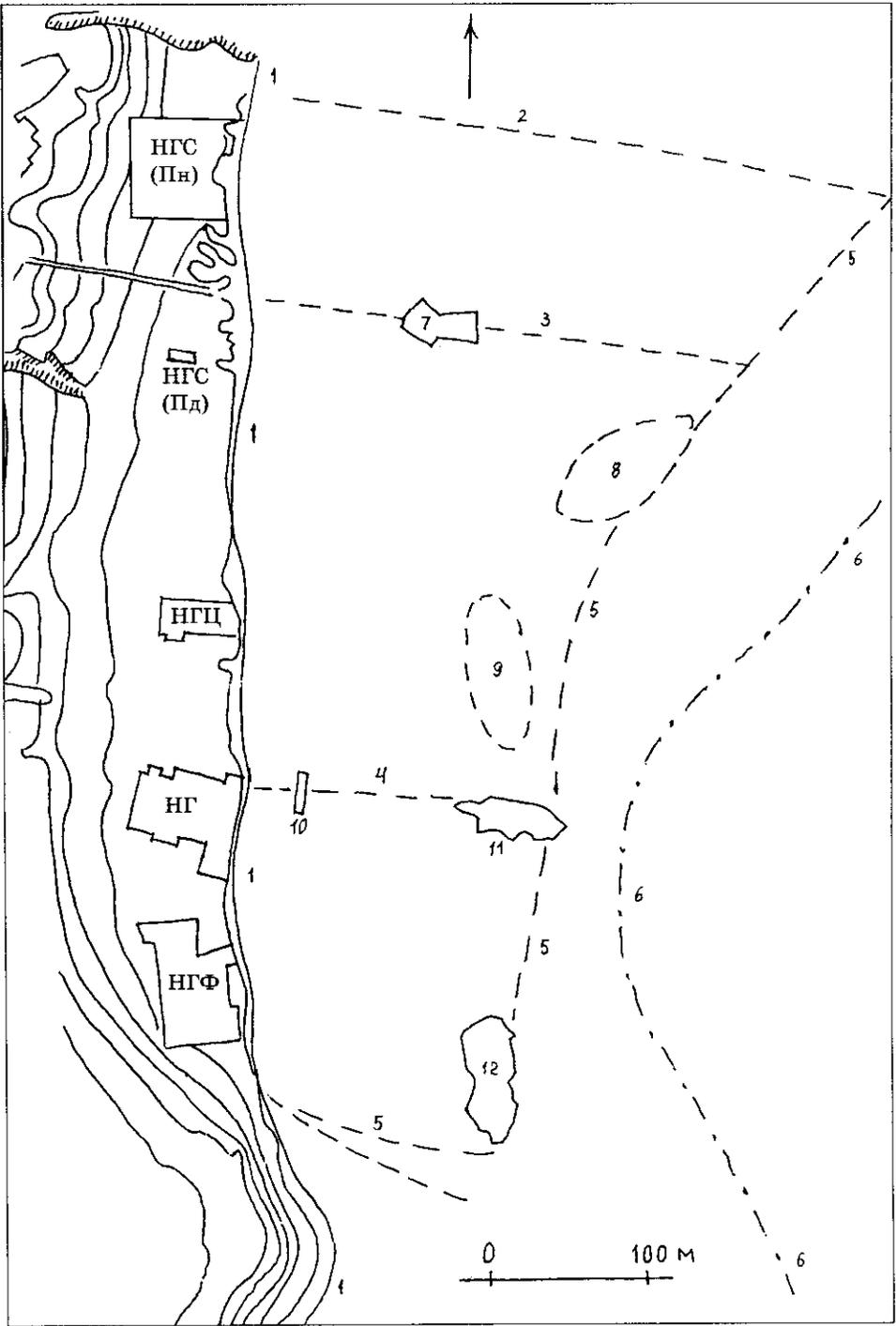

Рис. 1. Схематичний план Нижнього міста Ольвії: 1 — сучасне положення берегового кліфу; 2 — реконструкція місцезоложення північної межі Нижнього міста в елліністичний час; 3 — реконструкція північної межі на одному з хронологічних етапів; 4 — північна межа перших століть нашої ери; 5 — реконструкція східних та південних меж Нижнього міста в елліністичний час; 6 — можлива межа берегового урвизу Бузького лиману в античну добу; об'єкти, що було виявлено та досліджено в затопленій частині Нижнього міста: 7 — розвал північного муру догетського часу, 8 — друге «амфорне поле», 9 — перше «амфорне поле», 10 — залишки північних воріт (?) Нижнього міста перших століть нашої ери, 11 — розвал північного оборонного муру перших століть нашої ери, 12 — «пристань» — розвал залишків оборонного муру (башти?) перших століть нашої ери

часно Б. В. Фармаковський спробував дослідити і затоплену частину Ольвії, і під його керівництвом були зроблені перші обміри так званої пристані.

У другій половині 1930-х років на півночі від розкопу НГФ був закладений розкоп НГ, де був відкриті залишки оборонної стіни перших віків нашої ери, гончарні печі і, можливо, пекарня того ж часу⁶.

Після цього Нижнє місто довгий час не досліджувалось. Лише у 1960-х роках був закладений розкоп НГЦ (Нижнє місто — центр), де відкрито залишки передмістя римського часу і невеликі фрагменти елліністичних житлових будинків (розкопки С. Д. Крижицького, Н. О. Лейпунської). У той же час було проведене вже згадане дослідження декількох колодязів, що дозволило уточнити планування частини плато (розкопки В. В. Лапіна). Трохи пізніше було здійснено широкі дослідження затопленої частини Ольвії (роботи С. Д. Крижицького). Від 1985 р. проводяться роботи в північній частині Нижнього міста (розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової). Результати всіх цих досліджень тепер уже дають змогу уявити загальну картину забудови Нижнього міста, її історії, періодизації і особливостей, починаючи від пізньоархаїчного часу.

Найраніші залишки в Нижньому місті належать до пізньоархаїчного часу. Незважаючи на те, що вони поки ще нечисленні, їх наявність має істотне значення у зв'язку з визначенням послідовності забудови території Ольвійського городища.

Проблема освоєння площі майбутньої Ольвії має свою історію і викликає досить численні дискусії⁷. Архаїчні шари найповніше досліджені у Верхньому місті, тому цілком логічно, що всі основні хронологічні побудови пов'язані з цією частиною Ольвії. До теперішнього часу затвердилася думка, що найраніше поселення (не пізніше другої чверті VI ст. до н. е.) розміщувалося саме у Верхньому місті, а в Нижньому найраніші будівельні залишки датуються лише V ст. до н. е.

Історія і підсумки дослідження архаїчних культурних шарів Нижнього міста виглядають таким чином.

Залишки архаїчного часу відкрито у двох місцях нижньої частини Террасного міста. Вони настільки тісно межують з площею Нижнього міста, що їх не можна не враховувати під час розгляду особливостей забудови останнього.

На дільниці НГФ роботами 1938 р. на верхній терасі (поблизу від розкопу Б. В. Фармаковського 1910—1912 рр. на нижній терасі) було відкрито фрагмент, як припустили дослідники, непереміщеного архаїчного культурного шару⁸. Він лежав безпосередньо на материк, будівельні залишки в ньому були відсутні. Шар невеликий за площею — всього 4×5 м, розміщувався зі схилом до північного сходу (до 2 м). За повідомленням Е. І. Леві, в ньому містилося багато керамічного матеріалу, і в тому числі фрагмент архаїчної теракоти. На жаль, у публікації відсутня повна характеристика всього матеріалу і особливостей шару, за якими можна було б точніше його датувати. Однак Е. І. Леві визнала можливим датувати його близько до середини VI в. до н. е. і передбачила, що саме тут знаходилось найраніше грецьке поселення⁹. С. Д. Крижицький відніс цю дільницю до Террасного міста і передбачив, що вона є дільницею звалища¹⁰.

Після згаданих робіт протягом певного часу архаїчних залишків, за винятком фрагментів ранніх амфор, східногрецької та аттичної кераміки, в Нижньому місті виявлено не було, хоч в окремих місцях (дільниця НГЦ, підводні дослідження) дослідження доходили до рівня поверхні новочорноморської тераси, на якій були відсутні будівельні залишки¹¹. Лише на початку 1990-х років у центрі нижньої частини Террасного міста було відкрито фрагмент наземної глинобитної на кам'яних цоколях однокамерної (?) споруди четвертої чверті VI — початку V ст.¹².

Практично першою спорудою другої половини VI ст. до н. е., що повністю збереглася в Нижньому місті, є відкрита в його північній частині, над лиманом, невеликою напівземлянкою¹³. Напівземлянку було викопано в материк, в плані вона наближається до прямокутника (2,7×2,1 м) зі злегка заокругленими кутами, вертикальними стінами, які, скоріше за все, не мали обмазки. У північно-західному кутку приміщення до стіни був прибудований невеликий «столик» (1,05×0,65 м, висота близько 40 см), з бортиками заввишки 8—10 см по краях. Можливо, «столик» мав навес (збереглися отвори для тичок) та був оточений загородкою, що була заглиблена у канавку, вириту у глинобитній підлозі. На добре заглаженій поверхні «столика» були помітні слабкі сліди копоті, що розповсюдились і на західну стіну.

Судячи з інтер'єру і характеру заповнення (мала кількість фрагментів амфор і побутової кераміки), напівземлянка навряд чи була житловою, скоріше вона несла культову або господарську функцію.

З амфорного матеріалу в землянці знайдено ніжку типу Хіос 1, фрагменти вінець іонійських амфор VI ст. до н. е. Один з них — з вінцями у вигляді карнизу від іонійської амфори на чітко профільованому піддоні.

Ширше представлена сіроглиняна кераміка. До комплексу заповнення входять сіроглиняні, іноді слаболощені глеки з округлим корпусом на лаконічних піддонах, миски різних розмірів з краєм у вигляді валику, який заходить у середину посудини, ольпи з майже циліндричним корпусом, що слабо розширюється до низу і високою ручкою, що підіймається над вінцями. Певний інтерес представляють фрагменти посудин типу діносів.

Кухонний посуд репрезентований усього трьома невеликими фрагментами горщиків.

Істотну роль для датування часу засипу землянки відіграють фрагменти чорнолакової кераміки — це чаші на високій ніжці початку V ст., ручки кіліков того ж часу, фрагмент піддону кіліка типу stemless кінця VI — початку V ст.

Напівземлянка розташовувалась у зоні, що зазнала значного природного руйнування — ґрунтові шари сповзли до лиману, частково були ними поглинені, певною мірою порушена послідовність шарів через явища оползню. Аналогічна картина помітна і в інших місцях прилиманної частини Ольвії. Тому немає нічого дивного в тому, що ця споруда поки залишається єдиним відкритим пам'ятником такого типу архаїчного часу в Нижньому місті.

Хоч перші епіграфічні свідчення про ольвійську гавань належать лише до кінця V ст.¹⁴, безумовно, в Ольвії, з її тісними зв'язками з середземноморсько-егейським регіоном, і на той ранній час мав існувати порт. Для руху та стоянки кораблів використовували природну гавань. Скоріш за все, тут не було ще досить постійних припортових споруд, які простежуються з грохи пізнішого часу, проте існування тут тимчасових складських приміщень цілком можливе і у VI ст. до н. е.¹⁵.

Значно повніше, хоч ще також великою мірою фрагментарно, в Нижньому місті виявлено споруди V—IV ст. до н. е. Особливо сильно зруйновані споруди V ст. до н. е., тому вони відомі тільки у вигляді окремих приміщень, звичайно підвальних, господарських ям, фрагментів вимосток. Такі залишки відкрито у південній і північній частинах плато, на дільницях НГФ і НГС, у пункті 30 під час охоронних розкопок кліфу, можливо, у розкопі НР¹⁶. Однак поки що на основі цих даних ні про планування усього Нижнього міста того часу, ні про окремі будинки V ст. до н. е. судити не видається можливим.

В останній чверті IV ст. до н. е. у північній частині Нижнього міста відбулась велика пожежа, сліди якої простежуються на значній площі дільниці НГС з північного заходу на південний схід. У частині міста, що досліджується на цій дільниці, передбачається продовження оборонної стіни догетського часу, яку було відкрито у Верхньому місті (Північні ворота, дільниця I). Залишки цієї стіни поки що не виявлено, і, отже, передчасно говорити і про простежування слідів військових дій в цій частині міста, однак все ж здається можливим припустити, що згадана пожежа могла бути пов'язана з облогою Ольвії Зопіріоном у 331 р. до н. е. На користь цього припущення свідчить як значна площа поширення пожежі, так і хронологічна стратиграфія шарів у північно-західній частині дільниці. У північно-західному кутку розкопу вогонь розповсюджувався вздовж великого сирцево-глинистого масиву, нижче за яким знаходився шар з керамікою, яка датується не пізніше за кінець третьої чверті IV ст. до н. е.

До того часу вже, очевидно, було сформовано мережу основних вулиць Нижнього міста, однак конкретніше про особливості його планування можна говорити тільки для елліністичного часу.

Найбільш яскраво і повно репрезентована елліністична житлова забудова Нижнього міста. Виділено не менш двох різних за характером будівництва районів того часу. У південній частині плато знаходяться житлові будинки, яким властиві особливе багатство декора і високий рівень будівельної техніки. Будинки північного району різко від них відрізняються — це досить добре побудовані добротні практично стандартні будинки з вираженою господарською функцією.

Отже, у південній частині плато відкрито два багатих житлових ордерних будинки, що формують один квартал, обмежений вулицями з трьох боків. Північна і східна вулиці — це звичайні міські вулиці, західна відрізняється тим, що межує з природною терасою. На півдні квартал обмежений сходами з 12 сходинок, які ведуть на цю терасу. З північної сторони сходів розміщений каптаж — спеціально оформлене джерело, звідки вода поступала до накопичувальної цистерни і потім по водопрвідних кам'яних каналах розходилася по будинках НГФ-1 і НГФ-2. Джерело дає воду і нині.

Будинок НГФ-1 належить до типу пастадних будинків з периметральним розташуванням критих приміщень. Площа забудови 555 м² (середній розмір ольвійських міських садиб 150—250 м²). До двору будинку потрапляли крізь протирон, який мав водостік, що відводив воду на вулицю. По двох боках двору, який був вимощений великими кам'яними прямокутними у плані плитами, були розташовані портики, виконані в аттичному ордері. Північний портик був виконаний у вигляді підвальної пастади, куди зі двору вели кам'яні сходи. У південній його частині був влаштований прямокутний у плані колодязь, пов'язаний з каптованим джерелом. У будинку було не менше за 12 наземних і 5 підвальних приміщень, які чітко розподілялися за призначенням на групи андрона, спальні, житлові, господарські. Андрон знаходився на південь від двору, його підлога була прикрашена мозаїкою з одноколірної гальки, яку було укладено на вапняковому розчині. По периметру андрону було розташовано злегка підвищені панелі, що правили для установки лож. Дах будинку був покритий черепицею, укладеною за коринфською системою.

Другий будинок кварталу — НГФ-2 — знаходився на північ від описаного. Він стояв на куті двох вулиць. Його площа також становить майже 550 м². Будинок мав великий перистильний двір, який був оточений колонами дорійського ордеру і вимощений великими кам'яними плитами. У південно-західній частині двору знаходився колодязь, а в центрі — вівтар. Житлові підвальні та наземні приміщення розташовувалися з трьох боків двора. Особливо виділяється своїм оформленням андрон — його підлогу було прикрашено вимостою з різнокольорової дрібної гальки, в центрі її — композиція з ромбів з хрестами всередині, навколо — орнаменти меандру, плантки, морської хвилі. По трьох боках вимостки було влаштовано спеціальні канавки для стоку води під час миття підлоги.

Характер будівництва будинків дільниці НГФ, їх розміри, благоустрій свідчать на користь того, що тут жили найбагатіші жителі поліса.

Далі на північ знаходились більш скромні житла ольвіополігів. Незначною мірою вони відкриті на дільниці НГЦ, де досліджено тільки наземну частину і два підвальних приміщення елліністичних житлових будинків¹⁷. Проте навіть це обмежене дослідження дає змогу говорити про те, що будинки згаданої частини Нижнього міста ближче за своїм характером до будинків його північного району, ніж південного.

Краще за все елліністичне будівництво вивчено на дільниці НГС, де відкрито залишки не менш ніж 11 будинків, які було сблоковано по два-три у п'яти кварталах, що були розташовані на трьох терасах і вздовж вулиць (вулиці мали ширину 1,8—3,0 м). Будинки — це безордерні сирцево-кам'яні споруди з внутрішніми дворами, які було замощено кам'яними плитами, підвальними та наземними поверхами. На верхній терасі дільниці знаходилося три будинки (НГС-2, НГС-5 і НГС-7). Між будинками НГС-2 та сблокованими НГС-5 і НГС-7 проходила 1-ша Південна вулиця. Ряд приміщень, що займають східну частину одного з цих будинків (НГС-5), могли функціонувати як лавки — вони мали окремі входи з кам'яними і дерев'яними сходами, що вели з Верхнього провулка. Від західного ряду приміщень лавки відділялися суцільною стіною, без дверних отворів.

Декілька будинків відкрито на середній терасі — НГС-9, НГС-10, НГС-8, НГС-6, НГС-1, НГС-3, НГС-4. Збереження їх різне, частина будинків ще повністю не досліджена, однак отримані розкопками дані дозволяють досить реально охарактеризувати особливості забудови цієї дільниці.

Нижня тераса дуже зруйнована наступом лиману, і будинки репрезентовані тут тільки кількома уривчастими фрагментами кладок.

Отже, можна констатувати, що всі відкриті розкопками будинки дільниці відрізняються розвиненими підвальними поверхами, в кожному з господарств було

по 4—6 підвалів різного призначення — господарського, житлового і парадного. Великий парадний підвал відкрито в будинку НГС-1, який був розташований в центрі ділянки на середній терасі. Це був великий будинок, що блокується на півночі з будинком НГС-3 і виходить іншими боками на вулицю з водостоком, Першу Південну та Прилиманну. До складу будинку входив великий вимощений плитами двір, навколо якого розташовувалися підвальні і наземні приміщення. Парадний підвал розміщувався у південно-західній частині будинку. Він мав значний розмір — близько 28 м², стіни його було складено насухо з чудово отесаного жовтуватого вапняку. Підвал був побудований ще у IV ст. до н. е., але, можливо, використовувався в будинку III ст. до н. е. В цьому ж будинку було влаштовано невелике домашнє святилище — у вимощеному каменем дворикі стояв олтар, що складається з прямокутної плити повторного використання, на верхній площині якої лежали три великі гальки у вигляді яєць і стояла кам'яна чаша в формі пісочного годинника, яку було зроблено з раніше вживаної підставки під лутерій. Олтар з галькою було також знайдено на Західному теменосі Ольвії, відомі випадки застосування гальок у похоронному та інших культурах¹⁸, однак тут говорити про зв'язок вітваря з яким-небудь певним культом не є можливим.

Під час розкопок елліністичних житлових будинків на ділянці НГС було відкрито досить багато залишків, що свідчать про господарську діяльність його жителів. В одному з підвалів будинку НГС-9, розташованого на південь від Другої Південної вулиці, було відкрито кам'яний млиновий пристрій, аналогії якому відомі на Делосі¹⁹. Він являє собою коло діаметром близько 90 см, викладене з каменів, заглиблену площу всередині кола використовували для розтирання зерен. На каменях «горловини» є сліди тертя. У будинках НГС-6, НГС-8, НГС-2 виявлено кам'яні зернотерки, ступи, частина з них знаходилася *in situ*. В кутах підвальних приміщень було влаштовано кам'яні загородки, що правили для господарських цілей. Так, в підвалі 343 будинку НГС-8 на підлозі було зроблено три загородки по кутах приміщення, з них дві — це невисокі двошарові кам'яні кладки, а третю було викладено з сирцевих цеглин з доповненням глиною. На підлозі загородок лежали постелісті камені. Сирцева загородка відрізнялася тим, що заповнення її було золістим, велика кількість золи простежувалася в шарі над нею, однак слідів горіння на стінці загородки помітно не було. Можливо, вона служила для збору золи. У четвертому кутку приміщення лежав розтиральник у вигляді овального каменя з невеликим поглибленням по центру. У підвалі 315 будинку НГС-6 стояла кам'яна ступка, фрагменти ступок входили іноді до складу вимосток дворів (двір будинку НГС-7).

Крім того, серед матеріалів елліністичних шарів репрезентована велика кількість різноманітних вантажів — кам'яних і керамічних, що правили для риболовних сіток. У згаданому вище приміщенні з млиновим пристроєм було знайдено купку заготовів для круглих кам'яних вантажів, в іншому приміщенні іншого будинку — комплект таких виробів, що належить, мабуть, до однієї риболовної сітки. На ділянці НГС їх знайдено значно більше, ніж в інших районах міста²⁰. Крім того, тут траплялось декілька фрагментів кам'яних якорів для невеликих суден.

Можливо, значний відсоток населення цього району займався сільськогосподарським виробництвом та риболовлю. Продуктами своєї праці ці люди могли торгувати не тільки на ринковій площі, а й в лавках свого кварталу — вище згадувалось про таке трактування ряду приміщень у будинку НГС-5. Треба зазначити, що на ділянці знайдено також дуже велику кількість амфорних клейм і досить багато монет.

Очевидно, в той же час вже остаточно сформувалась система водопостачання і каналізації кварталів Нижнього міста. У його південній частині знаходилося згадане каптоване джерело, від якого вода подавалася в колодязі і цистерни сусідніх будинків. Відкриття вздовж берегової лінії системи не менш ніж з п'яти колодязів, розташованих практично на одній прямій на відстанях 50 і 56 м між трьома з них, дало змогу передбачити їх розміщення на поперечних вулицях у місцях перетину з основною вулицею північ — південь²¹. У північній частині плато (ділянка НГС) відкрито систему водостоків, що відводять воду вздовж вимощених вулиць, проходів між будинками, що мали зв'язок з дворами садіб.

Реконструювати генеральний план всієї елліністичної забудови Нижнього міста

поки що передчасно, однак результати усіх досліджень і, зокрема, робіт на дільниці НГС, дозволяють стверджувати, що тут було декілька подовжних і поперечних вулиць. Вся вулична мережа Нижнього міста була повернена відносно лінії північ — південь. Очевидно, вулична мережа північної і південної частин розрізнялася своїм напрямом. Вулиці обмежували квартали, що склалися з двох-трьох житлових будинків, часто сблокованих по спільних стінах. Кwartали були майже прямокутними і близьких розмірів (400—600 м²). Між блоками будинків існували невеликі проходи і провулки. Можливо, з півночі на південь, як і у Верхньому місті, проходила головна вулиця довжиною близько 500 м²². Так само можна припустити, що у північній частині плато знаходилася вільна від забудови площа (розкопки на дільниці НГС(Пд).

Під час дослідження північної частини Нижнього міста (дільниця НГС) було виявлено сліди деяких катастрофічних подій у житті Ольвії — вже згаданої великої пожежі в останній третині IV ст. до н. е. та зсуву наприкінці елліністичного часу, що залишив численні вертикальні тріщини в стінах підвалів будинків, нахили, деформації стін і руйнування окремих підвальних приміщень, тріщини у ґрунті. Після цього стихійного лиха багато підвальних приміщень у будинках були засипані. Частини з них була перекрита ґрунтом не менш ніж на дві третини висоти, і на цих засипах було влаштовано великі печі і кам'яні вівтарі.

Очевидно, кожна споруда того часу займала набагато меншу площу, ніж будинки попереднього періоду (через характер руйнування не завжди можливо встановити площу тієї або іншої садиби), але загальне планування кварталів все ще зберігалось до середини I ст. до н. е.

Підводні дослідження 1970-х років дають змогу говорити про існування в прилиманній частині міста порту, відомого завдяки низці епіграфічних пам'яток. Тут відкрито залишки припортових складів²³ та, можливо, фрагмент елліністичної оборонної стіни — об'єкт «пристань»²⁴. Мабуть, в затопленій частині Ольвії знаходився і рибний ринок, що згадується в декреті на честь Протогена кінця III — початку II ст. до н. е.²⁵.

Після перерви, зумовленої гетським нашествям, забудова території Нижнього міста докорінно змінюється. Його південну частину обмежено оборонною стіною перших віків нашої ери. Розкопками відкрито дві куртини північної оборонної лінії Нижнього міста, від якої зберігся фундамент завширшки 1,65 м і прямокутна у плані вежа. Впритул до стіни з боку міста був прибудований ряд з шести житлових приміщень з окремими входами, що правили, ймовірно, для розміщення постійної охорони. Поблизу знаходилися і невеликі житлові будинки площею 100—160 м². Тут же відкрито будівлю, що отримала найменування «пекарні». Це житловий будинок з внутрішнім двором і критими приміщеннями з двох боків двору. Майже в кожному з приміщень знаходилися вогнища та печі. Одна з печей — центральна — мала виробничий характер і, можливо, застосовувалась для випічки хліба²⁶.

Проте основну площу Нижнього міста тепер займало виробниче-господарське передмістя. Треба сказати, що у той час у Верхньому місті також формувалось передмістя зі спорудами спеціального призначення — виноробнями, зернохвищами, печами для обжигу, майстернями з металу, невеликими однокамерними господарськими спорудами, жертвниками і т. д.²⁷. До складу передмістя Верхнього міста входили і похоронні споруди, зокрема Зевсов курган, курган над похованням Еврісвія і Арети та ін.

Передмістя Нижнього міста відрізняється від описаного. У кінці I—II ст. н. е. площа Нижнього міста поза межами оборонних стін була хаотично забудована невеликими спорудами. Декілька таких будинків відкрито в центральній частині Нижнього міста (дільниця НГС). Це одно- і двокамерні наземні або частково заглиблені будинки, глинобитні стіни яких стояли на недбало виконаних кам'яних цоколях. Поблизу від будинків виявлено багато фрагментів бракованих металевих виробів, злитків металу, шлаків, шматків печіни, продуктів від печей, зруйнованих невеликих вогнищ, вимосток тощо. Будинки мали, скоріш за все, складське призначення — тут практично не знайдений побутовий матеріал. Така забудова була протягом всього II ст. н. е. Вимостка проіснувала до середини III ст. н. е., коли тут і на південь знов виникають невеликі споруди господарсько-складського призначення. Однак вони дійшли до нас такою мірою зруйнованими, що крім кон-

статації їх існування щось відтворити про цей період життя передмістя не є можливим²⁸.

Крім господарських споруд в Нижньому місті в той час влаштовували і невеликі жертovníки — круглі в плані кам'яні загородки, в центрі яких встановлювали орфостатно невеликі камені — своєрідні олтарі, присвячені, скоріш за все, виробничим або землеробським божествам.

Роботи останніх років у північній частині Нижнього міста підтвердили і дещо уточнили картину забудови передмістя. Тут у II—III ст. паралельно лиману проходив великий рів, призначення якого поки що неясне. Життя тут продовжувалося — від споруд того часу збереглися розвали стін та вимосток, знайдено фрагменти зруйнованих вогнищ, сліди невеликого металургійного виробництва і т. п. У найпізніший період існування передмістя на його північному кордоні було влаштовано великі, скоріш за все сушильні, печі — тут було відкрито два похилих пода, що стояли паралельно та були огорожені дрібними каменями, зі слідами впливу вогню, невеликими ямами із золою біля них.

Слід зауважити, що в той час, очевидно, передмістя не мало постійного населення. Про це, зокрема, свідчить наявність тут залишків поховань. Одне з них збереглося практично повністю — це було поховання дитини, що супроводилося скляними і керамічними посудинами IV ст. н. е.

Отже, багаторічні роботи в Нижньому місті Ольвії дають змогу з певною мірою вірогідності реконструювати характер його забудови і визначити роль населення, що займало цю частину міста, в житті і історії Ольвії.

Первинний етап заселення цієї території поки може бути намічений тільки уривчастими мазками. У другій половині VI ст. до н. е. тут, очевидно, існували розкидані по всій площі невеликі землянкові споруди житлового, господарського та сакрального призначення. Порт у той час уже був, але навряд чи був забезпечений якими-небудь значними стаціонарними спорудами.

З початку V ст. до н. е. починається досить активна забудова Нижнього міста. Протягом того сторіччя формувались його основні магістралі, будувались досить ґрунтовні житлові будинки. На жаль, вони були значною мірою зруйновані під час перебудови IV ст. до н. е. і не піддаються реконструкції.

Зате для IV—II ст. до н. е. вже можна уявити собі, яким було Нижнє місто Ольвії. У південній його частині в багатих будинках, аналогії яким знаходяться в Олінфі і на Делосе, жили найвпливовіші громадяни Ольвії. Саме імена таких громадян — Каллісфена, Каноба, Анфестерія, Протогена та інших — відбилися в монументальній епіграфіці Ольвії, вони допомагали своїй державі у важкі роки, рятували її від нашествия ворогів, голоду й іншого нещастя. Далі на півночі район був забудований будинками, що належали заможним людям, які жили своїм трудом. Їх садиби були скромнішими, але досить зручними та добре влаштованими. У плануванні цих будинків навіть помітна певна стандартизація, очевидно, зумовлена схожим майновим і соціальним положенням їх власників.

У центрі Нижнього міста, можливо, існували будівлі суспільного або культового призначення, невелика незабудована площа, в затопленій лиманом частині — рибний ринок. У той час тут уже була досить добре влаштована гавань зі спеціальними припортовими спорудами. Очевидно, тоді Нижнє місто вже мало і оборонну стіну.

Природний катаклізм і соціальні потрясіння III ст. до н. е. примусили жителів Нижнього міста, і особливо його північної частини, перебудувати свої житла, скоротити їх площі, побут тут став менш упорядженим. Разом з тим у будинках влаштовані внутрішні олтарі — кожний власник будинку молився своїм заступникам. До кінця періоду еллінізму життя тут гасне, щоб у перші століття нашої ери відродитися в абсолютно іншій формі — замість багатих квітучих кварталів тут було скромне господарське передмістя без постійного населення, яке наприкінці свого існування втратило і це своє значення. Лише у південній частині Нижнього міста, за оборонною стіною, існували житлові квартали, однак вже набагато скромніші, ніж в елліністичні часи.

¹ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— Киев, 1985.— С. 99.

² Крыжицкий С. Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 132, 133; *Он же*. Ольвия...— С. 18.

³ Крыжицкий С. Д. Ольвия...— С. 20

⁴ Латин В. В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии.— КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 91—102.

⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1909—1910 г.— 1913.— С. 1—105; *Он же*. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1911 г.—1914.— С. 1—25; *Он же*. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1912 г.— 1916.— С. 1—35; *Он же*. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1913—1915 г.— 1918.— С. 1—51.

⁶ Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — Киев, 1940. — Т. 1.— С. 9—82; Славин Л. М. Раскопки в Ольвии в 1946 г. // АП УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 7—30; Славин Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП УРСР.— 1952.— Т. 4.— С. 48—58.

⁷ Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.— Киев, 1999.— С. 43—47.

⁸ Леви Е. И. Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии.— СА.— 1941.— № 7.— С. 308.

⁹ Там же.— С. 316.

¹⁰ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии.— Киев, 1971.— С. 137; *Он же*. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 62.

¹¹ Лейтунская Н. А. Основные итоги работ на участке НГЦ в Ольвии.— АИУ.— 1968 г.— Киев, 1971.— С. 171; Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 120.

¹² Крыжицкий С. Д., Назарчук В. И. Новый памятник строительства позднеархаической Ольвии // Древнее Причерноморье. Краткие сообщ. Одес. археол. об-ва.— Одесса, 1994.— С. 99—106.

¹³ Лейтунская Н. А., Самойлова, Т. Л. Землянка в Нижнем городе Ольвии // Тези обл. наук. конф.— Миколаїв, 1995.— С. 32, 33.

¹⁴ НО. 2; Iospe 20.

¹⁵ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП.— Киев, 1984.— С. 61—63; Лейтунська Н. О. Амфори з затопленої частини Ольвії // Археологія.— 1979.— Т. 30.— С. 98; Лейтунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии // АКСП.— Киев, 1984.— С. 66

¹⁶ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 27, 78

¹⁷ Лейтунская Н. А. Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии // АИУ 1968 г.— Киев, 1971.— Вып. 3.— С. 168—171.

¹⁸ Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— Киев, 1990.— С. 165.

¹⁹ Gerard Siebert. Delos 2.— Quartier de Scardhana. La maison des Sceaux // BCH.— 1988.— CXII.— P. 757, 759.

²⁰ Лейтунська Н. О. До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу // Археологія.— 1997.— В. 4.— С. 94.

²¹ Латин В. В. Указ. соч.— С. 98.

²² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 129.

²³ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения...— С. 63; Лейтунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии...— С. 85.

²⁴ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 45.

²⁵ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 63.

²⁶ Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935...— С. 59—72.

²⁷ Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. до н. э.— Киев, 1993.— С. 50—88.

²⁸ Лейтунская Н. А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // АДСП...— С. 77, 78.

Одержано 21.05.2001

НИЖНИЙ ГОРОД ОЛЬВИИ (ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ)

Исследование Нижнего города Ольвии, начатое в XIX в., продолжается до наших дней. К настоящему времени открыты культурные слои и строительные остатки, позволяющие составить картину застройки и исторической топографии этой части Ольвии. В конце архаического времени здесь существовали гавань и отдельные земляночные структуры. Сохранность застройки V — начала IV в. до н. э. не даст возможности полно реконструировать планировку Нижнего города того периода. Ко времени эллинизма здесь сформировалась уличная, определилась социальная топография: в южной части жили наиболее богатые граждане полиса, в северной — средний слой свободного населения. Нижний город, особенно его северная часть, пережил пожар при осаде Зопириона и оползень в конце эллинизма. В римское время здесь находилось производственно-хозяйственное предместье.

N. O. Leypunskaia

LOWER TOWN OF OLBIA (MAIN STAGES OF DEVELOPMENT)

The investigation of the lower town of Olbia started in the XIX century, has been continuing to this day. To the present times the cultural layers and building remnants, which help to make up the picture of the building and historical topography of this part of Olbia have been discovered. At the end of the archaic time there were a harbor and separate earthen structures here. The safety of the building of the V — the beginning of the IV centuries BC doesn't permit the full reconstruction of the planning of the lower town of this period. To the Hellenistic time the street topography had formed and the social topography had determined. The southern part was inhabited by the richest citizens of the polis, while the middle stratum of the free population inhabited the northern part. The lower town and especially its northern part went through the fire during the siege of Zopirion and through the landslide at the end of the Hellenistic epoch. At Roman times there was a production and economical suburb there.

А. С. Русаєва

ОЛЬВІЯ — НАЙВИЗНАЧНІША ПАМ'ЯТКА КЛАСИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ І КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто загальні риси державного демократичного ладу Ольвійського поліса та основні досягнення його культурного розвитку, визначено їх своєрідність і унікальність, а також внесок ольвіополітів у скарбницю загальноєллініської культури. Термін «класичний» (classicus) тут ужито у прямому («взірцевий») і переносному («греко-римський період») значеннях, які доповнюють одне іншим.

Чимало полісів було засновано еллінами в Причорномор'ї протягом VII—VI ст. до н. е., але далеко не всі вони досягли такого високого політичного й культурного розвитку, як Ольвія. Не забудована в середньовіччі і нові часи благодатна ольвійська земля, на якій нині знаходиться відомий історико-археологічний заповідник «Ольвія», попри різні знегоди й руйнування зберегла численні матеріали, які яскраво висвітлюють багатогранну матеріальну й духовну культуру, політичний і релігійний світогляд її населення, дають уявлення про різні етапи її історичного розвитку впродовж тисячоліття. Ольвія вирізняється серед понтійських античних держав довготривалим збереженням не лише автономії, а й полісних традицій та

Рис. 1. Західний теменос Ольвії. Будівельні залишки храму Аполлона Ієтроса, олтарів, пропілеї, портика. VI—III ст. до н. е.

класичної демократії афінського типу, яка значною мірою стала взірцем для створення сучасної демократії.

В жодному з давньогрецьких міст в Причорномор'ї поки що не відкрито такої численної кількості різноманітних архітектурних залишків, серед яких вражають своєрідністю й декором два теменоси з храмами й олтарями (рис. 1), агора з торговельними рядами, стоя, гімнасій, численні житлові квартали, оборонні споруди, упорядковані вулиці тощо¹. Величезна кількість епіграфічних і нумізмагічних джерел, пам'яток різних видів мистецтва дають змогу поставити Ольвію на найвищий щабель у розвитку багатьох сфер культури не лише на теренах сучасної України, а й загалом у Причорномор'ї. «Ольвія не являла собою «ведмежого кутка» еллінської ойкумени: її доля була тісно переплетена з долями всього грецького світу, її розвиток ішов у ногу з часом, пройшовши ті ж стадії й породивши ті ж феномени, які були притаманні полісам Середземномор'я й Причорномор'я. Однак усе це не позбавило Ольвійський поліс властивої йому неповторної своєрідності, яка була викликана до життя цілком визначеними екологічними, етнополітичними і конкретно-історичними умовами. Саме в цьому гармонійному нерозривному переплетенні загального й особливого полягає неминуще значення Ольвії для загальноеллінської історії»².

Від початку заснування Ольвії близько другої чверті VI ст. до н. е. Мілет надавав їй значно більше уваги, ніж іншим колоніям на Понті Евксінському³, завдяки чому вона увібрала в себе ще за архаїчного часу найкращі його досягнення. Геродот назвав Мілет перлиною Іонії⁴, а до перлин Причорномор'я можна впевнено віднести і найбільш промілетський в цьому регіоні Ольвійський поліс. Таке надзвичайне піклування метрополії про свій дочірній поліс пояснюється насамперед тим, що серед його засновників було чимало молодих мілетян з аристократичних родів, а також введенням тут культу верховного мілетського бога Аполлона Дельфінія та організацією разом із цим сакрального союзу мольпів, ідентичного мілетському, який довгий час відігравав надзвичайно важливу роль у державному й релігійному житті Ольвії⁵.

В жодній з понтійських апойкій не простежується такий тісний політичний і культурний взаємозв'язок із Мілетом, як в Ольвії впродовж багатьох віків⁶. Згідно з графіті на кістяній пластині з Борисфена відомо, що за порадою дідімської пророчиці Аполлона місто отримало свою постійну назву ОΛΒΙΝ ΠΟΛΙΣ — «шасливий поліс» — приблизно у третій чверті VI ст. до н. е., а його мешканці назива-

ли себе ОЛВІОПОЛІТАІ — «щасливі громадяни»⁷. Незважаючи на всі екологічні лиха, війни, грабежі та нашествя варварів, вони ставили ці назви в усіх відомих написах та легендах на монетах майже до кінця існування міста. Варто підкреслити, що саме така двоскладова форма демотикону, в якому виразно звучить поняття «щасливі громадяни», на Понті Евксіньському належала тільки Ольвії.

Основою розвитку елліністської цивілізації, як відомо, був поліс, який уособлював собою громадянську общину й місто-державу як єдине ціле. Як видно навіть із назви, Ольвія була типовим полісом. Навіть у перші століття нової ери, коли на міжнародній арені панувала Римська імперія, в ній зберігалися полісні демократичні закони й традиції. Звісно, такого типу держава могла більш-менш довго існувати у разі сталого дотримання мирних відносин не лише з оточуючим варварським світом, а й з багатьма античними містами. Загалом Ольвія належала до тих полісів, яким було легко керувати і який являв собою спільноту вільних громадян, котрі в основному володіли достатніми засобами й прибутками для прожиття та продовження роду. Майже на тисячоліття у свідомості ольвієнополітів закріпилося поняття того, що лише поліс як єдина громадянська община є найкращою формою організації державного життя.

Головним заняттям громадян із часів заснування Ольвії незмінним залишалося землеробство — головна база її економіки⁸. У свою чергу, сільництво було основою складовою поліса. Згідно з полісною традицією, дійсно вільним уважався економічно незалежний від інших громадян. Тому вже під час формування державного устрою Ольвія робила все необхідне для повного економічного самозабезпечення, оскільки це давало змогу бути самостійною державою.

Спочатку тут правила олігархія — невелика група з представників першопоселенців та їхніх нащадків, які традиційно ставали аристократами і володіли найкращими земельними ділянками. З кінця першої чверті V — до початку IV ст. до н. е., за даними досліджень Ю. Г. Виноградова, в Ольвії, що знаходилась під протекторатом скіфських царів, владарювали тирані, після повалення яких тут назавжди було встановлено демократичну форму правління⁹. Проте факт входження Ольвії до Афіньської архе, можливе відвідання її визначним афіньським демократичним лідером Періклом, введення олімпійської полісно-сакральної емблеми та інші дані дають підстави вважати, що вперше демократія в Ольвії перемогла в 30-ті роки V ст. до н. е., але протрималась недовго¹⁰. Це був переломний період у взаємовідносинах з Афінами, які посіли провідне місце в усіх сферах життя поліса з очевидним пропагуванням своєї ідеології і культурних цінностей, що зрештою привело до остаточного встановлення демократичної форми правління в кінці V — на початку IV ст.

З написів відомо, що на честь лідера демократичного руху Євресібія поставили пам'ятник; він сам присвятив статуї Зевсу Елевтерію, як головному сакральному Визволителю; його нащадки протягом майже шести століть відігравали надзвичайно важливу роль у державному й культурно-релігійному житті Ольвії, виконували спадкоємні посади жерців у культі Зевса (рис. 2), займалися благодійною діяльністю; ім'я Євресібій передавалося з одного покоління до іншого і проіснувало тут до кінця II ст. н. е.¹¹

За весь цей час ольвієполіти не міняли основної форми правління. Інша справа, що з різних причин тут періодично змінювався характер демократії — від поміркованої, радикальної до елітарної і навпаки. Ще Арістотель попереджав, що демократію « не варто визначати, як це звичайно роблять деякі в цей час, просто як таку форму державного правління, при якій верховна влада зосереджена в руках народної маси... »¹².

Проте в Ольвії постійно головними законодавчими органами залишалися Народні, а в екстраординарних випадках Всенародні збори й Рада, яка в основному готувала проекти законів для прийняття їх громадянами. На зборах мав право виступити з промовою кожен громадянин, за винятком, певно, ворогів демократії і батьківських звичаїв, порушників загальноприйнятих законів і традицій та зрадників.

Виконанням державних справ займалися різні колегії, які вибиралися на зборах відкритим голосуванням найчастіше на один рік¹³. Серед них головне місце посідала колегія архонтів (5 осіб). Колегія стратегів (6 осіб) займалася військовими справами, обороною міста, а в разі війни в її підпорядкуванні була вся гро-

мадянська община, яка в такі часи становила собою народне ополчення. Агораноми та астіноми (від 3 до 5 членів) відповідали за охорону міста, сліdkували за правильним проведенням торговельних операцій, якістю продуктів і товарів, особливо тих, які привозили в Ольвію з багатьох міст Середземномор'я та Причорномор'я. Різні види фінансових справ знаходились у розпорядженні колегії Дев'яти. Грошові знаки, головним чином бронзові монети, рідше — золоті та срібні, часто мінялися, мали обіг лише у межах поліса.

Храмовими скарбницями займалася колегія Семи, до її повноважень входив продаж жертвних тварин для іноземців, які брали участь у релігійних святах та спортивних і музикально-поетичних агонах. Під час засухи та голоду вибиралася спеціальна колегія си-тонів, яка закуповувала зерно та різні продукти за оптовими цінами, розпродувала їх за помірними або низькими цінами, а для найбідніших верств населення влаштовувала безплатні обіди. Часто цим же займалися і жерці храму Аполлона та святилищ інших божеств, яких обирали на Народних зборах на один рік. Крім того, кожен громадянин міг бути обраним також на один рік членом суду, який мав право піддати остракізму порушників законів, штрафам, конфіскації майна, продажу винуватців у рабство або ж звільненню раба. Всі колегії були підпорядковані архонтам, що загалом сліdkували за станом усіх справ в Ольвії.

Демократія дістала найвищого розвитку саме в період економічного розквіту Ольвійського поліса в останній чверті IV — першій половині III ст. до н. е., коли зросла роль демосу в усіх сферах життя і в державних документах на першому місці ставився демотикон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ ΕΔΟΚΑΝ — «Ольвіополіти постановили». Проте з наступом тяжкої економічної кризи близько середини III ст. до н. е., а можливо й раніше, на політичну арену знову виходить заможна верхівка ольвійської общини, починається сильна елітаризація державного ладу, яка характеризує його і в перші століття нашої ери, коли крім родової знаті, набирає силу і плутократія з представників варварської еліти¹⁴.

Не виключено, що основні принципи демократії тут нерідко порушувались. Невідомо, протягом якого часу твердо дотримувалися закону про щорічну зміну всіх посадових осіб і чи давали клятву ольвійські архонти після їхнього обрання, що будуть правити справедливо і не будуть брати хабарів подібно до того, як це було прийнято в Афінах¹⁵. Лише в перші століття нашої ери в Ольвії встановилася традиція ставити щорічно присвятні написи верховним полісним покровителям Ахіллу Понтарху від колегії архонтів, Аполлону Простату від стратегів і Гермесу Агорею від агораномів. Цілком можливо, що це були як подячні, так і вотивні присвяти. Їх встановлювали на початку служби магістрати, які теж могли давати клятви, одночасно звертаючись до бога з молитвами й проханнями допомогти зберегти цілісність і благополуччя міста.

Поступовий розвиток елітарно-демократичного ладу яскраво відображено в ольвійській епіграфіці: простежується неодноразове збільшення щорічного терміну для виконання повноважень архонта чи стратега; до того ж часто ці посади займають одні й ті ж громадяни, які належали до відомих сімейств в Ольвії; змінювалося також прийняття декретів на Народних зборах, де виступали лише архонти¹⁶. Майже в усіх формулах декретів на першому місці стоять архонти або Рада, в кінці — демос. Однак все ж таки, незважаючи на окремі порушення законів, в Ольвії невідомі випадки захоплення влади окремими особами за часів демократії. Водночас не викликає сумніву те, що доступ до верхівки державної ієрархії став прерогативою представників в основному багатих сімейств, які спроможні були

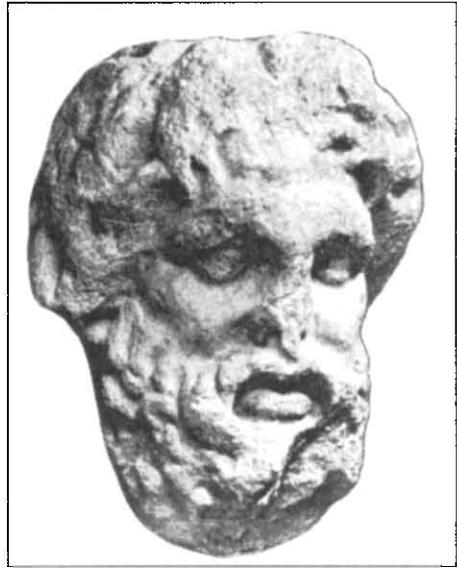

Рис. 2. Мармурова голова Зевса. IV ст. до н. е.

отримати і вищу освіту та краще займатися політичною діяльністю, інколи навіть за власні кошти.

Звичайно, тут, як і в інших демократичних полісах, важливу роль у політичному житті відігравали окремі талановиті лідери. Ольвійська земля — чудова й надійна хранителька історичних пам'яток — дає все нові й нові писемні документи про громадян, які відзначилися своєю діяльністю на благо народу й держави. Найчастіше після їхньої смерті ольвіополіти видавали декрети на їх честь, тексти яких вирізувалися на мармурових стелах або на постаментах для статуй. В теперешній час вони розкривають різнобічні грані їхньої політичної та культурної діяльності.

Чимало ольвійських діячів були добре освічені, прекрасно знали ораторське мистецтво, яке спеціально вивчали в риторських школах Еллади, вміли проголошувати промови-поради й промови-умовляння, впливали за допомогою переконливого виступу на настрої співгромадян, добиваючись певних політичних рішень. Особливо з IV ст. до н. е. риторика розглядалася як основа освіти, політичної діяльності й обов'язковий елемент суспільного життя¹⁷. Наскільки великого значення надавали їй ольвіополіти, свідчить те, що в почесних декретах часто вказувалося, що той чи інший діяч давав розумні або добрі поради¹⁸.

Коротко зупинимось на характеристиці двох найвизначніших ольвійських діячів. Перший з них — Каллінік, син Євксена, прославився тим, що зумів організувати оборону міста й отримати перемогу під час облоги його 30-тисячним військом Зопріона в 331 р. до н. е.¹⁹. Звертає також увагу те, що в його декреті відзначені дії, які безпосередньо були пов'язані з грошовими операціями і грошовим обігом, що внаслідок їх виконання могло дати чималі прибутки громадянам. Це, певно, й стало стимулом найвищої нагороди Каллініка, якої більше не удостоювався жоден громадянин Ольвії. Заключна формула почесного декрету виражає її основну суть і свідчить про надзвичайну щедрість ольвіополітів — до того ж невдовзі після македонської облоги: «Щоб і інші ревніше радили і робили (найкраще), знаючи, що кожен отримає від народу шану і нагороду, достойну їх благодіянь, хай постановить народ: звеличити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу і хай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження сповістити на діонісії в театрі. Народ (присвятив статую) Зевсу Спасителю»²⁰. Те, що Каллінік не відмовився від такої нагороди, вказує на його прагнення до збагачення.

Очевидно, в Ольвії за часів Каллініка верховна влада певною мірою належала не закону, а простому народу, коли вирішальне значення мали постанови Народних зборів, але все досягалося через посередництво демагогів, тому що наврод чи тут існував закон, за яким можна було б давати таку величезну винагороду одному громадянину. Це підтверджується і всіма іншими декретами на честь ольвійських лідерів, які, в основному, проголошувалися після їхньої смерті, а не за життя, як Каллініку. Найбільша кількість почесних декретів належить до II ст. н. е. — періоду другого найвищого економічного та культурного розвитку Ольвії. Нормативи пошмертного шанування стали скромнішими, ніж у попередні часи, особливо у порівнянні з Нікератом, сином Папія, II ст. до н. е., але пишномовністю відрізнялися тексти постанов. Померлий обов'язково нагороджувався золотим вінком, інколи до цього ритуалу приєднувалися ксени з різних міст, якщо той чи інший діяч приділяв їм належну увагу і піклувався про їхній добробут.

Найчастіше над похованнями заслужених громадян насипали кургани. Необхідність введення героїзації місцевих лідерів була викликана передусім зовнішньополітичними чинниками, цілеспрямованим бажанням підняти патріотизм громадян у зв'язку з ворожими нападами. Традиційно для виховання патріотизму серед молодого покоління виокремлювалося прагнення прославити й втілити в почесних декретах найкращі вчинки тих ольвіополітів, які діяли й працювали на благо своєї вітчизни, поховати їх як героїв, нагородивши золотим вінком, під курганом, який водночас відіграв роль і олтаря, а в ширшому значенні і полісно-сакрального апотропея²¹.

Якщо діяльність Каллініка поклала початок небувалому розквіту Ольвії, завдяки чому він особисто отримав величезну винагороду, то уславлений евергет (благодійник) Протоген, син Геросонта, у другій половині III ст. до н. е., коли місто зазнало тяжкої економічної кризи, навпаки витратив чимало власних коштів для допомоги співгромадянам. На його честь було видано найбільший за змістом

декрет, в якому докладно описано всі евергетичні дії Протогена та на що конкретно він видавав певні суми, зокрема, для спасіння ольвіюполітів від голоду шляхом закупівлі хліба і вина, негайного спорудження оборонних стін та ремонту кораблів, викупу священних посудин, виплати данини сарматському царю Сайтафарну; крім того, він звільнив місто від боргів та скасував борги власним і батьковим боржникам тощо²². У цього знатного громадянина були всі можливості виїхати з Ольвії у важкий для неї час, подібно іншим багатим, які втікли звідсіля перед загрозою нападу галатів і скірів. Проте Протоген не залишив рідне місто, зумів нагодувати і заспокоїти наляканий демос розумними порадами, власним спокоєм, енергійною діяльністю й благодійництвом, якого Ольвія не знала за весь період свого існування так само, як і інші античні міста.

Виконуючи впродовж кількох років посаду головного скарбника поліса, що становить небувале явище за демократії, Протоген завдяки своїй чесності й здібностям відновив економічну стабільність, внаслідок чого Ольвія позбулася важкої кризи. Вдячні ольвіюполіти написали про нього хвалебний декрет, в якому відобразили і всі нещастя, яких вони зазнавали в той час, щоб і їхні нащадки пам'ятали й шанували такого уславленого ними громадянина. В жодній з античних держав не відкрито подібної до Протогенового декрету епіграфічної пам'ятки, як немає і людини, яка б за своє життя витратила стільки коштів на потреби рідного поліса і його громадянської общини. За підрахунками В. В. Латишева, вони становили понад 15 000 золотих статерів (50 талантів), що на той час було досить великою сумою²³.

Загалом цей декрет є унікальною, талановито написаною хронікою історії Ольвії впродовж усього періоду життя Протогена. В ній зафіксовано свідчення про різні племена та їх контакти з містом, складності у взаємовідносинах елітарної верхівки і простих членів громадянської общини, спроби подолання голоду і страху перед загрозою нападу варварів; відбито і низку моментів, які характеризують психологічний стан демосу в період кризи, зіткнення добра і зла, прояв патріотизму і байдужість до долі вітчизни, моральне падіння окремих осіб і велич душі інших тощо.

На тлі благодійницької діяльності окремих громадян, головним чином аристократичного походження, серед яких, звісно, були й такі, що прагнули завоювати славу знаменитих евергетів або ж посісти вигідні державні посади, Протоген вирізняється не лише своїми значними і різноманітними жертвуваннями, добротою і прихильністю до своїх співгромадян. Усвідомлення громадянського обов'язку, гідність і взаємоповага, що пов'язували його з демосом, не дозволили йому залишити місто ні перед можливою навалою галато-скірів, коли багато хто втік, ні в голодні роки, коли ольвіюполіти найбільше потребували допомоги. Саме Протоген належав до того типу громадян, для яких збереження і незалежність поліса, єдність громадянської общини були значно ціннішими за власне багатство й благополуччя. Тому у декреті його образ виступає як важливий елемент морально-політичного життя Ольвії, уособлюючи виразну систему цінностей, в якій великого значення набули захист і пропагування полісних традицій в усіх сферах життя й діяльності громадян.

Заслужена оцінка його діяльності наведена В. В. Латишевим, в якій навряд чи можна вбачати значне перебільшення: «Яку б не віддавали йому шану, вона зникла без сліду, але мрамур зберіг вдячне слово співгромадян про його заслуги і більше двадцяти років по тому воскресив із забуття благородне ім'я Протогена Ольвійського, який своєю самовідданістю інтересам вітчизни, своєю постійною готовністю віддати останню монету на його потреби, мимоволі викликає до себе глибоку повагу й заслуговує почесного місця в рядах найпалкіших патріотів усіх часів і народів»²⁴. Він уособлює в собі найкращий образ ольвіюполіта, наділеного розумом, енергійністю, волелюбством, благородством і яскраво вираженою прихильністю до народу, що особливо характерно для демократично-полісних традицій Ольвії.

Епіграфічні пам'ятки дають уявлення й про інших заслужених громадян Ольвії (рис. 3), які також займалися евергетичною діяльністю у III ст. до н. е.— II ст. н. е. і серед яких можна назвати Антестерія, Діонісія, Клеомброта, Пантакла, Посідея, Нікерата, Абаба, Каллісфена та ін. Загалом розвиток евергетії характерний найбільшою мірою для демократичних полісів. Нерідко на власний кош

Рис. 3. Напис Аврелія Юліана, сина Александра, про спорудження храмів Серапіса та Ісіди, Асклепія та Гігісі, Посейдона. Перша чверть III ст. н. е.

насамперед до всіх громадян своєї метрополії, які користувалися всіма громадянськими правами в Ольвії так само, як і вони в Мілеті. Іноземним купцям, які сприяли розвитку торгівлі з Ольвією та її процвітання, надавались проксенії та ателії. Як в жодному з понтійських міст, в Ольвії знайдено найбільшу кількість таких державних постанов щодо іноземців із багатьох середземноморських та причорноморських міст²⁶. За традицією, кам'яні плити з проксенічними декретами встановлювали в святилищі верховного покровителя Аполлона Дельфінія, в якому водночас влаштовувались і спеціальні прийоми з трапезами на честь іноземців, які дійсно відзначились тим, що допомагали ольвіюполітам як у своїх рідних містах, так і в Ольвії. Надання права безмитної торгівлі їм і їхнім спадкоємцям, а також почесного громадянства, безумовно, сприяло розширенню торгівлі з різними містами і безбоязним поїздкам до них ольвійських громадян, які, в свою чергу, теж отримували проксенії за межами своєї держави.

У світлі викладеного цікаво коротко простежити, яких успіхів досягли ольвіюполіти у своєму культурному розвитку²⁷. Пряма спадкоємиця іонійської культури Ольвія майже весь час залишалася її носієм у Причорномор'ї, зберігаючи традиції першопоселенців у багатьох сферах і розвиваючи нові елементи у своєму духовному житті. Незалежність від метрополії, значна віддаленість від головних центрів Егеїди і близьке сусідство розмаїтого варварського світу зумовили особливу своєрідність у формуванні культури ольвіюполітів. Будучи невід'ємною частиною античного світу, насамперед Ольвія постійно зазнавала впливу багатьох грецьких міст, зокрема Афін як найвідомішого центру демократії та високої культури.

Оскільки вищою формою культури кожного народу є його мова, яка знайшла своє втілення в писемності, то численні і різноманітні епіграфічні пам'ятки, безсумнівно, свідчать, що впродовж усього періоду історії Ольвії єдиною офіційною мовою, як письмовою, так і розмовною, була грецька. При цьому особливо варто підкреслити, що лише тут поки що знайдено найбільшу кількість приватних написів з унікальними текстами, які розкривають багатогранну релігійно-філософську, поетичну та епістолярну творчість ольвіюполітів.

З часу заснування і до IV ст. до н. е. в Ольвії переважав іонійський діалект у його материковому малоазійському варіанті²⁸. Починаючи з елліністичного часу в мові ольвіюполітів поступово вкорінюються вже норми розвиненого койне, в основі якого знаходився аттичний діалект. Безумовно, що таке широке його розповсюдження навіть на окраїнах античної ойкумени було зумовлено величезним впливом Афін після перемоги еллінів над персами, включенням Ольвії до Афін-

ольвіюполіти будували оборонні башти, стіни, храми та громадські споруди, присвячуючи їх тому чи іншому божеству. Звичай благодійницької діяльності в окремих родах передавався з покоління до покоління і дожив тут до III ст. н. е. Останнім із визначних її представників був Каллісфен, син Каллісфена, із роду Евресібіадів, який витратив усі свої кошти на потреби міста і був, ймовірно, похований у найкращому з ольвійських курганів — так званому кургані Зевса²⁵.

За даними численних епіграфічних пам'яток простежується досить знаменне доброзичливе ставлення ольвіюполітів до іноземців,

ського морського союзу, тісними політичними, економічними та культурними взаємовідносинами з афінянами, які намагались зблизити всі грецькі поліси і піднести їх прагнення до свободи і широкого встановлення демократії.

Звісно, значно більші зміни відбувались в усній мові тих греків, які мешкали в прикордонних зонах Ольвійського поліса і частіше спілкувались з варварами, а також у сім'ях із змішаними шлюбами. Окремі слова, найменування місцевостей і урочищ, специфічно варварські назви якихось предметів і явищ, що раніше не були відомі грекам, могли увійти в їхній словарний запас, як і імена, що цілком закономірно. Проте чистота офіційної мови, зафіксована численними написами, свідчить про те, що вплив варварського населення був мінімальним і не подіяв на мову не лише державних документів, а й письмових джерел приватного характеру. Інша справа, що в перші століття нашої ери значних змін зазнав ономастикон ольвіополітів у зв'язку з тим, що до громадянського колективу було прийнято певну кількість вихідців з елінізованої скіфо-сарматської еліти та внаслідок політичних відносин з Римом²⁹.

Епіграфічні пам'ятки дають також основні дані і наочне уявлення про розвиток ольвійської палеографії, її естетичне розуміння й рівень освіти громадян поліса. Переважаючою в Ольвії була звичайна і широко розповсюджена манера письма зліва направо по рядках без виділення окремих слів, найчастіше із силабічним принципом переносу. Система письма в період колонізації і в подальший час, поки зберігались традиції метрополії в усіх галузях культури, мала ті ж особливості, що і в Мілеті. Інколи у VI ст. вживався бустрофедон — найдавніша форма письма, запозичена еллінами у фінікійців³⁰.

Під впливом Мілету та Афін у лапідарній епіграфіці з другої чверті V ст. почали використовувати охайнішу форму письма в строгому стилі — стойхедон, який проте швидко було замінено простим шрифтом, а потім декоративним. Окрім того, в Ольвії досить рано, порівняно з іншими містами, застосовувалось курсивне (мінускульне) написання окремих букв у державних документах і приватних написах. Саме в палеографії Ольвії прослідковуються сприйнятливість нових віянь, порівняно швидка реакція на відтворення нової форми букв або шрифту, його яскраво виражена динаміка³¹. Однак із настанням важких часів після готських походів тут припиняється написання не тільки офіційних документів та присвят божествам на кам'яних плитах, не знайдено навіть будь-яких приватних записів на черепках. Отже, незважаючи на всі життєві перипетії і чужорідні вторгнення у сферу мови, особливо в перші століття нової ери, ольвіополіти до кінця своєї історії спромоглися зберегти основу основ власної культури, яка постійно слугувала зв'язуючим ланцюгом з усією античною цивілізацією.

Важливим структурним елементом духовної культури Ольвії була освіта. Саме вона із самого початку історії Ольвії сприяла осягненню її громадянами наукових, культурних, політичних, моральних і естетичних цінностей. В усі часи за існування полісних, а потім полісно-демократичних традицій вихованню та освіті майбутніх громадян приділялась значна увага. Дослідники трактують ΠΑΙΔΕΙΑ (освіту) як ідеал еллінської культури, кредо духовного життя еллінів³². Кожного, хто оволодів загальноосвітніми предметами і дотримувався моральних норм, вважали найкращим громадянином поліса.

Чимало писемних джерел свідчать про те, що в Ольвії навчальну програму будували на тих же основах, що й в інших грецьких полісах. Шкільне навчання складалося з вивчення граматики, літературних творів, особливо «Іліади» Гомера, мифів, математичних дисциплін, малювання, музики тощо. Велику увагу приділяли спортивним заняттям. Цілком можливо, що ольвійський гімнасій упродовж багатьох століть, хоч місцерозташування його і змінювалося, не тільки був місцем навчання юнацтва та їхніх спортивних занять, а й служив центром духовного життя поліса, де проходили бесіди й дискусії, читали лекції й вірші місцеві та приїзжі поети. В Ольвії була сприйнята загальноеллінська традиція залучати юнаків до участі в державних релігійно-спортивних святах та інших заходах, зокрема посольських місіях. У суспільній свідомості громадян складалося поважне ставлення до переможців спортивних агонів, в яких нерідко перемагали в різних видах пентатлону та стрільби з лука навіть ольвійські архонти й стратеги³³; це певною мірою свідчить про те, що вони теж виконували магістратські посади у молодому віці.

Рис. 4. Теракотовий штамп з зображенням кіфаристки. I ст. н. е.

Роль синтезатора змін і одночасно генератора ідей узяла на себе риторика³⁵. Встановлення демократичного ладу в Ольвії помітно впливало на духовне життя громадян, що знайшло відображення в значній кількості почесних декретів. За їх даними простежується повна спадковість у головному: державний діяч мав давати розумні поради, виголошувати промови-умовляння, аби забезпечити мир у середовищі громадянської общини, служити прикладом для молоді. Вивчення риторики було тісно пов'язано з викладанням філософії. В їх основі лежало навчання принципам ведення дискусій на будь-які теми, поведінки людини, правильного образу життя, набуття рис добродійності, під якою, відповідно зі стоїчною софістикою, розумілись стриманість, розсудливість, справедливість і хоробрість.

Для багатьох ольвійських декретів характерний надто прямолінійний моралізм. Починаючи з часу встановлення демократії в них помітна яскраво виражена «морально-виховна» формула, звернена безпосередньо до демосу, щоб він зміцнював свою вітчизну, владу і закони, або ж до громадян, щоб ті наслідували приклад нагороджених, «ревніше радили і робили найкраще», любили батьківщину, чинили різні благодіяння державі й народу, прагнули бути достойними славних предків. За переконаннями ольвіополітів, громадянин міг набути необхідних якостей, властивих їх прославленим діячам, шляхом морального удосконалення через повчання, на прикладі тих, що жили і живуть у місті, постійно заслуговуючи пошану, за своє безкорисливе служіння вітчизні.

Судячи з багатомісячної практики надання почесностей заслуженим громадянам, певного консерватизму нормативних формул, вона мала тут значний суспільний резонанс, дійсно служила вихованню молоді в набутті громадянських позицій і суспільно-політичних ідеалів, які зрештою допомагали і збереженню єдності держави, її культури на кордонах з войовничими кочовиками і в пізньоелліністичний та греко-римський періоди історії Ольвії. Така цілеспрямована політика розвивалася лише там, де на чолі полісних магістратур знаходились освічені громадяни, які сприяли розповсюдженню знань і зростанню загальної культури своїх співвітчизників, завжди пам'ятали про свою належність до великого еллінського народу. Тільки маючи певні знання, ольвіополіти могли підтримувати з провідними античними центрами постійні політичні, економічні і культурні відносини.

Це, у свою чергу, сприяло розвитку наукових знань, літературної, театральної, музичної та художньої творчості ольвіополітів. Хоча в Ольвії й не було досяг-

Традиція заучування напам'ять поем Гомера (або їх уривків) та інших літературних творів, їх коментування існувала в Ольвії з найранішого часу, очевидно, стала нормою культурного розвитку і дійшла до перших століть нашої ери, що насамперед пояснюється надзвичайною популярністю культу Ахілла³⁴. Суттєвою складовою освіти в Ольвії, як уже зазначалося, було вивчення філософії та риторики.

Розквіт ораторського мистецтва в Елладі, традиція вивчення риторики, тісно пов'язаною з суспільно-політичною й філософською позицією, сприяли тому, що в Ольвію, нарівні з іншими досягненнями культури, проникли уявлення про важливу роль ораторського мистецтва в житті демократичної держави. У V ст. до н. е. поява нового покоління афінських громадян, особливий розквіт демократії при Періклі, який славився своїми промовами, стрімкий ривок Афін у сфері зовнішньої політики потребували змін і в системі духовних цінностей, формування інших, ніж раніше, ідеалів, адекватних новій політиці та ідеології.

нуто надзвичайних успіхів у цих сферах духовної культури, але з різних джерел відомо, що тут творили місцеві поети й філософи. Деякі з них внесли свої розумові здобутки в загальну скарбницю еллінської культури. Належне місце займають у ній унікальні сентенції з релігійної філософії Аполлона та Діоніса, міфологічні твори про Ахілла та Геракла. Творча інтелігенція Еллади поповнювалась і за рахунок вихідців з Ольвії, серед яких збереглися імена Біона Борисфеніта — прославленого творця основного кінчного жанру — діатриби, головними темами яких були багатство і бідність, життя і смерть, добродійність і вигнання, держава і релігія; поета і історика Діонісія Ольвійського та історика і софіста Посідонія Ольвіополіта, який написав чимало різних творів³⁶.

Ольвійські поети не були відірваними від суспільно-політичного культурно-релігійного життя свого поліса. Так, з промови Діона Хрисостома відомо, що вони виступали зі своїми віршами перед боєм, оспівуючи подвиги заслужених громадян, закликаючи общину до мужності й згуртованості³⁷. Суспільна роль поезії підвищилась у перші століття нової ери, що було продиктовано, з одного боку, набутим досвідом її прогресивного і виховного впливу на громадян і практикою вивчення поезії в школі, а з другого — значною популярністю в Ольвії календарно-релігійних свят на честь Ахілла Понтарха, де окрім спортивних змагань відбувались й музично-поетичні, для яких спеціально писали гімни. Уживання в почесних декретах пишномовних виразів, що нерідко запозичувались з епічних і поетичних творів, проіснувало в Ольвії до початку III ст. н. е.

Згідно з тим, що з найранішого часу історії Еллади була розвинена і поширена авторська поезія, цілком можливо, що в Ольвії вона теж існувала, представляючи тут як елітарну, так і масову культуру. Елітарний жанр метричних епіграм та епітафій відомий тут упродовж багатьох віків, але так і не став надбанням малоімущих і малограмотних людей.

Разом з тим різного типу віршовані жартівливі й застільні написи на уламках кераміки дають уявлення про масову культуру ольвійського демосу з протими іменами його окремих представників.

Наявність театру в Ольвії засвідчена лапідарними написами IV—III ст. до н. е.³⁸. Окрім вистав тут відбувались і культурно-релігійні заходи та вшанування і нагородження золотими вінками почесних громадян на свята діонісії, тому що найчастіше театр уважався своєрідним святилищем бога Діоніса. Такою ж мірою, як і в інших грецьких містах, театр служив місцем для обнародування найважливіших державних документів і проведення Народних зборів. Його безсумнівне існування разом із багатьма іншими даними підтверджує те, що ольвіополіти захоплювалися музикою, добре знали такі інструменти, як флейта, кіфара, ліра, сірінга (рис. 4; 5). Популярність культу Аполлона і обізнаність ольвіополітів з філософією його релігії, в якій значна увага надавалась його тісному зв'язку з

Рис. 5. Теракотова статуетка Аттіса в образі пастуха з сірінгою. III ст. до н. е.

Рис. 6. Мармуровий рельєф із зображенням Афіні. II ст. н. е.

Середземномор'я сюди завозилося також чимало пам'яток мистецтва, які відтворюють високорозвинену естетичну свідомість ольвіполітів, що постійно прагнули познайомитись з досягненнями кращих майстрів Еллади, прикрасити своє місто архітектурним декором та скульптурою (рис. 6). Привізні культові, портретні, декоративні, надгробні пам'ятки були і першими зразками для створення місцевих витворів мистецтва. В жодному з понтійських міст не знайдено такої кількості різноманітної архаїчної мармурової скульптури, виготовленої талановитими мілетськими майстрами, як в Ольвії. Те ж саме можна сказати стосовно поліхромної архітектурної теракоти. В період інтенсивних відносин з Афінами у V—IV ст. до н. е. тут уперше з'явилися монументальні статуї та надгробні стели з рельєфними зображеннями школи знаменитого Фідія, а також окремі скульптурні твори Скопаса і Праксителя.

Найбільших успіхів ольвійські майстри досягли в елліністичний час, коли тут почали виробляти єдину художню програму в усіх видах мистецтва, яка обірвалася внаслідок гетської навали. Самостійному розвитку власне ольвійського мистецтва, створенню особливих засобів для вираження художніх образів чинив опір, зокрема, постійний імпорт спочатку пам'ятників мілетського та загалом іонійського, а потім агічного мистецтва, які мали найвищий рівень відображення всіх сфер тогочасного життя і релігійного світогляду. Зменшення імпортих високохудожніх творів в елліністичний та греко-римський часи сприяло розвитку твор-

музикою та її винаходом, символіка музичних інструментів на ольвійських монетах у співвідношенні з образом цього бога, численні релігійні аполлонівські календарні свята сприяли їх особливій зацікавленості до цієї сфери духовного життя. З усіх припонтійських міст ця релігійно-музична суть культу верховного полісного божества знайшла яскраве відображення лише в Ольвії.

Економічне піднесення поліса у IV — першій половині III ст. до н. е. та у другій половині II — першій чверті III ст. н. е. сприяло досить значним зрушенням у розвитку культури. В Ольвії були проведені майже суцільні перебудови, великого значення набуло будівництво оборонних стін і башт, нових громадських і культових ордерних споруд, а також приватних будинків. Загалом в Ольвії відомі всі основні категорії античних архітектурних споруд і стилів ордерної архітектури; безсумнівно, що тут працювали не тільки прості будівельники, а й місцеві архітектори, які створили високоякісні ансамблі й окремі монументальні ордерні споруди³⁹.

Поряд з багатьма речами, необхідними для будівництва і повсякденного життя, із

чих пошуків у власне ольвійському мистецтві. Значною мірою воно виражало емоційно-образні ідеї релігійних уявлень її громадян (рис. 7).

Протягом усього періоду історії Ольвії зберігалась духовна єдність релігії й мистецтва. Проте ця взаємообумовленість розвитку одного іншим водночас сприяла усвідомленню широкого естетичного відношення до навколишнього світу і власного буття. Найкращим зразком цього є стела ситонів третьої чверті III ст. до н. е., на якій відтворено, з одного боку, чисто сакральну сцену «заупокійної трапези», а з другого — реалістичні образи п'яťох ольвійських громадян, які у важкий для поляса час виконували відповідальні посади ситонів. Хоча вони і стоять біля олтаря в урочистих позах, однак дають яскраве уявлення про ольвійських магістратів, певно, в той час, коли вони вже успішно виконали покладену на них місію забезпечення демосу хлібом та іншими продуктами, після чого принесли подячні жертвоприношення⁴⁰.

Такою ж мірою, як і в образотворчому мистецтві, у прикладному простежуються різноманітні стилістичні принципи. На відміну від першого, його художні вироби були більш масові, поширювались серед різних прошарків населення і несли в собі своєрідні естетичні позиції, які постійно змінювались залежно від розвитку суспільної психології і духовної культури. Грецька міфологія й релігія і в цьому виді мистецтва посідала головне місце, була з ним нерозривно зв'язана, постачала для нього багатоланцюгову низку образів і сюжетів.

Між багатьма напрямками прикладного мистецтва не існувало ні протиріччя, ні твердо усталених канонів. Майстри цікавились розвитком усіх видів мистецтва, що давало їм змогу запозичувати нові досягнення і нові стилістичні прийоми у зображенні певних образів і сюжетів, або ж і просто займатися копіюванням. Цей давно існуючий звичай сприяв тому, що в найвіддаленіших регіонах античної ойкумени, до яких належала й Ольвія, населення могло наочно побачити у зменшеному вигляді визначні пам'ятки образотворчого мистецтва.

Незважаючи на досить великі відстані від основних культурних центрів, Ольвія підтримувала з ними різнобічні зв'язки, що значною мірою сприяло не лише її політичному та економічному, а й культурному розвитку. В ольвійському мистецтві, як і в загальноеллінському, можна простежити ті ж ситуації творчого піднесення, духовного пошуку, художніх експериментів і інтелектуальної кризи. Головні форми культури, що їх перенесли ольвіополіти ще зі своєї славетної метрополії, повсякчас наповнювались новим змістом, міняючи і їхній світогляд, відношення до тих чи інших образів божеств і людей.

Ольвіополіти, як і взагалі всі елліни за античної епохи, шанували чимало різних божеств, серед яких головне місце посідали олімпійські із сотеричними функціями у різних сферах життя: Аполлон і Зевс з численними епіклезами, Деметра, Афіна, Афродіта, Гермес, Артеміда, Посейдон та ін.⁴¹ Надзвичайно велике значення мав тут і культ Матері богів в іпостасі всесильної захисниці міста (рис. 8). Водночас у релігійному світогляді населення Ольвії значну роль відігравали такі культури, які не мали особливого значення для еллінів з інших областей античного світу. Це передусім Ахілл — головний герой епосу Гомера «Іліада». Саме в Ольвії цей обожнений герой став зрештою верховним богом з епіклезією Понтарх. Ще за часів мілетсько-понтійської колонізації ольвіополіти встановили протекторат над головним святилищем Ахілла на острові Левке, де збудували його храм. Тут же розмі-

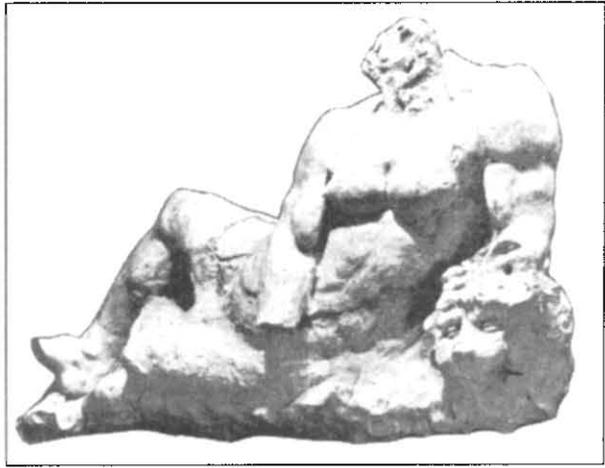

Рис. 7. Глиняна скульптура із зображенням Геракла. III ст. до н. е.

Рис. 8. Теракотова розписна статуетка Матері богів. III ст. до н. е.

Рис. 9. Кам'яна плита з написом про присвяту оборонної стіни Посідеєм, сином Діонісія, Деметрі, Корі, Плутона і Демосу. II ст. до н. е.

щувалась найбагатша скарбниця з дарами шанувальників із різних міст Середземномор'я і Причорномор'я, яку неодноразово грабували морські пірати як у ті давні часи, так і нові. На Ахіллодромі (сучасна Тендрівська коса) проводили календарно-релігійні свята на честь Ахілла зі спортивними та музично-поетичними агонами, на які з'їжджалися запрошені з різних міст античного світу.

Однією зі своєрідних рис релігійних уявлень ольвіополітів було спеціальне введення культів місцевих божеств, серед яких найвідоміші покровителі річок Гіпаніс та Борисфен, а також німфа Борисфеніда. На берегах однойменних річок влаштовували щорічні весняні свята з жертвоприношеннями та узливаннями на олтарях, урочистими співами і танцями, очищенням водою. Неабияке значення має міфологічна та релігійна творчість ольвіополітів, особливо для глибшого розуміння культу Аполлона у його зв'язку з північними краями ойкумени та тріумфальним поверненням звідтіля навесні у свої панеллінські святилища на Делосі та Дельфах. Водночас політеїстична релігія ольвійського населення синтезувала й увібрала в себе міфологію, мистецтво, наукові знання, літературні твори, музику, театр. Саме вона значною мірою служила однією з найважливіших форм вираження ідеологічних, соціально-політичних, моральних, етичних, естетичних і загалом усіх культурних потреб громадян Ольвійського поліса впродовж тисячолітньої епохи його історії.

Яскраве вираження ольвійської демократії, як і афінської, проявилось у запровадженні особливого культу Демоса — тобто обожненого Народу, який, проте, існував тут набагато довше, ніж в Афінах. В Ольвії знайдено присвяти різним божествам і Демосу оборонних стін і башт, портиків та інших споруд (рис. 9). Введення такого культу сприяло висуванню на перший план у державній і релігійній політиці рівності в правах для всіх громадян поліса, зміцненню єдності громадянської общини, а разом з цим і самостійному розвитку держави.

Довготривалість демократичної форми правління в Ольвії пояснюється як вищенаведеними чинниками, так і свободою діяльності громадян, сталістю високої етнічної самосвідомості і гордості за належність до великого еллінського народу, постійним прагненням до мирного співіснування із сусідніми племенами, збереженням мовних і релігій-

них традицій до кінця існування своєї держави. «Тут, на краю відомого древнім світу, — зазначав перший видатний дослідник історії Ольвії В. В. Латишев, — світло еллінізму протягом віків горіло як що не так само яскраво, то принаймні майже так само рівно, як і в самій Елладі, розповсюджуючи від себе тихий відблиск на оточуючі країни, оповиті густим «кіммерійським мороком»⁴². Саме до них, від віддалених лісостепових племен землеробів і скотарів і до найближчих скіфських та сарматських кочовиків, ольвіополіти постачали величезну кількість різноманітних речей, які внесли зовсім інший колорит в їх повсякденне життя і культуру.

В наш час особливо варто пам'ятати, що земля, яка зберегла в собі численну кількість унікальних пам'яток, що допомогли розкрити і значною мірою відтворити історію й культуру Ольвійського поліса, і донині продовжує зберігати нові пам'ятки, потребує повсякденної уваги і найкращого захисту. Заповідник «Ольвія» і багатогранна історія античної Ольвії становлять собою єдине і нерозривне ціле. Усвідомлене сприйняття її політичного й культурного досвіду і тепер заслуговує на увагу та запозичення найкращих досягнень. Не варто також забувати давно відому істину, що спадщина класичних старожитностей в їх найширшому значенні на нашій землі — це частка загальноеллінської цивілізації, без якої важко уявити становлення й розвиток не лише сучасної Європи, а й багатьох країн світу.

¹ Див. детальніше: *Ольвия*. Теменос и агора. — М.; Л., 1964; *Пичикян И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984; *Леви Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993; *Vinogradov Ju. G., Kryzickij S. D.* Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum. — Leiden, New York, Köln, 1995; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999.

² *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 273.

³ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 33—39; *Русяева А., Одрин А.* Торговые и культурные приоритеты Милета в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 44—49.

⁴ *Herod.* V, 28.

⁵ *Карышковский П. О.* Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. — Киев, 1984. — С. 42—51; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 27—49, 193—196.

⁶ Див.: *Ehrhardt N.* Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein; Bern; New York, 1983. — S. 75—78, 118, 130 ff.

⁷ *Русяева А. С.* Милет-Дидимы — Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64; *Она же.* Религия... — С. 29 сл.; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 78—80; *SEG* 36, 694; *Bull. ep.* — 1990 — 549; *Dubois L.* Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Geneva, 1996. — P. 146—154.

⁸ Див.: *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч. — С. 57—60, 119—121, 196—198, 254—267, 331.

⁹ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 90—150.

¹⁰ *Русяева А. С.* Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 45—49.

¹¹ *IOSPE.* II. Index IV. s.v.; *HO* 80, 90; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 148—150; *Русяева А. С., Крапивина В. В.* До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 22—25.

¹² *Arist.* Polit. IV, 3, 1290a, 30—33.

¹³ Див.: *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч. — С. 354—390.

- ¹⁴ *Латышев В. В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 185, 215—217; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 219—227; *Русяева А. С.* Ольвійська демократія.— С. 50—53.
- ¹⁵ *Доватур А. И.* Присяга афинских архонтов // *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.*— М., 1968.— С. 115—120.
- ¹⁶ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 219—223.
- ¹⁷ *Kennedy G.* The Art of Persuasion in Grece.— Princeton, 1963.— P. 91—95.
- ¹⁸ *Пор.*, наприклад: *IOSPE*. II. 32, 34, 42.
- ¹⁹ Див. детальніше: *Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О.* Каллиник, сын Евксена. Проблемы экономической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // *ВДИ.*— 1982.— № 4; 1983.— № 1; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 153—164; *Vinogradov Ju. G.* Pontische Studien.— Mainz am Rhein, 1997.— S. 276—332.
- ²⁰ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 156.
- ²¹ *Русяева А. С.* Курганы Ольвии как символ ее славы и сакральной защиты // *Археол. вести.*— СПб., 2000.— № 7.— С. 105-111.
- ²² *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 109—114; *Русяева А. С.* Протоген Ольвійський // *Археологія.*— 1993.— № 2.— С. 14—23 (з літ.).
- ²³ *Латышев В. В.* Указ. соч.— С.11, 112.
- ²⁴ *Там же.*— С. 113.
- ²⁵ *IOSPE*. II, 42; *Русяева А. С.* Религия...— С. 186—191.
- ²⁶ *Леви Е. И.* Указ. соч.— С. 85—88.
- ²⁷ *Основні висновки щодо культурного розвитку Ольвійського поліса* взято з монографії автора «The Culture of Olbia Pontica», що знаходиться у друці.
- ²⁸ Див.: *Dubois L.* Op. cit.— P. 5-167.
- ²⁹ *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч.— С. 442—457.
- ³⁰ *Jeffery L. H.* The Local Scripts of Archaic Greece.— Oxford, 1961.— P. 329, 335, 336; *Cook V. F.* Inscriptions.— London, 1987.— P. 8—10.
- ³¹ *Книпович Т. Н.* Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии // *Нумизматика и эпиграфика.*— 1966.— № 6.— С. 3—30.
- ³² *Jaeger W.* Paideia. The Ideals of Greck Culture.— Oxford, 1986.— Vol. 2.— P. 52 ff.
- ³³ *IOSPE*. II, 130, 138, 156, 195, 685.
- ³⁴ *Русяева А. С.* О культурной жизни Ольвии послегетского времени // *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.*— Киев, 1986.— С. 19—23.
- ³⁵ *Jaeger W.* Op. cit.— P. 53.
- ³⁶ Див.: *Русяева А. С.* Религия...— С. 14—26; *Давня історія України.*— К., 1998.— Т.2.— С. 351.
- ³⁷ *Dion. Chrysost.* Orat. XXXVI.
- ³⁸ *IOSPE*. II. 25; НО 28; *Виноградов Ю. Г.* Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // *ВДИ.*— 1984.— № 1.— С. 75; *Он же.* Политическая история...— С. 156.
- ³⁹ Див. детальніше: *Крыжицкий С. Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971; *Он же.* Архитектура...— С. 55 сл.; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч.— С. 158—190, 230—248 (з літ.).
- ⁴⁰ *Белецкий А. А.* Благоклонно внемлющий герой в Ольвии // *ВДИ.*— 1969.— № 1.— С. 155—161; *Русяева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— Киев, 1979.— С. 142—144; *Она же.* Ольвийская скульптура эллинистического времени // *РА.*— 2000.— № 3.
- ⁴¹ Див. детальніше: *Русяева А. С.* Земледельческие культы...; *Она же.* Религия...
- ⁴² *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 127.

Одержано 17.05.2001 р.

ОЛЬВИЯ — САМЫЙ ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК КЛАССИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИИ И КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Ольвия представляла собой одно из крупнейших античных государств в Причерноморье. Но только здесь на протяжении почти 600 лет существовала демократическая власть в ее наиболее прогрессивном классическом варианте, заимствованном в основном из Афин. В Ольвии прослеживаются разнообразные виды демократии (радикальная, умеренная и в особенности элитарная). Основная причина длительности ее существования заключается в постоянном сохранении полисных традиций единства гражданской общины и наиболее развитой благотворительной деятельности. Находясь в постоянном окружении разноэтнических образований, ольвиополиты сумели сохранить в чистоте эллинский язык как высшую основу их культуры. В статье также кратко охарактеризованы достижения ольвиополитов в разных областях духовной культуры: образование и особое значение риторики в общественно-политической деятельности, религиозно-философское и литературное творчество, музыка и театр, изобразительное и прикладное искусство, религиозное мировоззрение; отмечено их своеобразие и особенности, вклад ольвиополитов в общеэллинскую культуру. Определено историческое значение Ольвии как наиболее выдающегося демократического государства не только на территории современной Украины, но и во всем Причерноморье.

A. S. Rusyaeva

OLBIA IS THE GREATEST MONUMENT OF CLASSICAL DEMOCRACY AND CULTURE ON THE TERRITORY OF UKRAINE.

Olbia is considered to be one of the biggest antique states in the Black - Sea area. Howether, it was the only place where democratic power in its most progressive classical variant, borrowed mainly from Athens, existed for about six hundred years. Various kinds of democracy have been retraced in Olbia (radical, moderate and especially elitist). The main reason of its continuous existence is in the constant keeping to the polis traditions of unity of the citizen community and highly developed philanthropic activity. Being constantly surrounded by the multi-ethnical formations Olbiopolites managed to preserve their original Hellenistic language as the highest base of their culture. The author also gives the short characteristic of their achievements in different spheres of cultural life: education, religious and specific meaning of rhetoric in the common - political activity, religious, philosophical, and literary creation, music and theatre, fine and applied arts, religious outlook; here also noted their specificity and peculiarities, their contribution into the common Hellenistic culture. The historical meaning of Olbia as the greatest democratic state not only on the territory of the modern Ukraine, but also on the whole Black-Sea area, has been defined in the article.

Г. О. Станиціна

ОХОРОНА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ В ОЛЬВІЇ У ПЕРШІ РОКИ РОБОТИ ЗАПОВІДНИКА (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)

Публікація про охоронні заходи та археологічні експедиції на території давньогрецького поселення Ольвія на березі Бузького лиману біля с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл. у перші роки створення та становлення Ольвійського заповідника. Використано унікальні архівні документи, які раніше не публікувались.

У 2001 р. виповнюється 75 років Ольвійському заповіднику, що розташований на правому березі Бузького лиману біля с. Парутине на території всесвітньо відомо-

го пам'ятника античної культури — давньогрецького міста Ольвія. Величезне культурно-історичне значення пам'ятника зумовило вживання заходів щодо його охорони та створення на цій території заповідника.

Велику роль в справі охорони Ольвії відіграв завідуючий Миколаївським історико-археологічним музеєм Тодось Тимофійович Камінський. Приїхавши в Ольвію, він побачив вбиті кілочки на території давнього городища, які відмічали ділянки, віддані селянам під садиби. В 1919 р. Т. Т. Камінський добився від Раднаркому України відміни рішення Парутинського ревкому, який віддав землю Ольвійського городища селянам¹.

Враховуючи культурну цінність та міжнародне значення стародавньої Ольвії, Рада Народних Комісарів УРСР у 1921 р. ухвалила Постанову про охорону залишків давньогрецького міста та його некрополя (Зб. Указ. УРСР 1921, №17, ст. 512)*. За цією Постановою, на Головне управління в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Головмузеї) при Народному комісаріаті освіти було покладено загальний нагляд за охороною Ольвії, видачу дозволів на розкопки та науковий контроль за ними. Всі знахідки мали передаватись у Київський обласний історико-археологічний музей. Для того щоб довести цю Постанову до відома не тільки науковців, а й широких верств населення, її було надруковано в газеті «Комуніст» за 27 вересня 1921 р.².

4 травня 1923 р. на засіданні Археологічного Комітету Всеукраїнської Академії Наук було заслухано його листа до Наукового комітету Головпрофосвіти такого змісту: «Озабоченный неблагоприятными сведениями о сохранности древностей Ольвии, хищнически раскапываемых окрестными жителями, а также слухами о домогательствах германского представителя в Харьков Гая, желающего получить разрешение на систематические раскопки для берлинской Прусской Академии Наук, Археологический Комитет ВУАН считает долгом представить Научному Комитету Укрглавпрофобра о нижеследующем: Благодаря раскопкам Петербургской Археологической Комиссии, произведенным под руководством Ученого секретаря Бориса Владимировича Фармаковского (ныне Ученого секретаря Петербургской Академии Истории Материальной Культуры) Ольвия давно уже стала объектом местных хищнических вожделений и международного научного интереса, когда планомерные правительственные раскопки в 1914 г. в связи с начавшейся войною были прекращены, ни кладочискатели не отказались от своих покушений, ни иностранцы не отказались от мысли провести раскопки за счет иностранных научных учреждений. Из местных жителей особенное усердие проявил некий Семнов, который сумел добыть даже мандат на раскопки от Наркома Просвещения тов. Г. Ф. Гринька,— правда, мандат этот впоследствии был аннулирован, но Семенов в течение некоторого времени копал, и мы еще не знаем весь вред, который он причинил. Из иностранцев энергично добивался разрешения производить раскопки директор Музея древностей в Берлине, ныне академик Прусской Академии Наук Теодор Виганд. Археологический Комитет ВУАН полагает, что теперь, когда наиболее тяжелые в политическом и экономическом отношении для Соввласти годы миновали, пора вспомнить об Ольвии, вступить по этому вопросу в соглашение с Правительством РСФСР, привлечь к сотрудничеству Российскую Академию Истории Материальной Культуры, в сам Устав которой (№ 29) СНК РСФСР внес особое указание о раскопках в Ольвии (устав утвержден 18 мая 1919 г.), и выработать меры охраны древностей Ольвии, план ближайшей (летом 1923 г.) кампании раскопок и осуществить сами раскопки. Для того чтобы кампания 1923 г. могла состояться, необходимо соответствующие переговоры вести в срочном порядке»³.

Завідуючий Миколаївським обласним історико-археологічним музеєм Т. Т. Камінський був призначений в 1921 р. Микгубоно, а з 1 січня 1924 р. Головнаукою вченим хранителем Ольвії. Він організував безпосередню охорону та догляд за Ольвією, розв'язував усі господарчі і навіть спірні питання, налагоджував стосунки та проводив роз'яснювальну роботу з місцевими селянами, керував проведенням екскурсій, що пароплавами відправлялись з Миколаєва до Ольвії. В листі до ВУАН від 6 серпня 1925 р. Т. Т. Камінський сповіщав: «Мину-

* Про інші Постанови відносно охорони Ольвії див. статтю В. В. Крайніної в цьому ж номері журналу.

лого року я не менше одного разу на місяць виїздив до Ольбії, а тепер за браком коштів це робиться рідше». Як зазначав представник ВУАК в Ольвійській експедиції М. О. Макаренко в своєму листі до Археологічного комітету від 23 серпня 1926 р., «все, що робилося до цього часу на території Ольбії, зроблено Камінським». З 1924 р., дякуючи турботам вченого хранителя Ольбії, до складу заповідної території увійшла місцевість навколо колишньої «Сигнальної станції», яка до цього належала морському відомству (нинішня назва споруди «маяк»; у наш час територія заповідника Ольвія становить близько 330 га)⁴.

У середині липня 1924 р. до Всеукраїнської Академії Наук надійшов лист від Російської Академії Історії Матеріальної Культури в якому сповіщалося, що РАІМК, яка давно турбувалась про відновлення перерваних досліджень стародавньої Ольвії і вже зв'язувалась щодо цього питання з ВУАН та Наркомпросом України, отримала можливість відновити роботи в Ольвії, які передбачає провести у контакті з Всеукраїнською Академією Наук та Одеським обласним історико-археологічним музеєм, з яким у неї вже встановлені зв'язки. Для роботи в Ольвії відряджено члена Академії Б. В. Фармаковського. В листі також зазначалось, що, поскільки Головна наука СРСР відпустила в тому році мало коштів, то роботи будуть полягати тільки у додаткових дослідженнях ділянок, уже розкопаних в 1902—1915 рр., та розкопках древніх могил, яким загрожує руйнування зі сторони шукачів скарбів, а також у перевірці генерального плану древнього міста та його некрополя⁵.

На засіданні Археологічного Комітету ВУАН від 17 липня 1924 р. було заслухано цей лист й ухвалено рішення визнати продовження розкопок Ольвії дуже бажаним. Б. В. Фармаковському було видано мандат за № 1364 від 29 липня 1924 р. з дорученням продовжити розкопки Ольвії за умови, що всі знайдені під час розкопок речі не буде вивезено за межі України і буде передано до Одеського історико-археологічного музею. Копію мандата було надіслано до музею в Одесу, ще одна копія цього документа залишилась у Києві і нині зберігається в Науковому архіві. На засіданні ВУАК від 15 серпня 1924 р. М. О. Макаренко підкреслив необхідність надіслати на розкопки Б. В. Фармаковського представника від Археологічного Комітету. Було вирішено зобов'язати Одеський музей послати свого представника на ольвійські розкопки і дати право Херсонському музею відрядити на ці розкопки свого представника⁶.

До складу археологічної експедиції 1924 р., яка працювала від 13 серпня до 1 вересня, крім представників РАІМК (професор Б. В. Фармаковський — завідуючий експедицією; науковий співробітник Б. Л. Богаєвський — помічник завідуючого; науково-технічний співробітник М. М. Токарський; науково-технічний співробітник архітектор І. Г. Безруков; фотограф І. Ф. Чистяков) входили також представники ВУАК: головний нагляд за роботами в Ольвії було доручено завідувачу Одеським історико-археологічним музеєм професору С. С. Дложевському; безпосередньо на розкопки в Ольвію були відряджені хранитель Одеського історико-археологічного музею М. Ф. Болтенко та завідуючий Миколаївським історико-археологічним музеєм Т. Т. Камінський. До роботи в експедиції був також залучений С. А. Семенов-Зусер, від якого було одержано необхідні відомості про його роботи в Ольвії у 1920 р. і який надавав експедиції постійну діяльну допомогу, пов'язану з проведенням археологічних досліджень⁷. У 1920 р., на кошти, виділені організаціями м. Миколаєва, С. А. Семенов-Зусер відновив перервані після 1915 р. археологічні роботи в Ольвії. За польовий сезон він провів значні розкопки на некрополі, де було відкрито 164 поховання — ґрунтові і підбійні могили та склепи, що дали близько 1000 знахідок, серед яких було немало цінних, а часом і унікальних. Цю колекцію, що зберігалась у Миколаївському історико-археологічному музеї, в часи Великої Вітчизняної війни було пограбовано окупантами. В Науковому архіві Інституту археології НАН України збереглися кресленники розкопів, фотоальбом знахідок, описи могил та інвентарний опис знахідок⁸. У літературних джерелах трапляються дані, що в 1921 р. С. А. Семенов-Зусер продовжував досліджувати некрополь, а також провів археологічні розкопки в Нижньому місті на ділянці НГФ, де відкрив залишки елліністичних будинків III—II ст. до н. е.; документація про ці розкопки зберігається в ЛОІА (фонд 2, № 81)⁹, але в архівних джерелах Наукового архіву ІА НАН України про це немає згадок.

План робіт археологічної експедиції 1924 р. був обумовлений такими фактора-

ми: результатами робіт в Ольвії колишньої Археологічної Комісії в 1901—1915 рр.; обставинами, що викликали перерву в дослідженні Ольвії з 1916 р., та матеріальними ресурсами, які були у розпорядженні експедиції. Головні напрями роботи експедиції: виявити стан будівельних залишків Ольвії, відкритих протягом 1901—1915 рр., та вжити заходи щодо їх захисту від руйнування; на уже розкопаних ділянках перевірити слої давнього міста та вияснити їх взаємовідношення, а за необхідності провести додаткові розвідки; провести додаткові роботи зі складання генерального плану території Ольвії разом з некрополем та перевірку нанесених на ньому ділянок, досліджених протягом 1901—1915 рр.; закінчити дослідження тої ділянки некрополя, розкопки на якому були призупинені 1915 р.; провести додаткові розкопки римської цитаделі, відкритої у 1901—1906 рр. для точнішого встановлення плану цитаделі та відкритих у 1905—1906 рр. залишків храму Аполлона і виявлення на місці цитаделі культурних слоїв; збір інформації про знахідки останніх років на території Ольвії та її околицях¹⁰.

Б. В. Фармаковський крім загального керівництва всіма роботами експедиції взяв на себе проведення розкопок на території городища. На його помічника Б. Л. Богаєвського було покладено проведення розкопок на некрополі, інші члени брали активну участь у чергуваннях на розкопках, складали описи знахідок та виконували інші роботи. Найманих робітників на розкопках було від 6 до 52 осіб залежно від задач кожного дня. Археологічні знахідки було передано до Одеського обласного історико-археологічного музею. Намічений експедицією план робіт було повністю виконано. За короткий термін було здобуто цінні дані стосовно топографії Ольвії (відкрито нову частину стіни римської цитаделі з облицювальною кладкою та залишки храму Аполлона); розкопки на некрополі збагатили науку унікальною знахідкою — кришкою іонійської посудини; було налагоджено справу охорони відкритих розкопками будівельних залишків Ольвії та вжито заходів проти проведення там грабіжницьких розкопок. Крім того, експедицією було виконано великий обсяг робіт з виготовлення генерального плану Ольвії та її околиць, на який нанесено всі досліджені на той час ділянки¹¹.

Можливо, саме про цей план території Ольвії йшлося в переписці між ВУАК та Укрнаукою, з одного боку, та академіком Б. В. Фармаковським і РАІМК, з другого, щодо виготовлення двох копій плану (для ВУАК та Одеського музею). На прохання прискорити виготовлення копій є кілька відповідей, сама повна з яких така: «...задержка в изготовлении копии плана объясняется невозможностью получить в Ленинграде потребное количество полотняной кальки (18 кв. арш.). Перенести план на бумажную кальку не представляется целесообразным, так как при размерах плана и хрупкости материала пользование планом будет чрезвычайно затруднительно. Академия изыскивает способ к фотографированию плана, что также сложно вследствие размера плана». В Науковому архіві ІА НАН України ні копії, ні фотокопії такого великого плану немає. Зате Т. Т. Камінський у своєму листі від 9 грудня 1934 р., коли він уже працював на Запоріжжі, писав до Інституту Історії Матеріальної Культури: «Генеральный план съёмки 1924 года поступил в РАИМК. Позже, за счет Николаевского музея, мной была заказана и получена от РАИМК копия Генерального плана территории раскопок Ольвии (на кальке) и должна храниться в Николаевском музее»¹².

В 1925 р. на розкопки Ольвії було відпущено дуже обмежену кількість коштів, тому Б. В. Фармаковський вирішив обмежитись розвідками на території колишньої «Сигнальної станції». Як сповіщав вчений охоронець Ольвії Т. Т. Камінський в листі до Всеукраїнського Археологічного Комітету від 19 серпня 1925 року: «Намічена до розкопів площа є садиба бувшої станції оптичного телеграфу. Площа ця раніш була недоступна для обслідувань, тому що вона належала Морському відомству. В цьому році персонально мною було порушено перед Морським відомством питання про передання цієї будови й садиби до Ольвії. На подану мною заяву — станцію передано, й 20 серпня на цій площі вперше буде проведено дослідження». Наукова експедиція під керівництвом члена РАІМК Б. В. Фармаковського складалась: з представників Всеукраїнського Археологічного Комітету при ВУАН — завідуючого Одеським історико-археологічним музеєм С. С. Дложєвського та завідуючого Миколаївським історико-археологічним музеєм Т. Т. Камінського; чотирьох співробітників Російської Академії Історії Матеріальної Культури — професора А. П. Удаленкова, І. І. Мещанінова, Е. О. Прушевської та В. Д. Блават-

ського; чотирьох наукових співробітників Одеського історико-археологічного музею — М. Ф. Болтенка, Е. Г. Оксмана, В. А. Пора-Леонівич, Г. В. Цомакіона і співробітника Миколаївського історико-археологічного музею В. С. Кузнецова. Розкопки, що того року охопили площу в 250 м², було закінчено 1 вересня. Знахідки поступили до Миколаївського музею¹³.

Кошти на розкопки у 1926 г. виділяла Укрнаука, Б. В. Фармаковським було складено план широкомасштабних розкопок на 1926 р., про який він доповів на засіданні Президії Укрнауки 27 лютого 1926 р. На тому ж засіданні було прийнято рішення: «Просити академіка Фармаковського скласти спільно з Археологічним Комітетом при УАН план дальших розкопок Ольвії на протязі найближчих 5 років для виклопотання коштів на союзна експедицію до Ольвії, організовану Укрнаукою під керуванням академіка Фармаковського. Загалом одобрити план розкопок Ольвії на 1926 рік»¹⁴.

Навесні 1926 р. до Б. В. Фармаковського звернувся з проханням допустити його до участі в розкопках Ольвії німецький археолог доктор Гозе, який проживав у Афінах. Він сповіщав, що Німецький Археологічний Інститут відпустив йому кошти на поїздку. Оскільки д-р Гозе брав участь у розкопках Берлінського музею в Мілеті, метрополії Ольвії, його присутність на розкопках було признано бажаною¹⁵.

В 1926 р. в розкопках Ольвії брали участь: від РАІМК — академік Б. В. Фармаковський (завідуючий експедицією), архітектор академік Н. Б. Бакланов, наукові співробітники: Б. Д. Богаєвський, Т. М. Девель, Т. Н. Кніпович, О. А. Піні; асистенти: І. І. Мещанінов та Е. О. Прушевська, практикант В. Ф. Штейн, фотограф І. В. Чистяков, спеціаліст з кераміки І. П. Красніков, спеціаліст з органічних залишків М. І. Тихий та топограф. Від Української академії наук — член Археологічного Комітету М. О. Макаренко (замісник завідуючого експедицією), практиканти С. С. Магура та І. М. Самойловський; від Одеського історико-археологічного музею — завідуючий музеєм С. С. Дложевський, наукові співробітники М. Ф. Болтенко, Е. Г. Оксман, Г. В. Цомакіон, В. А. Пора-Леонівич; від Миколаївського історико-археологічного музею — завідуючий музеєм Т. Т. Камінський та науковий співробітник В. С. Кузнецов; від Дослідного інституту археології й мистецтва при Державному московському університеті — наукові співробітники В. Д. Блаватський та М. М. Кобиліна; від Ленінградського університету — студенти Славін, Фармаковська, Керасов, Чубова, Юнович; Від Німецького Археологічного Інституту — доктор Гозе¹⁶.

Знахідки за 1926 р. (всього 3401 предмет) було передано до Миколаївського музею, крім найбільш громіздких, які тимчасово залишались на зберігання у с. Парутине на складі під наглядом сторожа городища. Оскільки в Одеському музеї зберігалась значна колекція амфорних клейм, то Миколаївський музей зобов'язали переслати всі клейма, знайдені 1926 р., до Одеського музею¹⁷.

1926 рік був останнім, коли експедицію очолював Б. В. Фармаковський, в 1927 р. у зв'язку з хворобою вченого експедицію очолила Тимчасова наукова рада в складі: С. С. Дложевський (голова), Т. Т. Камінський, Н. Б. Бакланов, І. І. Мещанінов, вчені, що працювали разом з Б. В. Фармаковським. Наукова Рада ухвалила організувати дослідження на території як городища, так і некрополя в такій формі, щоб вони були безпосереднім продовженням досліджень попередніх років і дали б матеріал для вирішення або освітлення чергових питань, зазначених у плані робіт на найближчі роки Б. В. Фармаковським¹⁸.

Дякуючи турботам Б. В. Фармаковського, Т. Т. Камінського та інших вчених-археологів, в Ольвії було створено заповідник, в який увійшла територія як самого міста, так і його некрополя, що сприяло збереженню цього цінного пам'ятника античної культури.

¹ *Фармаковская Т. И.* Борис Владимирович Фармаковский.— Киев, 1988.— С. 182.

² *НА ІА НАНУ.* Ф. ВУАК, №3, Арк. 170; Ф. е/і, О-79, Арк. 2.

³ *Там же.* Ф. ВУАК, № 5, Арк. 12., 12 зв.

⁴ *Там же.* Ф. ВУАК, № 263, Арк. 58, 62 зв., 68, 77, 114; Ф. е/і, О-79, Арк. 2.

⁵ *Там же.* Ф. ВУАК, № 263, Арк. 2.

- ⁶ Там же. Ф. ВУАК, № 21, Арк. 10, 14; № 263, Арк. 3.
- ⁷ Там же. Ф. ВУАК, № 263, Арк. 30, 30 зв.
- ⁸ Там же. Ф. 12, № 120, 8+10+31+18 арк. (Семенов-Зусер С. А. Ольвийский некрополь).
- ⁹ Археологические экспедиции ГАИМК и ИА ЛН СССР. 1919—1959 гг. Указатель. — М., 1966. — С. 9.
- ¹⁰ ИА ИА НАНУ. Ф. ВУАК, № 263, Арк. 30, 30 зв.
- ¹¹ Там же. Арк. 30 зв. 33.
- ¹² Там же. Арк. 26 зв., 124, 140, 141, 155, 160.
- ¹³ Там же. Арк. 50, 51, 62 зв., 66, 69.
- ¹⁴ Там же. Арк. 87.
- ¹⁵ Там же. Арк. 88-90.
- ¹⁶ Там же. Арк. 99, 99 зв.
- ¹⁷ Там же. Арк. 129, 130.
- ¹⁸ Там же. Арк. 206.

Одержано 24.04.2001

Г. А. Станицина

ОХРАНА И ОРГАНИЗАЦИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИЙ В ОЛЬВИИ
В ПЕРВЫЕ ГОДЫ РАБОТЫ ЗАПОВЕДНИКА (по материалам Научного архива
Института археологии НАН Украины)

На правом берегу Бугского лимана возле с. Парутино Очаковского р-на Николаевской обл. находятся остатки древнегреческого города Ольвия и его некрополя. После прекращения археологических исследований в 1915 г. началось хищническое разграбление Ольвии как местными крестьянами, растаскивавшими древние кладки, так и разного рода кладочискателями. Учитывая большое культурно-историческое значение Ольвии, Совет Народных Комиссаров УССР принял ряд Постановлений, направленных на охрану памятника (1921, 1924). На должность ученого хранителя Ольвии был приглашен заведующий Николаевским историко-археологическим музеем Т. Т. Каминский, принявший действенные меры для охраны и благоустройства заповедника. В 1924 г. возобновились археологические исследования древней Ольвии, в них участвовали представители РАИМК, ВУАК и историко-археологических музеев — Николаевского и Одесского. Возглавлял экспедицию в 1924—1926 гг. академик Б. В. Фармаковский.

G. O. Stanitsyna

PRESERVATION AND ORGANISATION OF ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS IN
OLBIA IN FIRST YEARS OF WORK OF PRESERVE (according to the materials of scientific
archive of the Institute of archaeology of National academy of sciences of Ukraine)

The remnants of the ancient Greek town of Olbia and its necropolis situated on the right bank of the Bug estuary not far from the village of Parutino, (Ochakov district, Nikolaev region). The cessation of the archaeological investigations in 1915 caused the destructive robbery of Olbia by the local peasants, removing part by part the ancient masonries as well as by different hoard — seekers. Taking into account the big cultural and historical meaning of Olbia Soviet of People's Commissars of the Ukrainian SSR adopted the number of resolutions, directed on the monument protection (1921—1924). The post of a scientist -- curator of Olbia was occupied by the head of Nikolaev historico-archaeological museum F. T. Kaminskiy, who took the effective measures for the safety and improvement of the preserve. In 1924 the archaeological investigations of the ancient Olbia renewed. The representatives from Russian Academy of History of Material Culture, All-Ukrainian Archaeological Comity, Nikolaev and Odessa historico-archaeological museums took part in these investigations. B. V. Formakovskiy headed the expedition of 1924 --1926.

БЕРЕЗАНЬ — САМЫЙ РАННИЙ ПЛАН РЕГУЛЯРНОЙ ЗАСТРОЙКИ В ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена плану жилой застройки Березанского поселения. Автор считает, что в некоторых частях поселения VI в. до н. э. применялась ортогональная модель планирования, в чем предлагает усматривать традицию, привнесенную колонистами-родосцами.

Издавна ученые размышляют над до сих пор не разрешенными проблемами, касающимися Березани. Одной из них была проблема землянок, возбудившая дискуссии о самых ранних жилищах античной эпохи в Причерноморье. То же произошло с монетами-стрелками и монетами-дельфинчиками, открывшими новую главу в истории античной нумизматики; так же случилось и с письмом Ахиллора, которое дало новый импульс исследованиям по организации торговли.

А теперь Березань задает нам новую загадку: открытие В. В. Лапиным (участок Основной)¹ и Л. В. Копейкиной, а позднее и Я. В. Доманским (участок Северо-Западный)² остатков регулярной планировки поселения второй половины VI и начала V вв. до н. э.

Следует напомнить, что на Северо-Западном участке была открыта регулярная планировка еще второй половины VI в. до н. э. Продольные улицы (шириной около 3 м) были ориентированы точно с севера на юг, а поперечные (шириной около 1 м) с запада на восток. Они имели вымостки и водостоки (рис. 1—3). Кварталы размерами около 24×50 м имели компактную каменно-сырцовую застройку: в каждом квартале было несколько домов, иногда маленьких, состоявших из двух помещений с двором, а иногда — больших. В одном квартале была открыта конструкция, которую можно принять за общественное здание.

Следует присоединиться к мнению Л. В. Копейкиной, С. Д. Крыжицкого, С. Л. Соловьева и других археологов, что это был район с заранее запланированной регулярной застройкой. Эта точка

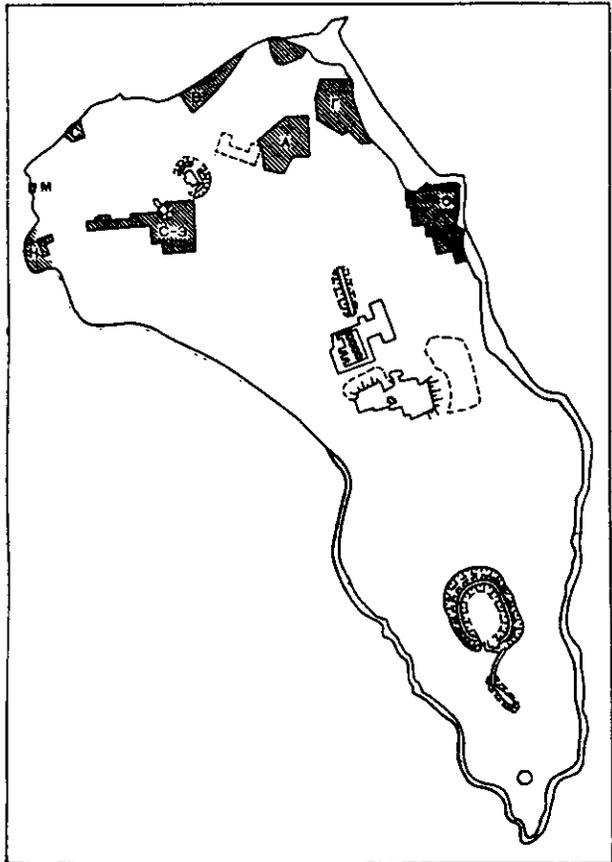

Рис. 1. План о. Березань (Копейкина, 1981)

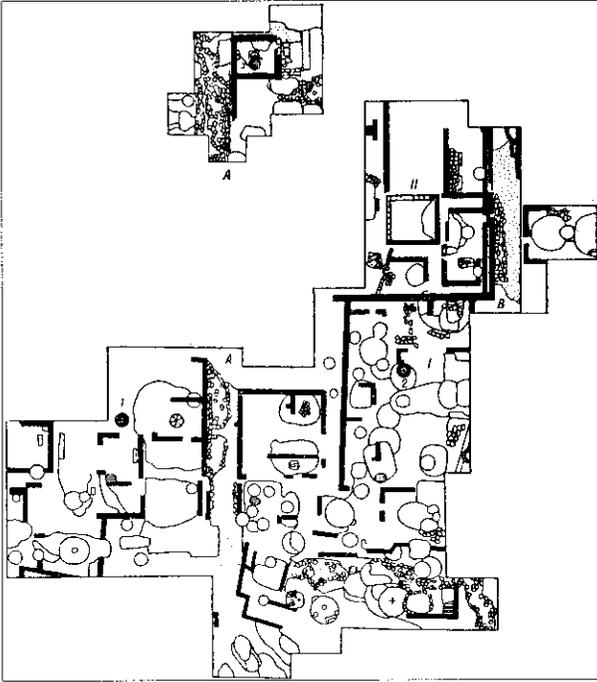

Рис. 2. План Северо-Западного участка на Березани (Крыжицкий, 1987)

ным элементом для истории процесса греческого урбанизма. В-третьих, насколько мне известно, до сих пор никто не пробовал выяснить происхождения этого феномена.

Поэтому я намерена попытаться выяснить генезис регулярной планировки на Березани. Спешу все же добавить, что моя попытка имеет лишь характер рабочей гипотезы и не исключает возможности существования иных версий.

В самом начале позволю себе напомнить то, что до сих пор было сказано (в том числе и мною)³ на тему пространственной организации греческой колонии, понимая под этим термином сочетание и города, и хоры. Это нужно сделать прежде всего для обоснования моей гипотезы.

Впервые регулярная планировка выступает главным образом в ахейских и дори-

зрения представляется мне весьма убедительной, если вспомнить, что квартал был построен над более древними землянками после нивелировки местности.

Регулярная застройка, хотя и хуже сохранившаяся, также ориентированная приблизительно с севера на юг, была открыта В. В. Лапиным на Основном участке. Там же был открыт и апсидальный храм. Все эти остатки относятся к концу VI и V вв. до н. э. (рис. 4).

Регулярный план Березани — явление настолько интересное, что, мне кажется, ему следует уделить особое внимание. Во-первых, оно справедливо считается одним из самых древних примеров регулярной планировки в Причерноморье. Во-вторых, оно является новым важным

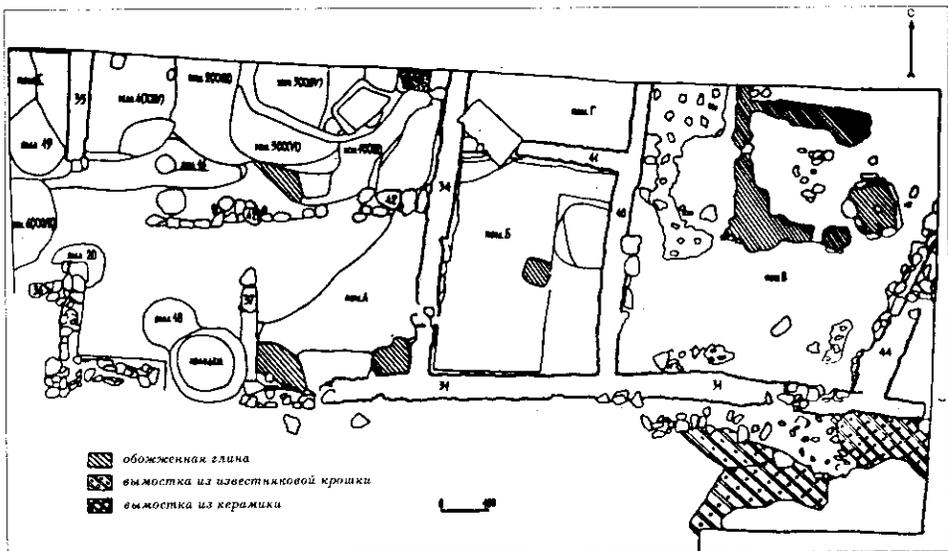

Рис. 3. План Северо-Западного участка на Березани (Доманский, Виноградов, Соловьев, 1986)

ческих колониях (прежде всего мегарских), хотя она также известна и в колониях Коринфа, Спарты, Родоса и Крита. Примерами служат такие города в западной части ойкумены, как Мегара Гыблея, Селиунт, Гераклея Миноа, Сиракузы, Касменаи, Акраи, Камарина, Тарент, Гераклея в Лукании, Жела, Агригенто (рис. 5), Сибарис, Пестум, Метапонт, Кротона, Каулония, а также Кирена в Ливии. Что касается Причерноморья, то среди городов, отличающихся регулярной планировкой, следует отметить также колонии Мегары: Херсонес, Калос Лимен, Гераклея Понтийская⁴ (рис. 6). (Я не привожу в пример Керкнитиды, мало мне известной.)

Регулярная планировка не встречается в ионийских колониях Милета и Фокеи. До сих пор она не засвидетельствована и в фокейских колониях на Западе, таких как Элея, Алалия, Массалия, Ампуриас. Также не найдена регулярная планировка в причерноморских колониях Милета.

Я не сомневаюсь в существовании тесной зависимости систем простран-

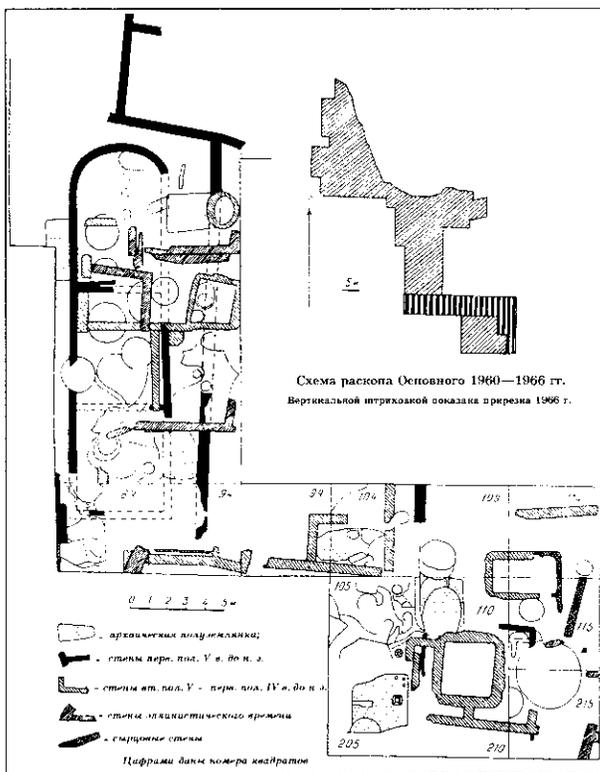

Рис. 4. План участка Основного на Березани (Лапин, 1967)

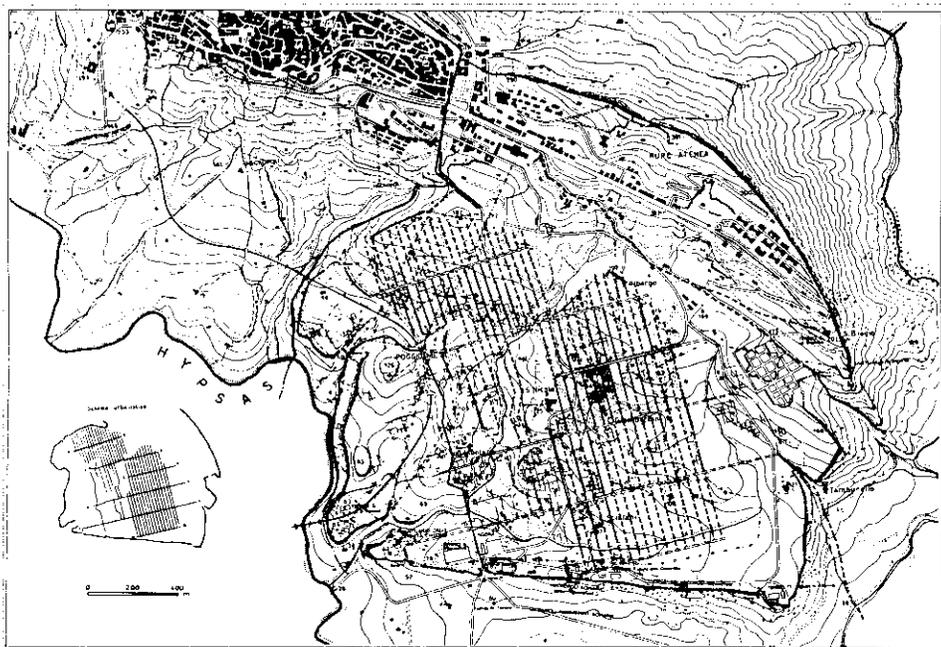

Рис. 5. План Агригенто (Schmiedt, 1970)

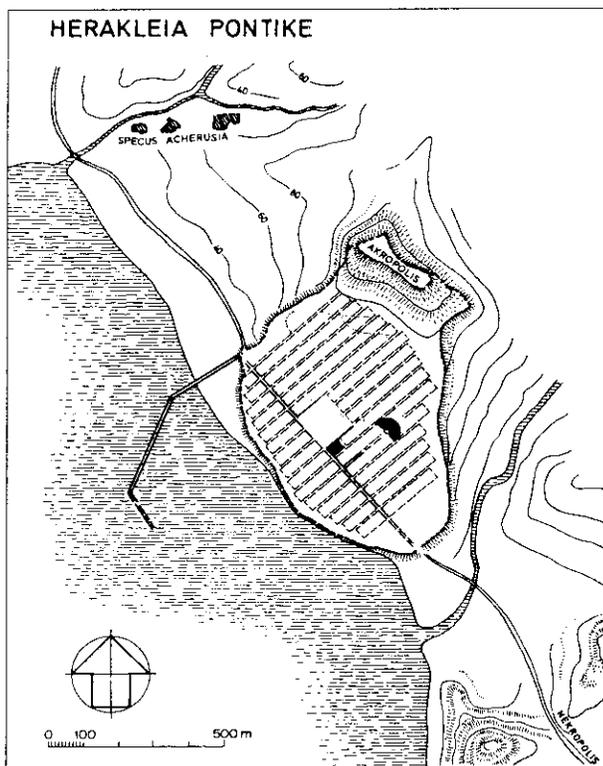

Рис. 6. План Гераклеи Понтийской (Хоерфнер, Schwandner, 1986)

ровка в форме ортогонального кадастра, который охватывал бы большое пространство. Вместо этого здесь выступает совсем другой способ пространственной

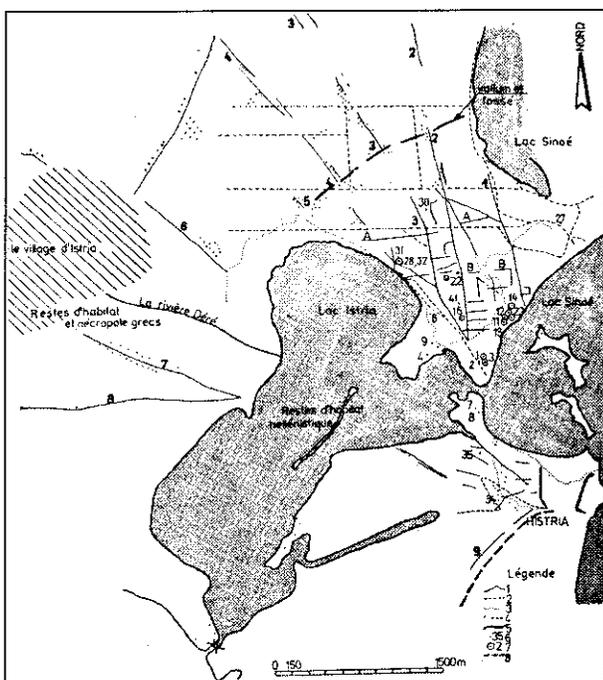

Рис. 7. Организация пространства вокруг Истрии (Alexandrescu, 1978)

ственной организации города и хоры. В дорических и ахейских колониях, т. е. там, где город строился по регулярному плану, аналогичный регулярный кадастр охватывает также более обширные территории хоры. Как пример, приведем Метапонт, Каулюнию, Сирус, Херсонес. Такая система пространственной организации, характерная как для города, так и для хоры в дорических и ахейских колониях, названа мною «ортогональной моделью». Сущность этой модели заключается в небольшом участке земли — парцелле.

Мы наблюдаем тесную зависимость в способе благоустройства города и хоры и в ионийских колониях, в том числе — Фокее и Милете. Однако в этом случае ни на территории города, ни на хоре не наблюдается регулярная плани-

ровка в форме ортогонального кадастра, который охватывал бы большое пространство. Вместо этого здесь выступает совсем другой способ пространственной организации, применяемый, по моему мнению, сознательно и по плану. Этот способ базируется на системе дорог, расходящихся радиально из города и соединяющих все главные части полиса, т. е. город, некрополь и хору. Эту систему, называемую мною «радиальной моделью», я склонна усматривать в Истрии⁵ (рис. 7), Ольвии⁶ (рис. 8, 9) и на Таманском п-ве⁷ (рис. 10). В «радиальной модели» суть пространственной организации представляли дороги, т. е. артерии, функция которых заключалась в соединении, что способствовало контактам и связям в самом широком смысле этих слов (экономическом, политическом, идеологическом).

Но вернемся к Березани. Открытый на этом острове район с регулярной

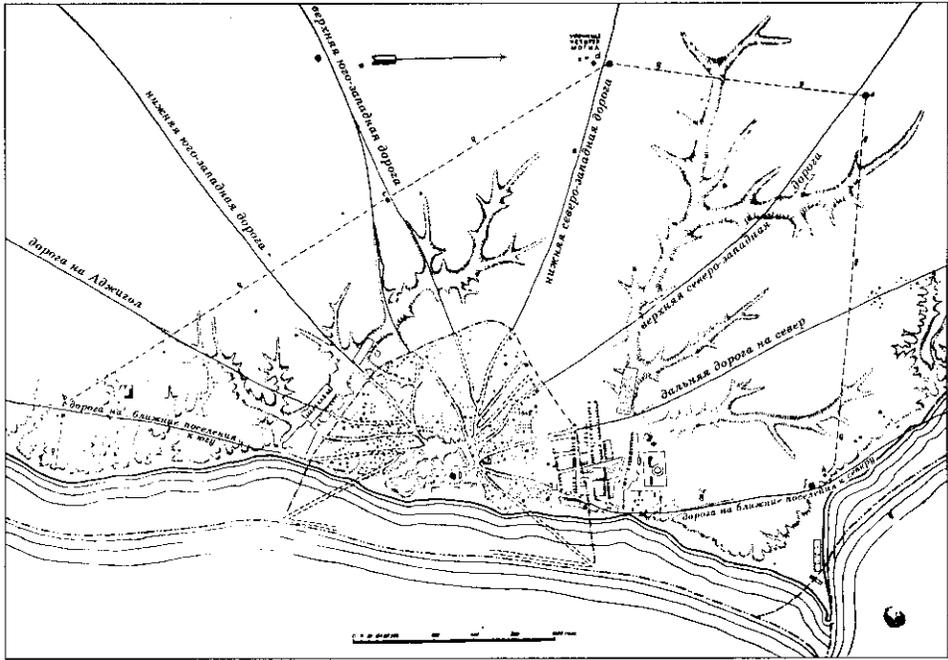

Рис. 8. Система дорог вокруг Ольвии по Уварову (Карасев, 1956)

планировкой VI в. до н. э., являющийся частью поселения, основанного (как это было доказано) Милетом, представляет собой совершенно новое явление. Оно не укладывается в рамки существующих моделей благоустройства колоний Милета и приближается скорее к модели «ортогональной», усвоенной дорическими колониями. Можно предположить, что указанные две модели не отражают действительности и что следовало бы их заменить.

Но можно также попытаться сформулировать иную гипотезу, согласно которой Березанский район регулярной планировки на Северо-Западном участке свидетельствует о применении жителями Березани какой-то иной традиции, не восходящей к традициям Милета.

А не могла ли это быть, например, родосская традиция? В этом пункте я возвращаюсь к прежним тезисам относительно важной роли Родоса в колонизации Березани. Хотя это мнение решительно отвергнуто многими археологами, особенно после работ Л. В. Копейкиной⁸, посвященных родосско-ионийской керамике, оно все же имеет некоторые основания.

Во-первых, нельзя отрицать, что среди домини-

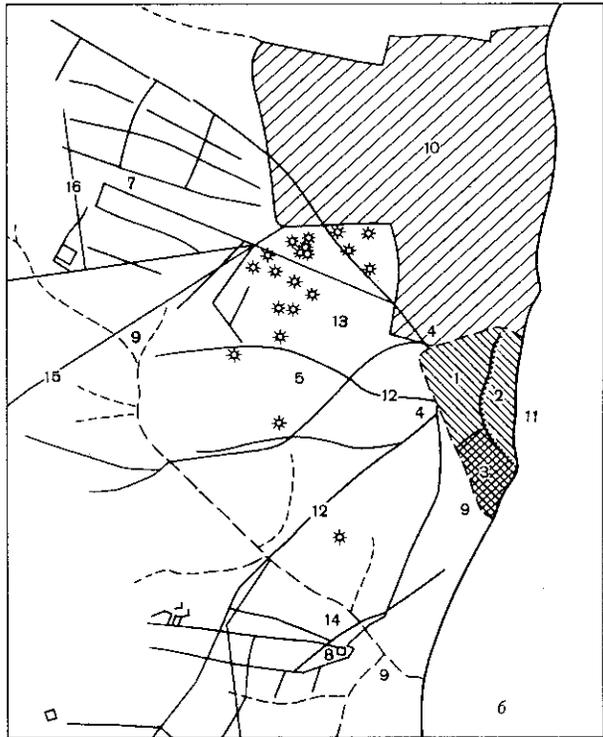

Рис. 9. Система дорог вокруг Ольвии (Шишкин, 1982)

Рис. 10. Схема межевания на Таманском полуострове (Паромов, 1989)

регулярной планировкой — Врулиа¹¹ (рис. 11). Между двумя линиями ее крепостных стен протянулись два ряда домов, каждый из которых заключал в себе два помещения и двор. Следует подчеркнуть тот факт, что расстояние между двумя рядами домов во Врулиа составляет около 25 м, а близкая величина — т. е. около 24 м — составляла ширину квартала на Березани. Находясь в южной части ост-

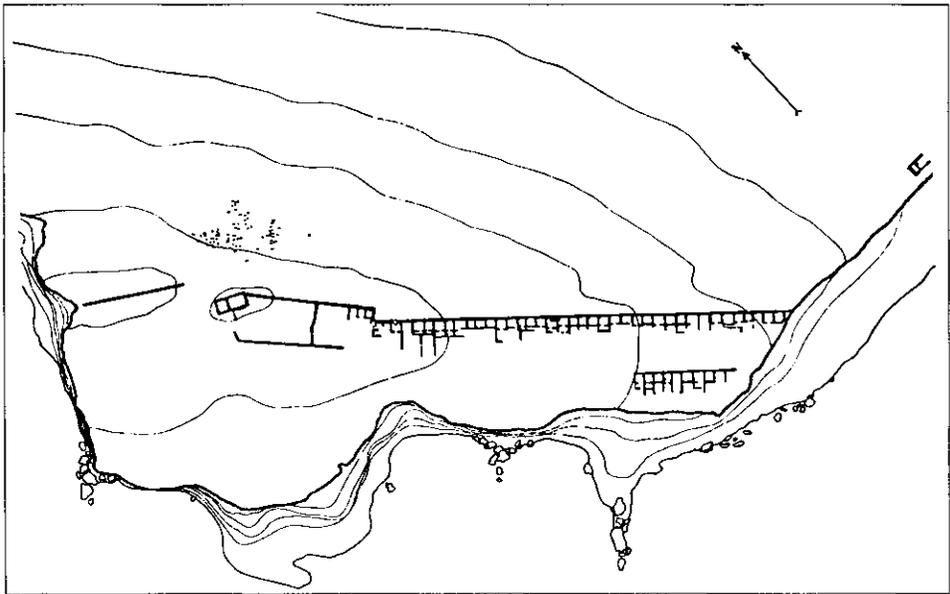

Рис. 11. План Врулиа (Degerup, 1969)

рующей на острове родоско-ионийской керамики есть группы, изготовленные в мастерских Родоса. На Березани были открыты также другие импорты из Родоса и Египта (например, терракоты), на что обращали внимание некоторые археологи, в том числе и Л. В. Копейкина⁹.

Во-вторых, об участии родосского элемента в истории Березани (при несомненно ведущей роли Милета) можно заключить также по надписям, о которых упоминают историки (например, В. П. Яйленко и Ю. Г. Виноградов)¹⁰.

В-третьих, следует также учесть, что концепция регулярной планировки поселения была известна и жителям Родоса в архаическое время. Именно на этом острове существовал с VII в. до н. э. один из самых древних и немногих примеров поселения с ре-

рова Родос, Врулиа, не будучи самостоятельным организмом, подчинялась на- верно Линдосу.

В-четвертых, стоит обратить внимание на тот факт, что в колониях, осно- ванных при участии Родоса, часто встречается ортогональная планировка. Та- ковы, например, Гела, Акрагас и Кирена.

В заключение я хотела бы подчеркнуть, что существует много аргументов, поддерживающих эту весьма вероятную гипотезу, что район регулярной плани- ровки на Березани мог появиться под влиянием родосских традиций. Эти тра- диции могли передаваться как через непосредственные контакты (участие родос- ских переселенцев в колонизационных акциях Милета), так и косвенным путем, в результате адаптирования поселенцами на Березани не только современных им, но и более древних традиций и обычаев, которые возникали не только в Милете, но и в восточном районе Средиземноморья в целом, а тем самым и на Родосе.

¹ *Латин В. В.* Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг. Киев, 1967.— Вып. I.— С. 145 сл.; *Латин В. В.* Археологические исследования на Украине в 1967 г.— Киев, 1968.— Вып. 2.— С. 150 сл.; *Крыжицкий С. Д.* Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время.— Киев, 1987.— С. 20 сл.

² *Копейкина Л. В.* Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период // СА.— 1975.— № 2.— С. 188 сл.; *Копейкина Л. В.* Особенности развития населения на о. Березани в архаический период (по результатам раскопок на северо-западном участке) // СА.— 1981.— № 1.— С. 192 сл.; *Доманский Я. В., Виноградов Ю. Г., Соловьев С. Л.* Древние памятники культуры на территории СССР.— Л., 1986.— С. 25 сл.; *Доманский Я. В., Виноградов Ю. Г., Соловьев С. Л.* Итоги археологических экспедиций.— Л., 1989.— С. 33; *Крыжицкий С. Д.* Указ. соч.— С. 17.

³ *Wasowicz A.* Olbia Pontique et son territoire.— Paris, 1975; *Wasowicz A.* Zagospodarowanie przestrzenne państw greckich: Olbia Pontyjska, Chersones Taurydzki, Królestwo Bosporańskie // Archeologia.— 1974 (1975).— 25; *Wasowicz A.* Ecole d'urbanisme de la Sicile et de la Grande Grèce à l'époque archaïque // Journal of Ancient Topography.— II, 1992.

⁴ *Hoepfner W., Schwandner E. L.* Haus und Stadt im Klassischen Griechenland.— München, 1986.— Fig. 2.

⁵ *Alexandrescu P.* Notes de topographie historique // Dacia.— 1978.— № 22.— P. 331—342.

⁶ *Карасев А. Н.* Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города // МИА.— 1956.— 50.— С. 235 сл.; *Шишкин К. В.* Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей // СА.— 1982.— № 3.— С. 235.

⁷ *Паромов Я. М.* Обследование археологических памятников Таманского полуострова в 1984—1985 гг. // КСИА.— М., 1989.— С. 72 сл.; *Воропов А. А., Паромов Я. М.* Планировочные принципы расселения на Таманском полуострове в античную эпоху // Архитектурное наследие.— 1990.— 37.— С. 72 сл.; *Паромов Я. М.* Принципы выявления эволюции системы расселения // КСИА.— 1993.— № 210.— С. 25 сл.

⁸ *Копейкина Л. В.* Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с о. Березани и ее значение для изучения раннего этапа существования поселения // Художественные изделия античных мастеров.— Л., 1982.— С. 6 сл.

⁹ *Колобова К.* Из истории раннегреческого общества (о. Родос IX—VII вв. до н. э.).— Л., 1951.— С. 164; *Копейкина Л. В.* Комплекс архаических терракот с Березани // ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 92 сл.

¹⁰ *Яйленко В. П.* Архаическая Греция // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 136, 137; *Виноградов Ю. Г.* Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— Т. 1.— С. 367, 368.

¹¹ *Kinch K. F.* Fouilles de Vroulia.— Berlin, 1914; *Drerup H.* Griechische Baukunst in geometrischer Zeit.— Göttingen, 1969.— P. 51, 52.— Fig. 44; *Grece E., Torelli M.* Storia dell'urbanistica. Il mondo greco.— Bari, 1983.— P. 118, 119.— Fig. 42.

Одержано 19.10.1997

БЕРЕЗАНЬ — НАЙБІЛЬШ РАННІЙ ПЛАН РЕГУЛЯРНОЇ ЗАБУДОВИ У ПРИЧОРНОМОР'І

Розкопками В. В. Лапіна, Л. В. Копейкіної та Я. В. Доманського в північно-західній частині Березанського поселення було відкрито регулярне планування кварталів другої половини VI ст. до н. е. з кам'яно-сирцевою забудовою, що уявляється запланованою заздалегідь.

Уперше регулярне планування, так зване ортогональне, проявляється головним чином в ахейських та дорійських колоніях, хоча відоме і в колоніях Корінфа, Спарти, Родоса та Криту. У Причорномор'ї воно застосоване в колоніях Мегари. В іонійських, зокрема колоніях Мілета та Фокеї, воно не трапляється.

Аналогічним чином планувалася і хора. У дорійських та ахейських колоніях до хор застосовувався тип регулярного кадастру «ортогональна модель», тоді як в іонійських — «радіальна модель», що базувалася на системі доріг, які радіально розходились від міста.

Відкриття регулярного планування на Березані не вкладається в рамки існуючих моделей благоустрою колоній Мілета і наближається до дорійської практики. У цьому зв'язку треба нагадати стару тезу щодо важливої ролі Родоса в колонізації Березані, мешканцям якого ще в архаїчний час було вже відоме регулярне планування. Враховуючи велику кількість на поселенні кераміки родоського походження, а також дані епіграфіки та наявність регулярного планування в колоніях, заснованих за участю Родоса, можна припустити, що ділянка з регулярним плануванням на Березані могла з'явитися під впливом родоських традицій.

A. Vonsovich

BEREZAN AS THE EARLIEST GROUND PLAN OF A REGULAR PROJECT IN THE BLACK SEA TERRITORY

Regular ground planning of housing estates in the north-western part of settlement Bereaan attributed to the second half of the 6th cent. B. C. with stone-brick buildings, which seem to be planned beforehand has been discovered by V. V. Lapin, L. V. Kopeikina and Ya. V. Domansky and described in their works. Such regular, so-called «orthogonal», planning is observed, mainly, in Achean and Doric colonies, though it is known also for colonies of Corinth, Sparta, Rhodes and Crete. It was used also in colonies of Megara in the Black Sea territory. The planning was not observed in Ionic colonies, Mileth and Phokeus, in particular.

The chora was planned the same way. In Doric and Achean colonies choras were planned in compliance with the regular cadastre type (the «orthogonal» model), in Ionic colonies the «radial» model was used based on a system of roads which radially forked from the town. The discovery of the regular planning in Berezan is beyond the frames of the existing models of comfort in Mileth colonies and most likely resembles the Doric practice. In this connection it is not superfluous to recollect an old thesis as to the important role Rhodos played in Berezan colonization, as regular planning was familiar to Rhodos inhabitants as early as in the archaic period. Taking into account the great number of pottery groups of the Rhodos origin in the settlement and data of epigraphy as well as the fact of regular planning in colonies which were founded with the aid of Rhodos, it may be supposed that a plot with regular planning discovered in Berezan appeared due to Rhodos traditions.

Л. А. Спіцина

ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИКИ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬОГО ЕНЕОЛІТУ— РАНЬОЇ БРОНЗИ

Огляд джерел пізнього енеоліту — ранньої бронзи свідчить про наявність проблемної ситуації щодо культурної атрибуції певного кола пам'яток.

Проблему етнокультурної атрибуції, походження та хронологічних меж археологічних культур енеоліту—бронзи було поставлено порівняно недавно. Проте її вито-

© Л. А. СПИЦИНА, 2001

ки криються глибше і пов'язані, в першу чергу, з дослідженнями та систематикою курганних поховань. Тому ямна культура як одна з давніх курганних культур має безпосереднє відношення до перебігу подій, що стосуються культурної ідентифікації значної частини поховальних пам'яток. Саме в колі пам'яток ямної культури довгий час розглядалися пам'ятки типу хут. Репін та середнього шару Михайлівки, хоча існують й інші погляди.

Зауважимо, що зростання джерельної бази певною мірою випереджало темпи її впорядкування, що позначилося, зокрема, на розширенні хронологічних меж ямної культури у напрямі невиправданого поглиблення її витоків. Систематизація матеріалів зумовила формування низки концепцій, серед яких можна виділити три підходи до розуміння енеолітичних, а тоді туди відносили і ямні, старожитностей у просторі та часі. Деякі дослідники розглядають формування ямної культури як тривалий процес, який криється в глибинах докурганних культур. На думку більшості вчених, початок ямної культури датується пізнішим часом, і вона змінює середньостогівську та нижньомихайлівську культури. Нещодавно з'явилася точка зору, згідно з якою перехідною ланкою між добою енеоліту та бронзи є репінська культура, яка передусь ямній.

Загалом маємо звуження хронологічних меж ямної культури через поступове вилучення пам'яток, що набувають статусу археологічних культур.

У концептуальному осмисленні матеріалів доби енеоліту — ранньої бронзи важливу роль відігравали не лише численні поховальні пам'ятки, а й дослідження поселень. Звернемося передусім до тих, матеріали яких стали вихідними для означення певних культурно-хронологічних явищ.

Неперсичне значення для розв'язання проблем доби енеоліту — ранньої бронзи мало дослідження Михайлівського поселення¹. Його шари не лише відбивають етапи у розвитку степового населення, а й є орієнтирами для систематики поховальних пам'яток та матеріалів нестратифікованих поселень.

За матеріалами нижнього шару було виділено нижньомихайлівську культуру. Спочатку вона конституювалася як нижньомихайлівський тип пам'яток². Д. Я. Телегін розглядав його як північнопричорноморський варіант кемі-обинської культури³, потім як михайлівсько-кемі-обинську культуру⁴. Ю. Я. Рассмакін увів поняття нижньомихайлівської культури⁵. Проте основи її виділення було закладено саме дослідниками Михайлівки.

Д. Я. Телегін поділив нижньомихайлівські пам'ятки на два етапи: нижньомихайлівський (доямний — нижній шар Михайлівки) і широчансько-баратівський етапи співіснування з ямною культурою⁶. На його думку, поява давньоямного населення визначила територіальні межі поширення двох культурних спільнот на другому етапі. За раннього періоду нижньомихайлівське населення займало простір від Північно-Західного Приазов'я до Південного Бугу, а можливо, й Дунаю, пізніше район поширення цих пам'яток звужується до меж степового Причорномор'я — Інгул, Інгулець, імовірно, Південний Буг.

Т. Г. Мовша заперечує такий поділ, вважаючи синхронними пам'ятки обох виділених Д. Я. Телегіним етапів⁷. Натомість Ю. Я. Рассмакін теж визнає, що стратиграфічні дані дають змогу припускати два періоди нижньомихайлівської культури, які синхронізуються з Трипіллям В2—С1 та С2⁸. Проте найдавніші поховальні пам'ятки цієї культури дослідник відносить до часів, що передують виникненню Михайлівки⁹. Ця позиція якоюсь мірою перегукується з поглядами О. Г. Шапошникової, котра перший період нижньомихайлівської культури — лівенцівський — теж відносить до давнішого за Михайлівське поселення періоду¹⁰. Таким чином, позиції О. Г. Шапошникової та Ю. Я. Рассмакіна сходяться в тому, що нижньомихайлівські пам'ятки датуються раніше самого епонімного поселення, проте розходяться стосовно кінцевої дати. О. Г. Шапошникова вважає, що їх змінює культура типу Михайлівка II, Ю. Я. Рассмакін підтримує точку зору Д. Я. Телегіна про існування нижньомихайлівської культури до кінця енеоліту.

Зауважимо, що з часу виходу монографії, присвяченої Михайлівці, горішні шари розглядають як пам'ятки ямної культури і середній шар співвідносять з давньоямною культурою, а верхній — з пізньоямною¹¹. Хоча зазначимо, що О. Ф. Лагодовська особисто відносила середній шар до доямного часу¹². Зіставлення матеріалів середнього шару з іншими дозволило окреслити коло синхронних йому пам'яток, що було розпочато О. Г. Шапошниковою¹³. Повну аналогію Михайлівці

(без урахування нижнього шару) дослідниця вбачала в Скелі-Каменоломні¹⁴. Що ж до середнього шару, то тут вказувалося на Нижній Рогачик¹⁵, поселення біля с. Василівка на березі Каховського водосховища відомого за розвідками. Серед синхронних йому О. Г. Шапошникова вказала й деякі поселення Сіверського Дінця (Ізюм, один із шарів Олександрії), а також низку поховань.

Зазначимо, що О. Г. Шапошникова звернула увагу на факти, які дали змогу синхронізувати культурно-історичні процеси, що проходили у Наддніпрянщині та східніше — на Доні й Волзі. Маються на увазі поселення біля хут. Репін та поховання 2/3 біля с. Бикове II¹⁶.

Згодом О. Г. Шапошникова інакше розставила акценти, в чому неабияку роль відіграли матеріали Нижнього Рогачика. Хоча його кераміку представлено плоскодонними та округлодонними зразками, дослідниця обмежила її чомусь лише плоскодонними, що й стало підставою для виділення двох культурних горизонтів у середньому шарі Михайлівки: нижнього — з плоскодонним посудом, і верхнього, репрезентованого двома різновидами посуду. Це, зрозуміло, змістило й акценти щодо осмислення сутності середнього шару. Зокрема, підкреслено зв'язок нижнього горизонту з пам'ятками Середньої Наддніпрянщини, а серед аналогій степової смуги України названо лише Нижній Рогачик, через що цей культурно-стратиграфічний горизонт було запропоновано виділити у рогачицький тип пам'яток¹⁷.

Спостереження О. Г. Шапошникової з приводу середнього шару Михайлівки й особливостей горизонтів цієї пам'ятки знайшли підтримку у В. М. Даниленка¹⁸, хоча тут маємо й деякі розбіжності у їхніх поглядах. Дослідник виводив ямну культуру з глибин енеолітичної доби, вважаючи, що «давньоямні пам'ятки, відкриті свого часу В. О. Городшovem, збігаються лише із заключною порою розвитку і їм передують ціла низка хронологічно давніших ланок, почасти синхронних Трипіллю»¹⁹. Тому всю добу енеоліту степової смуги і ширше дослідник розглядав як етапи формування та розвитку давньоямної культури, котрі жилилися постійними міграційними імпульсами зі Сходу. Вбачаючи у нижньому шарі Михайлівки свідчення локального перериву у розвитку давньоямної культури, В. М. Даниленко концентрує увагу на нижньому горизонті середнього шару як на початковій — репінсько-рогачицькій — фазі пізнього (михайлівського) періоду ямної культури. Показовою рисою цього культурного комплексу дослідник вважав поєднання двох типів посуду²⁰. Перший притаманний пам'яткам пивихінського зразка і репрезентований різноманітними плоскодонними горщиками з високими відігнутими вінцями та плічками приблизно на середині висоти, а також широко відкритими банками й мисками. На вінцях перегини до тулуба та зрідка на верхній частині плічок їх орнаментовано перлинами, інколи із зашипами, а також відбитками мотузочка, що поєднують горизонтальні лінії й зигзаг. У тісті домішка подрібненої перепаленої мушлі й кровавику.

Прикметною рисою другого типу, теж плоскодонного, спорідненого з першим перлинним орнаментом та шнуровим, є, у першу чергу, домішка дрібного піску й товченої мушлі, що надавало їй звичайного сірого кольору, а також штапований орнамент — гребінцем, прямим штампом тощо. Вбачаючи, як і О. Г. Шапошникова, аналогії цьому посуду у лісостеповому світі, дослідник пов'язував його на півдні України з пересуваннями, спричиненими тиском північного етнокультурного масиву (культур лійчастого посуду і кулястих амфор). Так само він оцінював і Нижній Рогачик, вбачаючи у ньому пряму аналогію нижньому горизонту середнього шару Михайлівки²¹.

Іншими словами, розглядаючи середній шар Михайлівки як ланку у складанні ямної культури, В. М. Даниленко, як і О. Г. Шапошникова, чітко розрізняв два горизонти, пов'язавши їх відмінності з різними напрямками пересувань давнього населення. Виникнення комплексу нижнього горизонту він пов'язував з культурою «північного типу», через що, певно, наголошував на перлинній орнаменталії. Натомість появу верхнього горизонту, а разом з тим і завершення процесу формування ямної культури дослідник пов'язував з останньої хвилею просувань зі Сходу — носіїв культури репінського типу. Відтак, на відміну від О. Г. Шапошникової, В. М. Даниленко не розглядав середній шар Михайлівки в системі репінських пам'яток, котрі загалом локалізував у Доно-Волзькому межиріччі²².

Інакше процес формування ямної культури розглядав М. Я. Мерперт. Його концепція відома лише тезово, оскільки її розгорнену аргументацію подано в док-

торській дисертації, на жаль, не опублікованій²³. Зближує її з концепцією В. М. Даниленка широкий хронологічний діапазон. Складання ямної культури і першу хвилю поширення давньоямних племен він пов'язує з виникненням відтворювального господарства та курганного обряду поховань у Волзько-Уральському та Волзько-Донському степовому межиріччях²⁴.

Цей період збігається з формуванням у Нижній Наддніпряниці «власного степового скотарського осередку» — культури Середній Стіг II, риси котрої пересікаються з давньоямними пам'ятками за відсутності ритуальної єдності, та існуванням на Доні й Дінці населення дніпро-донецької культури²⁵. Проте доволі скоро хвиля давньоямних племен сягає Передкавказзя та здійснює «прорив» на захід аж до Північно-Західного Надчорномор'я та далі, що позначається появою тут найдавніших підкурганних поховань та конеголових скіпетрів. У процесі змішання, асиміляції і народилася та ритуальна єдність, що засвідчує народження давньоямної КЮ, перший період якої припадає приблизно на першу половину 3 тис. до н. е.²⁶.

Розвиток прибульців у Нижній Наддніпряниці проходив за участі нащадків середньостогівської культури, дніпро-донецької, надпорізького неоліту і спричинив зміни у поховальному обряді (появу безкурганних могильників, наростання західної орієнтації) та кераміці, провідним прийомом оздоблення якої стає шнур. Взаємодія ж із пізньотрипільським світом спричинила ускладнення економіки нижньодніпровського населення. Наслідком цього й було формування тут нового центру ямної КЮ — найскладнішого і, можливо, найрозвиненішого та найактивнішого для другого періоду її історії, означеного диференціацією й появою окремих варіантів. Цей період дослідник датує третьою — початком четвертої чверті 3 тис. до н. е.²⁷. З ним співвідноситься функціонування Михайлівського поселення (перший, другий і нижній горизонти верхнього шарів) та Репінське²⁸. З третім періодом пов'язаний фінальний етап розвитку цієї культури.

Концепція М. Я. Мерперта, зокрема, про прийшлий характер носіїв ямної культури на теренах України є панівною і в сучасній науці, хоча нова систематика джерел потребує її поточнення.

Початок цьому було покладено Д. Я. Телегіним, котрий великий пласт енеолітичних пам'яток об'єднав у середньостогівську культуру. Ця ідея, висунена у 60-х роках, повного виразу знайшла у монографії²⁹. В межах цієї культури дослідник виділив три локальних варіанти: дніпровський (Середній Стіг, Стрільча Скеля, Дерев'яка), осколо-донецький (Олександрія і її аналоги) та нижньодонський (Костянтинівка), а у її розвитку — два періоди: дошнуровий (волоський) і шнуровий (дереївський), кожен із яких складався з двох етапів. Таким чином, пам'ятки, які В. М. Даниленко розглядав як фази формування ямної культури, Д. Я. Телегін вважав етапами розвитку середньостогівської культури. Верхня межа останньої визначає і початкову дату ямної культури, однією з важливих складових формування якої Д. Я. Телегін та інші дослідники вважають середньостогівську культуру.

Хоча незабаром один із локальних варіантів середньостогівської культури набув статусу окремої АК — Костянтинівської³⁰, визнання середньостогівської культури вилучило значний масив пам'яток з ямної культури.

Важливу роль у систематичні джерел пізнього енеоліту — ранньої бронзи окрім Михайлівки відіграють матеріали поселення поблизу хутора Репін³¹. З часів розкопок цього поселення, починаючи з І. В. Сініцина, більшість дослідників відносять його та схожі матеріали, насамперед кераміку, до ямної культури. Порівняння матеріалів пам'ятки із середнім шаром Михайлівки визначило його хронологічну позицію та віднесення до ранньоямних пам'яток. Тому виявлення поховань із посудом репінського зразка в Україні автоматично поповнювало масив ранньоямних пам'яток, що підтверджувалося і їхньою стратиграфічною позицією. Їхню своєрідність почали підкреслювати терміном «репінський тип»³².

Новий крок в осмисленні цих пам'яток було здійснено А. Т. Синюком. Узагальнюючи матеріали доби енеоліту — бронзи Лісостепової Донщини, він виділив чотири етапи у їхньому розвитку: нижньодонський, середньостогівський, репінський та гордовський. Два останні спочатку він розглядав як складові ямної культури. Проте накопичення джерел дозволило А. Т. Синюку згодом обґрунтувати ідею виділення репінських пам'яток в окрему АК³³. Це було цілком природним, оскільки саме

у Середній Донщині відомі класичні побутові пам'ятки цієї культури за відсутності поселень городцовської (ямної) культури. Еталоном для характеристики керамічного комплексу слугувала епонімна пам'ятка, завдяки чому її було введено в науковий обіг.

Орієнтуючись на прикметні риси посуду репінської культури, з одного боку, та особливості конкретних пам'яток — з іншого, А. Т. Синюк виділив два етапи у розвитку репінської культури. Поштовхом для цього стали матеріали поселення Університетське 3, де начебто посуду верхнього горизонту більш притаманним є перлинний орнамент у поєднанні з шнуровим та мало трапляються наколи і відбитки відступаючого штампа, а також переважають горщики з ледь наміченим жолобком, орнаментовані лише перлинами й насічками на зрізі вінець, і посуд яйцеподібної форми з прямими або стягненими вінцями³⁴.

Хронологічні прикмети пам'яток дозволили окреслити регіон формування репінської культури та її подальшу експансію. На ранньому етапі — межа 4—3 тис. — перша половина 3 тис. до н. е. — репінське населення локалізувалося, головним чином, на середньому Доні з його притоками, хоча окремі пам'ятки є й у Поволжі; на другому — другій половині 3 — межі 3—2 тис. до н. е. — зона його мешкання значно розширилася на північ та у південно-західному напрямі (Михайлівка). В останньому регіоні репінці пограпили в оточення пізнього середньостогівського й давньоямного населення. Відтак, ранній період репінської культури збігається з другим періодом середньостогівської, а пізній — із ямною культурою³⁵.

Комплекс репінських матеріалів на Нижній Донщині збільшився завдяки розкопкам А. М. Гея та В. Я. Кияшко. Четвертий та третій шари поселення Самсонівка, на думку А. М. Гея, відбивають еволюцію ямної культури від початку її розвиненого етапу (репінський тип) до початку пізнього³⁶. В. Я. Кияшко, спираючись на матеріали поселення Роздорське 1 та низку інших пам'яток, відніс репінські пам'ятки до фінальної пори енеоліту³⁷.

Активізація розкопок у Волзько-Каспійському регіоні у 70—80-х роках та осмислення нових надходжень призвели й тут до виділення нових явищ. І. Б. Васильєв виділяє самарську культуру як складову Маріупольської КІО, а також хвалінську культуру та КІО³⁸. Спочатку остання отримала назву давньоямної, але з 1980 р. за нею закріпилася назва «хвалінська культура»³⁹. Крім того, в цьому регіоні налічується близько 10 пам'яток репінського зразка, котрі, не виключено, змінили тут хвалінські. Відсутність пам'яток класичного репінського вигляду І. Б. Васильєв пояснює віддаленістю цього регіону від центру розвитку, локалізуючи його на середньому Доні⁴⁰.

Усі ці зрушення, певно, й змусили О. Г. Шапошникову відмовитися від тези про «разючу подібність» матеріалів середнього шару Михайлівки й хут. Репін. Цьому ж сприяло й відкриття поховань в Орільсько-Самарському межиріччі експедицією під керівництвом І. Ф. Ковальової⁴¹. О. Г. Шапошнікова зазначає, що ранній етап ямної культури в Україні репрезентовано двома локальними типами пам'яток — типу хут. Репін і типу Михайлівка II⁴².

У спеціальній праці, присвяченій добі енеоліту в Україні, О. Г. Шапошнікова оперує лише поняттям Михайлівка II, наважуючи, що за цього часу ямним населенням було опановано значні простори — до Подунав'я та Правобережного Лісостепу включно. Було зазначено, що у Лісостеповому Лівобережжі, зокрема Орільсько-Самарському межиріччі, окрім того, трапляються й пам'ятки репінського типу, хоча в степах Причорномор'я та Приазів'я вони не відомі. Вони ж складають основну частину пам'яток і в Середньому Подонні. Тому «з'ясування хронологічного й культурного взаємовідношення між пам'ятками репінського типу і Михайлівки II є одним із важливих завдань у вивченні «ямної» проблематики»⁴³. Таким чином, Лівобережний Лісостеп пов'язується з пам'ятками репінського зразка, Правобережний та Степ — середнього шару Михайлівки. Проте з розширенням меж останніх до Подунав'я та Правобережного Лісостепу не можна погодитися, оскільки, по-перше, дослідниця формування керамічного комплексу середнього шару пов'язує з прибульцями з Лісостепу, по-друге, це перечить даті цього шару — Трипілля С2. За цього періоду Північно-Західне Надчорномор'я займало усатівське населення, а Лісостеп — різні групи пізньотрипільського населення та інших АК. Проте для нас важливим є те, що О. Г. Шапошнікова фак-

тично територіально розмежувала пам'ятки репінського типу та типу середнього шару Михайлівки.

Інші дослідники продовжують розглядати поховання з репінським посудом у межах ранньоямних пам'яток⁴⁴. Їхня ж концентрація в Орільсько-Самарському межиріччі дозволяє, на думку З. П. Маріної, «розглядати цей регіон як область раннього розселення давньоямних племен України, що не перечить думці ряду авторів про міграції давніх скотарів порубіжжям Степу й Лісостепу»⁴⁵. Через залучення репінських пам'яток до кола ранньоямних такого ж висновку доходить і А. В. Ніколова: «Доволі чітко простежується процес заселення території України носіями ямної культури зі сходу на захід, котрий охоплював райони на межі з Лісостепом і Північно-Східним Приазов'єм, де найбільша кількість ранніх пам'яток»⁴⁶.

Ю. Я. Рассмакін, погодившись загалом із концепцією А. Т. Синюка стосовно місця складання репінської культури та її періодизацією, по-перше, висловив небезпідставні сумніви щодо синхронізації її раннього етапу з хвалинською та скелянською культурами і час її формування відніс до періоду Трипілля С2. Він вважає, що на цьому етапі носії репінської культури були східними сусідами дереївської та квітнянської і північними — косянтинівської культур. По-друге, ним висловлено і сумніви щодо складових формування репінської культури, зокрема, нижньодонської культури, оскільки «за ознаками й орнаментальними схемами кераміка репінської культури є дуже близькою посуду типу Середній Стіг II»⁴⁷. Оскільки розселення репінців Ю. Я. Рассмакін пов'язував, як і А. Т. Синюк, з другим етапом існування культури, це визначило дату степових пам'яток — фінальний енеоліт, тобто передямний час.

Накопичення нових джерел, зокрема й поховальних пам'яток, вносило корективи у схему, створену на ґрунті матеріалів поселень. Важливими віхами на цьому шляху було виділення Д. Я. Телегіним пам'яток новоданилівського типу⁴⁸. Їх було вилучено з найпізніших матеріалів середньостогівської культури і датовано ранішим часом — другою половиною 4 тис. до н. е., і між ними та пам'ятками пізньоямної культури вчений припускав хронологічний розрив десь у 500 років⁴⁹. Найдавніші енеолітичні поховання степової смуги А. Л. Нечитайло об'єднує у східноєвропейську спільноту, в межах якої виділяє декілька АК⁵⁰. Ю. Я. Рассмакін⁵¹ та Н. С. Котова⁵² запропонували називати їх скелянською культурою. Другими кроком було виділення І. Ф. Ковальновою найдавніших енеолітичних підкурганних поховань із випростаною позою у постмаріупольську культуру. Вперше на них звернула увагу Л. П. Крилова⁵³. Ця культура не зразу отримала визнання, і випростані поховання залежно від території поширення ідентифікували як належні до різних культур. Таку ідею обстоював, зокрема, Д. Я. Телегін⁵⁴, який останнім часом визнав постмаріупольську культуру. Дещо іншу атрибуцію випростані поховання отримали в працях Ю. Я. Рассмакіна⁵⁵.

Т. Г. Мовша виділяє у середньостогівській культурі дві лінії — квітнянсько-дереївську й скелянсько-стогівську, котрі фактично виступають як дві АК⁵⁶. На заключному етапі Трипілля, з котрим збігається верхній горизонт Дерев'янки, обидві лінії поєднуються, наслідком чого є поширення у Дерев'яці посуду з високим жолобчастим горлом та опуклобокими плічками, а також таких елементів орнаменталії як трикутні наколи, відбитки подвійної скобки, прокреслені лінії⁵⁷. Основою для датування квітнянських пам'яток виступає стратиграфія Новорозанівського поселення, а саме перекривання горизонту з квітнянським горщиком наземним трипільським житлом томашівської групи етапу В2-С1. Тому квітнянські пам'ятки постають значно давнішими за дереївські.

Зазначимо, що спираючись на нові надходження, Н. С. Котова дещо відкорегувала схему розподілу енеолітичних пам'яток. На ґрунті порівняльного аналізу керамічних колекцій дослідниця дійшла висновку, що квітнянський тип посуду, своєрідність якого започаткувала виділення окремої культури, слід розглядати як групу посуду дереївської культури. З останньою його поєднує гостре дно, дуже високе горло, відігнуті або косо зрізані вінця, наявність в орнаментальних композиціях вертикальних рядів, використання коротких відбитків гребінцевого штампу⁵⁸. Таким чином, йдеться про скелянську та дереївську культури у складі Середньостогівсько-Хвалинської КЮ. Натомість Ю. Я. Рассмакін розглядає дереївську культуру як окреме явище⁵⁹.

Третім кроком було виділення І. Ф. Ковальновою поховань так званого живо-

тилівського зразка, здійснених у зібганому на боці стані та у супроводі пізньотрипільського та майкопського посуду й інших оригінальних речей. Схожість поховального обряду з усатівським та трипільським посуд у супроводі дозволили дослідниці висунути припущення про проникнення пізньотрипільського населення у Лівобережний Степ — у середовище ранньоямного населення. У подальших роботах дослідниці поточила цю думку, віднісши це до доямного часу⁶⁰. Надалі Ю. Я. Рассамакін територіально розширив це явище на усю степову смугу України, давши йому за найскравішими комплексами назву «животилівсько-вовчанський тип». Виникнення його дослідник вважає наслідком жвавих контактів лісостепового трипільського населення (варіант Гординешти/Касперівка) з мешканцями Північного Кавказу, що певною мірою позначилося на походженні групи пам'яток типу Новосвободної. За курганною стратиграфією вони займають найпізнішу позицію і передують репінським⁶¹. Водночас це явище втратило і певну гомогенність, оскільки до нього було залучено, наприклад, п. 1/6 поблизу с. Баратівка з колективним похованням, де вцілілі рештки одного небіжчика покладено зібгано на боці, іншого — зібгано на спині.

Разом з тим осмислення нових надходжень дозволило розкрити ту складну ситуацію, яка фіксується наприкінці доби енеоліту не лише у Побужжі та на Інгульці (пам'ятки широчансько-баратівського типу, за Д. Я. Телегінін), а й у Нижній Наддніпрянщині. Вона характеризується «барвистістю і поховального обряду, і інвентарю, що суттєво ускладнює визначення культурної належності енеолітичних пам'яток цієї території»⁶². Йдеться про низку невеличких могильників, перекритих спільним насипом, інколи з впускними похованнями у цей насип. Основні поховання демонструють різнобарв'я з погляду і влаштування могил, і пози небіжчиків. Однак, справедливо констатуючи «існування своєрідного і синкретичного у своїй основі явища, котре визначає специфіку енеолітичних підкурганних пам'яток Правобережжя на заключному етапі їхнього розвитку»⁶³, дослідники у визначенні складових цього синкретичного явища, названого дніпровсько-бузькою групою, орієнтуються на три культури: постмаріупольську, нижньомихайлівську та пізньотрипільську.

Такий підхід, безумовно, є логічним, однак із поля зору дослідників випав повністю середній шар Михайлівки. У цьому, певно, відбилася традиція пов'язувати цей шар з ямною культурою, а відтак, відносити до доби бронзи. Та з якою б культурою не пов'язувати це поселення, воно все одно є синхронним зазначеній групі поховань, котрі «культурно й хронологічно не диференціюються і котрі є синхронними найпізнішим фазам Трипілля»⁶⁴. Адже з часу дослідження Михайлівського поселення, і це ніхто не піддавав сумніву, середній шар синхронізується з Трипіллям С2.

Огляд літератури показує, що впродовж ХХ ст. археологією пройдено складний шлях з вияву, систематиці й культурно-хронологічній атрибуції пам'яток енеоліту степової смуги. Значні зрушення пов'язані з другою половиною століття, коли почалося активне накопичення джерел, а відтак і осмислення їх. Важливими віхами у цьому процесі було дослідження Михайлівки у Нижній Наддніпрянщині, а також Репіна у Нижньому Подонні, а з кінця 60-х років — грандіозні розкопки курганів у зоні новобудов. Осмислення цього матеріалу спочатку здійснювалося у межах значних просторових і часових явищ, яким мислилася ямна культура (В. М. Даниленко, М. Я. Мерперт, М. Гімбутас), а потім і середньостогівська (Д. Я. Телегін). Паралельно з цим та пізніше йшов і процес диференціації цих явищ, що вилився у виділення нижньомихайлівського (О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегін) та новоданилівського (Д. Я. Телегін) типів пам'яток, що згодом набули статусу культур (А. Л. Нечитайло, Ю. Я. Рассамакін), а також постмаріупольської культури (І. Ф. Ковальова), котру Ю. Я. Рассамакін і Н. С. Котова пропонують називати квітянською, пам'яток животилівської групи (І. Ф. Ковальова) та животилівсько-вовчанського типу (Ю. Я. Рассамакін), а також репінської (А. Т. Синюк) і дереївської культур (Н. С. Котова, Ю. Я. Рассамакін). Виділення цих явищ наочно засвідчує величезний набуток сучасної археології, хоча не всі їх визнано і навіть стосовно визнаних ведуться дебати щодо території поширення та часу побутування, походження тощо.

Проте відкритим лишається питання, чим завершилася доба енеоліту у степовій смузі, яке місце посідають у ній пам'ятки репінської культури та які її хро-

нологічні й територіальні межі. Введення у науковий обіг матеріалів поселення біля хут. Репін та локалізація поховань з репінським посудом на Лівобережжі Дніпра гостро ставить проблему про співвідношення цих пам'яток і тих, які репрезентують середній шар Михайлівки та її аналоги серед поселень та поховань. Постає питання — складають вони єдине культурне явище чи різні. А це, у свою чергу, має значення для осмислення генези ямної культури та виділення її ранніх пам'яток.

Синхронізація багатьох культурних явищ степової та півдня лісостепової смуг з Трипіллям С2, як то другого етапу нижньомихайлівської культури, квітянської, дереївської, репінської, животилівського і животилівсько-вовчанського типу пам'яток та тих, котрі співвідносять із середнім шаром Михайлівки, створює певну напругу і в хронологічному упорядкуванні джерел, оскільки території поширення цих пам'яток значною мірою перетинаються. Реперними пам'ятками у розв'язанні цих проблем виступають, насамперед, поселення, зокрема середній шар Михайлівки, необхідність звернення до якого посилюється й розбіжностями в його культурній ідентифікації. Постає питання, чи входить ця пам'ятка до кола репінських пам'яток, ранньоямних чи складає своєрідне явище.

¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 247 с.

² Шапошникова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія Української РСР. — В 3 т. — К., 1971. — Т.1. — С. 250—258.

³ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — Вып. 4. — С. 3—17; див. також: Щепинский А. А. Энеолит Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975. — 24 с.

⁴ Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у 5 — першій половині 4 тис. до н. е. // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 15—24.

⁵ Rassamakin Y. Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500—2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 1999. — P. 59—182.

⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 15.

⁷ Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36—62.

⁸ Rassamakin Y. Y. Op. cit. — P. 91.

⁹ Rassamakin Y. Y. The main directions of the development of early pastoral societies of the Northern Pontic Zone: 4500—2450 BC (preyamnaya cultures and Yamnaya culture) // BPS. — 1994. — Vol.2. — P. 44.

¹⁰ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — Киев, 1987. — С. 12.

¹¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця. — С. 15.

¹² Лагодовская Е. Ф. Михайловское поселение и его значение // КСИА. — 1955. — Вып. 4. — С. 121.

¹³ Шапошникова О. Г. Поселения древнеямной культуры в Нижнем Поднепровье // ЗОАО. — 1960. — 1. — С. 15—27.

¹⁴ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця. — С. 185.

¹⁵ Там само. — С. 186.

¹⁶ Там само. — С. 186, 187.

¹⁷ Шапошникова О. Г. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї // Матер. XIII конф. Інституту археології АН УРСР. — К., 1972. — С. 113—115.

¹⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 79, 166, прим. 228.

¹⁹ Там же. — С. 30.

²⁰ Там же. — С. 77.

²¹ Там же. — С. 79.

- ²² Там же.— С. 86.
- ²³ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III—II тыс. до н. э.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1968.— 85 с.
- ²⁴ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.— С. 148.
- ²⁵ Мерперт Н. Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 69, 70.
- ²⁶ Там же.— С. 70, 71.
- ²⁷ Там же.— С. 71—74.
- ²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения...— С. 63—64, 80.
- ²⁹ Телегин Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— 168 с.
- ³⁰ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1974.— 20 с.
- ³¹ Синицын И. В. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Поднепрорьем // КСИА.— 1957.— Вып. 7.— С. 32—36.
- ³² Марина З. П. Кургани ямного часу біля с. Соколовс на Дніпропетровщині // Археологія.— 1986.— Вып. 53.— С. 48—55.
- ³³ Синюк А. Т. Репинская культура эпохи энеолита—бронзы в бассейне Дона // СА.— 1981.— № 4.— С. 8—20.
- ³⁴ Там же.— С. 10.
- ³⁵ Там же.— С. 17, 18.
- ³⁶ Гей А. Н. Самсоновское поселение // Древности Дона.— М., 1983.— С. 7—35.
- ³⁷ Кияшко В. Я. Между бронзой и камнем.— Азов, 1994.— 131 с.
- ³⁸ Аганов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский могильник и его место в энеолите Восточной Европы // Археология Восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1979.— С. 39—45.
- ³⁹ Васильев И. Б. Энеолит лесостепного Поволжья // Энеолит Восточной Европы.— Куйбышев, 1980.— С. 27—52.
- ⁴⁰ Там же.— С. 50, 51.
- ⁴¹ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Раннеямные погребения «репинского» типа в курганах степного левобережья Днепра // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск, 1976.— С. 32—43.
- ⁴² Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР.— В 3 т.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324—331.
- ⁴³ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— Киев, 1987.— С. 10.
- ⁴⁴ Марина З. П. Культурно-хронологическое положение ямных памятников Днепровского левобережного предстепья в системе культур энеолита — раннего бронзового века Евразии // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация.— Самара, 2001.— С. 101—103.; див. також: Константи́нська Л. Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння // Археологія.— 1984.— Вып. 45.— С. 61—68.
- ⁴⁵ Марина З. П. Культурно-хронологическое положение погребений Орельско-Самарского междуречья в системе древнеямных памятников // Курганные древности Степного Поднепрорья.— Днепропетровск, 1979.— С. 85.
- ⁴⁶ Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— С. 140.
- ⁴⁷ Rassamakin Y. Y. The main directions of the development...— P. 45, 46.
- ⁴⁸ Телегин Д. Я. Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР.— В 3 т.— К., 1985.— Т. 1.— С. 311—320.
- ⁴⁹ Там же.— С. 317, 318.
- ⁵⁰ Нечитайло А. Л. Предпосылки формирования культурно-исторической общности в степях Юго-Восточной Европы // Проблеми археології Подніпров'я.— Дніпропетровськ, 2000.— С. 52, 53.

⁵¹ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів // Давня історія України.— В 3 т.— К., 1997.— Т. 1.— С. 273—301.

⁵² *Котова Н. С.* Мариупольская культурно-историческая область.— Луцк, 1994.— С. 75—83.

⁵³ *Крилова Л. П.* Археологічні розкопки на Криворіжжі в 1964—1965 р. // Наш край.— Днепропетровск, 1971.— 159 с.

⁵⁴ *Телегін Д. Я.* Культурна належність и датування випростаних енеолітичних поховань степового Подніпров'я // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 24—26.

⁵⁵ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів...— С. 285—287.

⁵⁶ *Мовша Т. Г.* Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами // ЗНТШ.— Львів, 1998.— Т. ССХХУ (Праці Археологічної комісії).— С. 120.

⁵⁷ *Там само.*— С. 118—120.

⁵⁸ *Санжаров С. Н., Бритюк А. А., Котова Н. С., Черных Е. А.* Поселения неолита—бронзы Северского Донца.— Луганск, 2000.— С. 89.

⁵⁹ *Рассамакин Ю. Я.* Світ скотарів...— С. 289—292.

⁶⁰ *Ковалева И. Ф.* «Вытянутые» погребения из раскопок В. А. Городцовым курганов Донетчины в контексте постмариупольской культуры // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы междунар. конф. «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы».— Самара, 2001.— С. 20—24.

⁶¹ *Rassamakin Y. Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe...— P. 92—97.

⁶² *Николова А. В., Рассамкин Ю. Я.* О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.— 1985.— № 3.— С. 38.

⁶³ *Там же.*— С. 53, 54.

⁶⁴ *Там же.*— С. 53.

Одержано 07.09.2001

Л. А. Спицына

ПРОБЛЕМА СИСТЕМАТИКИ ПАМЯТНИКОВ ПОЗДНЕГО ЭНЕОЛИТА — РАННЕЙ БРОНЗЫ

Синхронизация многих культурных явлений степной и юга лесостепной полосы с Трипольем C2 создает некоторое напряжение в хронологических построениях, поскольку территории распространения этих памятников в значительной мере пересекаются. Реперными памятниками в решении этих проблем являются, в первую очередь, поселения, в частности средний слой Михайловки, необходимость обращения к которому усиливается и разногласиями в его культурной идентификации.

L. A. Spitsyna

PROBLEM SYSTEMATIZATION OF THE PAST ENEOLITHIC — EARLY BRONZE MONUMENTS

The synchronization of many cultural phenomena steppe and south forrest-steppe with Trypillya C2 frames some strain in chronological constructions, as those area diffusion of these monuments are appreciably crossed. Basic monuments in the decision of these problems are, first of all, settlements, in particular, Mykhaylivka Middle Layer, the necessity of the reference to which strengthens also by dissents in its cultural definition.

Е. Я. РОГОВ

**ОБЩЕСТВЕННЫЙ ИСТОЧНИК
В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ
ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА**

В статье рассматривается сооружение, открытое в Херсонесе в процессе подготовки к реставрации юго-восточного участка оборонительной стены города и интерпретированное С. Ф. Стржелецким как «цистерна-нимфеум».

В августе 1957 г. в ходе подготовки к реставрации юго-восточного участка оборонительной стены Херсонеса были предприняты исследования прямоугольного углубления в скале, расположенного неподалеку от ворот с внутренней стороны 16 куртины главной оборонительной стены города.

Раскопки этого сооружения по поручению С. Ф. Стржелецкого вел А. М. Гилевич. Судя по дневниковым записям, раскопки были начаты 23 августа, но уже на следующий день их пришлось приостановить, поскольку, как отмечается в дневнике, из-под фундамента оборонительной стены сильно била вода, а ручная помпа, которую поставили для откачки воды, не могла справиться с этой задачей (Архив НМЗХ. Д. 1040). В работах по вскрытию объекта, обозначенного в дневнике А. М. Гилевич как цистерна, принимал участие В. И. Кац, только окончивший университет. По его воспоминаниям, несмотря на интенсивное поступление воды, значительную часть засыпи цистерны все же удалось удалить.

Доследование сооружения было возобновлено в мае 1958 г. Для откачки воды была установлена мотопомпа, с помощью которой удалось полностью доследовать сооружение, сделать фотоснимки и провести его графическую фиксацию. Материалы раскопок хранятся в фондах Национального музея-заповедника Херсонес Таврический.

С. Ф. Стржелецкий интерпретировал открытое сооружение как «цистерну-нимфеум», и, хотя его мнение нигде опубликовано не было, оно было принято сотрудниками музея, и название надолго закрепилось за этим памятником.

К сожалению, до сих пор результаты исследований памятника остаются не опубликованными. В вышедших в 1966 г. тезисах доклада В. И. Каца, посвященного массовому материалу конца V—IV вв. до н. э. как источнику по истории торговли Херсонеса, материалам из цистерны-нимфеума отведено весьма скромное место: по сути, этот памятник на основании анализа клейм только датирован 70—60 гг. IV в. до н. э.¹

Между тем уже сам по себе факт существования источника за пределами городских стен представляет явление чрезвычайно любопытное, хотя и не неожиданное. Несомненно, что важность этого объекта не исчерпывается только его местоположением и устройством. Весьма актуальной представляется хронология памятника — время его функционирования и засыпки соответственно. Материал из засыпи «нимфеума» наряду с такими комплексами, как материал из колодца «Б» под обжигательной печью или мусорная свалка под античным театром, являются важнейшими источниками для изучения ранней истории города.

Итак, как указывалось, цистерна находилась с внутренней стороны 16 куртины главной оборонительной стены города и частично перекрыта ею (рис. 1). Стена вырублена в известняке сарматского яруса верхнего неогена, который по-

Рис. 1. Общий вид участка внутренней стороны куртины 16

всеместно подстилает культурные слои херсонесского городища. В районе городских ворот и, в частности, с того места, где была устроена цистерна, скала резко понижается в сторону современной Карантинной бухты и древнего залива этой бухты, ныне не существующего. Уровень скалы с внешней стороны оборонительной стены у юго-западного угла склепа 1013 находится на 0,8 м ниже уровня древнегреческих ворот и резко снижается до отметки 1,9 м у протехизмы². Таким образом, цистерна вырублена на самом краю скального выступа, от которого скала резко понижается.

Первоначально мне казалось, что работами 1957—1958 гг. цистерна не была исследована полностью, что под городской стеной, в том месте, где стена перекрыла цистерну, осталась недоисследованной значительная часть заполнения, поскольку раскопками не выявлены южный борт сооружения и большая часть лестничного марша³. Однако фотографии, хранящиеся в архиве Херсонесского заповедника, не оставляют сомнений в обратном. Городская стена не просто перекрыла цистерну — при прокладке трассы будущей стены, которая прошла по южной части цистерны, заполнение цистерны в пределах трассы было полностью удалено до дна и вместо него были положены камни фундамента под стену. В инженерном отношении решение совершенно оправданное: в противном случае стена, построенная на ненадежном основании, обязательно бы дала в этом месте просадку.

Сохранившиеся размеры сооружения: ширина между восточным и западным бортами составляет 3,1 м, длина западного борта до фундамента оборонительной стены — 4,2, восточного — 3,5 м. В юго-восточном углу вырублен спуск в цистерну в виде 4—5-ступенчатого марша. Ширину спуска достоверно установить невозможно, но, надо полагать, она составляла не менее 1 м. Глубина сооружения от уровня верхней поверхности скалы — 2,7 м, глубина до верхней кромки камней каменного настила — 2 м. Вся центральная часть дна сооружения вымощена каменными блоками, плотно пригнанными друг к другу, размер каменных блоков (0,35—0,4)×(0,6—0,7) м, толщина блоков не менее 0,45—0,5 м, т. е. это — мощная каменная вымостка. С севера площадка заканчивается ступенькой из плит такого же размера, но меньшей толщины — 0,17—0,20 м. Все блоки уложены непосредственно на скальное дно. Между блоками вымостки и западным бортом сооружения имеется канава шириной 0,4—0,5 м и глубиной не менее 0,6 м. Вся северная часть сооружения представляет собой накопитель для воды, ширина которого от ступеньки до северного борта составляет 0,9 м. Глу-

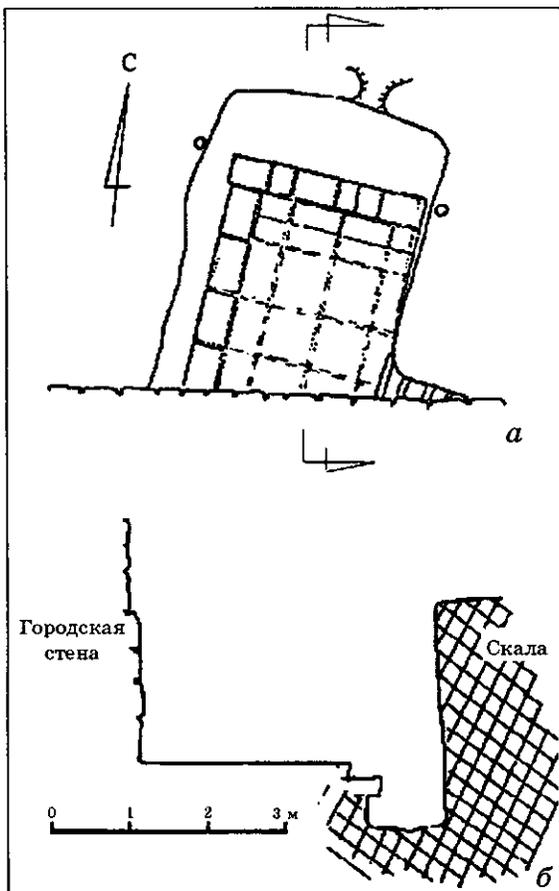

Рис. 2. Общественный источник в юго-восточной части херсонесского городища (по чертежу А. Н. Щеглова): а — план; б — разрез

бина от верхней кромки камней вымостки около 1,0 м (от нижнего края камней ступеньки — 0,3 м) (рис. 2).

Полагаю, что действительные размеры цистерны-нимфеума не намного превышали измеренные в настоящее время. Скорее всего, ступенчатый спуск был устроен в юго-восточном углу цистерны, причем таким образом, что южная стена спуска и южная стена цистерны составляли одно целое. Вероятнее всего, оборонительная стена, точнее, ее фундамент, отрезал от цистерны весьма небольшую часть, именно поэтому можно утверждать, что заполнение цистерны было исследовано в ходе раскопок практически полностью.

Известно предположение Е. Н. Жеребцова о погребальном характере открытого А. М. Гилевич сооружения⁴. В его небольшой по объему статье содержится столько фактических ошибок и основанных на них фантастических версий, что остается только удивляться. Начнем с плана, опубликованного Е. Н. Жеребцовым, где помещены практически все объекты, раскопанные когда-либо на этом участке. Отсутствие линейного масштаба знач-

чительно затрудняет соотнесение объектов друг с другом, но при этом нетрудно заметить, что ширина оборонительной стены и ширина проема ворот на плане одинаковы, хотя в действительности они различны — проем ворот имеет ширину 3,65, тогда как стена — только 3,0 м. Неверно размещен в теле стены склеп 1012: расстояние от его западной стены до лицевой стороны кладки ворот 0,8 м, на чертеже его западная стена помещена почти вплотную. Расстояние до входа в склеп 1012 составляет 3,9 м, на плане Е. Н. Жеребцова оно равно ширине ворот и, соответственно, ширине оборонительной стены. Наконец, южная часть цистерны-нимфеума, которая находится под оборонительной стеной, показана не пунктирной линией, как это полагается для реконструкции, а сплошной, и нигде в тексте не отмечено, что эта часть реконструирована автором. К сожалению, неверно указаны на плане и размеры цистерны — значительно уменьшены и ширина, и длина сооружения. Все эти искажения понадобились только для того, чтобы показать, что склеп 1012 и цистерна-нимфеум — смежные сооружения. Если правильно выдержать все размеры и при этом принять реконструкцию Е. Н. Жеребцова, то северная стена склепа 1012 обязательно перекроет цистерну.

Интерпретация открытого в 1957—1958 гг. сооружения как погребального склепа совершенно умозрительна и абсолютно ни на чем не основана. Нельзя же всерьез принимать за аргумент недоумение автора версии по поводу расположения «водоразборного бассейна у городских ворот, за пределами города». То, что Е. Н. Жеребцов принимает за дромос, является обычным лестничным маршем, и при глубине сооружения более 2 м его наличие вполне понятно и необходимо. Разумеется, нет никаких вырубов под плиты перекрытия склепа, поскольку ника-

кого перекрытия и не могло быть. Напомню, что ширина сооружения 3—3,1 м, с учетом припусков покровные плиты должны были иметь длину не менее 3,5 м, что совершенно невероятно, без мощных опор, поддерживающих перекрытие изнутри. Тем не менее ни остатков перекрытия, ни остатков опор при раскопках найдено не было. Добавлю, что при специальном осмотре стен города летом прошлого года в кладке городской стены не обнаружены каменные плиты длиннее 2,4 м, несмотря на то что плиты были уложены в кладку плашмя, без перекрытия. Указанное выше расстояние невозможно перекрыть известняковыми блоками соответствующей длины без надежной опоры изнутри, прежде всего потому, что известняк — весьма хрупкий материал и расколется под тяжестью собственного веса.

Отметим также, что примеров подобных погребальных сооружений в херсонесском некрополе ни в классическое, ни в эллинистическое время нет. Более того, нет их и во всем Северном Причерноморье.

Таким образом, на основании изложенного можно сделать единственный вывод: сооружение, открытое возле 16 куртины оборонительной стены города, не могло иметь перекрытия, оно было открытым и, следовательно, не являлось погребальным. Справедливости ради, уточним — оно не могло иметь такого перекрытия, которое предполагается Е. Н. Жеребцовым. Уточнение необходимо потому, что над цистерной-нимфеумом, по всей вероятности, перекрытие имелось, только не каменное, а легкий деревянный навес. Две ямки от столбов, поддерживавших такой навес, зафиксированы в процессе раскопок как на восточном борту, так и на западном. Диаметр ямок, судя по чертежу, около 0,15 м, обе выдолблены в скале. Вполне вероятно, что подобные ямки можно обнаружить и в южной части сооружения.

Придя к заключению об открытом характере сооружения, мы неизбежно возвращаемся к вопросу о его назначении. Вариантов интерпретации не слишком много, и наиболее убедительным представляется вариант С. Ф. Стржелецкого.

Действительно, очень многое указывает на то, что перед нами — общественный источник. Длинная узкая канава вдоль западного борта, служившая для приема воды, соединяется с накопителем в северной части сооружения, достаточно широким и достаточно глубоким. К этому накопителю ведет каменная ступенька. Объяснима и понятна мощность камней вымостки в центральной части сооружения — эта платформа не должна была размываться водой, если уровень её в какие-то периоды повышался выше нормального.

Большая часть деталей устройства, имеющихся в этом сооружении, описана в каталоге колодцев (источников) Франца Глазера⁵. Это и ступенчатые спуски к воде, и вымощенные камнем площадки, и каналы для стока воды, соединенные с накопителями-бассейнами. Типологически сооружение, открытое в юго-восточной части херсонесского городища, принадлежит к типу *Stufenbrunnen*, т. е. ступенчатых колодцев (источников), известных с позднемикенского времени и широко распространенных позднее. Для сооружения источников вообще и этого типа в частности выбирали место либо у подножия скалы, либо на краю резкого понижения скалы. По размерам (4,4×4,25 м) довольно близок к нашему ступенчатый колодец, вырубленный в скале у Пникса в Афинах⁶.

Разумеется, херсонесский источник только условно можно именовать цистерной, поскольку он имеет ясно выраженный спуск к воде. Судя по устройству, он не служил для сбора и хранения дождевой воды. Вода в нем была проточной и поступала или из родника, или из водоносного слоя, находившегося в слоистой известняковой скале. Равным образом и нимфеумом указанное сооружение можно именовать только в самом широком смысле этого слова. Его, конечно, невозможно сравнивать с такими сложными архитектурными сооружениями, как нимфеум Герода Аттика в Олимпии или источник в святилище Посейдона и Амфитриды на Теносе. Однако для маленького провинциального городка на самой окраине античного мира источник был устроен вполне добротно и по всем необходимым канонам строительного дела античной Греции.

В отношении местоположения источника — за пределами городских стен при въезде в город — нет ничего удивительного. В древности источники устраивались не в тех местах, где хотели бы современные исследователи, а там, где была вода и где это было удобно. Как известно, источники, фонтаны, колодцы находи-

лись не только на территории городов, но и за городскими стенами, они существовали при храмах, при святилищах, в священных рощах и т. д. В связи с этим следует напомнить о существовании в Херсонесе и другого источника, который располагался на склоне балки и был ликвидирован в связи со строительством театра⁷, после включения балки в территорию города. Однако до постройки стены, которую зафиксировал О. И. Домбровский в процессе раскопок театра, этот источник также находился за пределами города.

Требуется своего разрешения и вопрос о времени функционирования рассматриваемого общественного источника. Предварительный ответ В. И. Каца основывался только на одной группе материала — керамических клеймах из заполнения котлована источника.

Всего из заполнения котлована было извлечено пять клейм (см. Архив НМЗХ д. 779, оп. 36476), четыре амфорных и одно на обломке гераклейской керамиды. Два гераклейских клейма на обломках горл амфор (ΔΙΟΝΥ, ΑΠΙΣΤ ΙΠΠΟΣ) принадлежат к первой группе и датируются по комплексам амфор 90—80 годами IV в. до н. э.⁸ Третье клеймо ΗΡΑ[ΚΛΕΔΑ] ΣΙΛΑΝΟ второй ранней группы, по И. Б. Брашинскому⁹, датируется первой — началом второй четверти IV в. до н. э. Известно еще всего два клейма с таким сочетанием — первое на амфоре, хранящейся в Крымском областном музее, второе — из комплекса ямы № 9 на поселении у с. Николаевка¹⁰. По поводу последней находки С. Ю. Монахов пишет, что, поскольку в комплексах такие клейма больше не встречаются, то, «исходя из набора фабрикантов, которые работали в год магистратуры Силана, он исполнил должность приблизительно около рубежа 40—30 годов IV в. до н. э.»¹¹. Судя по всему, такая датировка необоснованно завышена и в данном случае следует принять датировку И. Б. Брашинского. Последнее клеймо — круглое трехлучевое — атрибутировано В. И. Кацем как клеймо Аканфа раннего IV в. до н. э.

Керамический комплекс, полученный при исследовании заполнения котлована, весьма разнообразен и насчитывает несколько сотен обломков сосудов различного назначения. Из всего этого многообразия рассмотрим лишь две категории — амфоры и чернолаковую посуду, поскольку именно они могут дать хронологическую характеристику комплекса.

Хиосские амфоры представлены в комплексе обломками горл и ножек. Первые принадлежат пухлогорлым амфорам как раннего (рис. 3, 4), так и позднего варианта (пухлогорлым амфорам с перехватом), который датируется, в основном, третьей четвертью V в. до н. э. (рис. 3, 1—3). Сейчас становится понятным, что производство хиосских пухлогорлых амфор с перехватом продолжалось и в начале последней четверти V в. до н. э.¹² Серия ножек, принадлежащих пухлогорлым амфорам, демонстрирует различные варианты профиля — наряду с углублениями на подошве обычной для этих амфор глубины, встречаются и довольно глубокие выемки (рис. 3, 18, 19), характерные для амфор начала V в. до н. э.

Обращает на себя внимание полное отсутствие обломков хиосских амфор с прямым горлом, относящихся к последней четверти V — началу IV в. до н. э. Одна амфорная ножка принадлежит к типу хиосских колпачковых амфор (рис. 3, 17), судя по форме короткого колпачка, это была амфора раннего варианта, и дата ее не выходит за пределы первой четверти IV в. до н. э.

Гераклейские амфоры представлены обломками нескольких ножек. Все они принадлежат амфорам ранних типов (рис. 3, 5—7), некоторые из них ещё с глубокой выемкой на подошве (рис. 4, 2, 3), относятся к самым ранним сериям гераклейской винной тары первого типа варианта I-2, выпускавшихся в начале IV в. до н. э. весьма продолжительное время¹³.

Одна ножка, несомненно, принадлежит амфоре типа Солоха II (рис. 3, 11), который в последнее время, с легкой руки Ж. Амперера и И. Гарлана, все чаще и, быть может, поспешно связывают с керамическим производством Пепарета¹⁴. Хронология амфор этого типа хорошо прослеживается на ряде комплексов — производство их начинается в 90-х годах и продолжается всю первую половину IV в. до н. э.¹⁵, однако профилировка ножки из нашей коллекции ближе к ранним экземплярам, происходящим из комплексов 90—80 годов V в. до н. э.¹⁶.

Хорошо атрибутируется ножка амфоры типа Солоха I (рис. 3, 14). Выпуск этих амфор начинается еще в 80-х годах IV в. до н. э.¹⁷. Более определенная

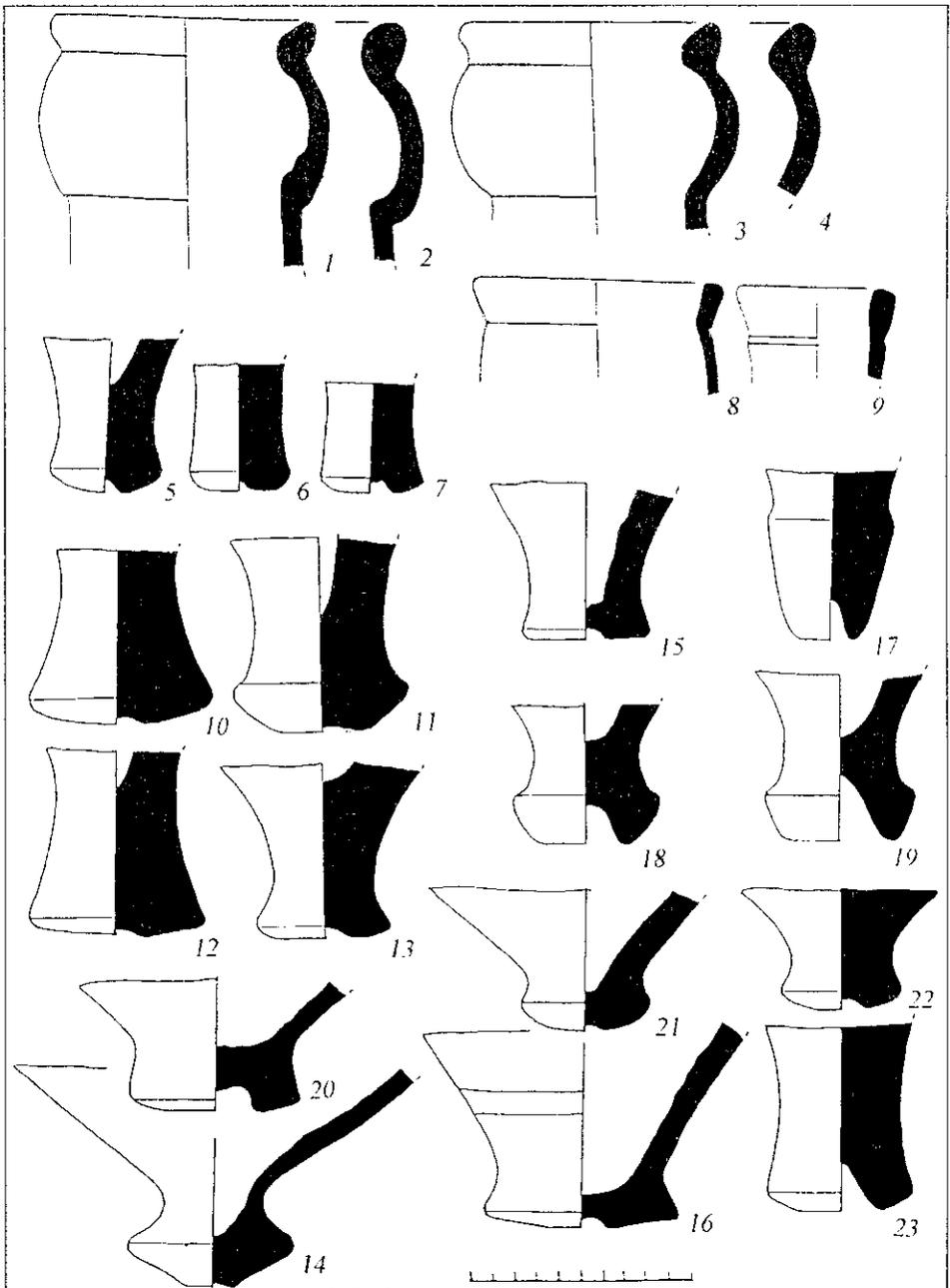

Рис. 3. Обломки амфор из заполнения котлована

хронологическая привязка нашего экземпляра, пожалуй, невозможна. Обратим внимание на довольно низкую внутреннюю выемку в ножке, отличающую наш экземпляр от классических образцов типа.

Две ножки принадлежат амфорам Менде (рис. 3, 10, 11), судя по профилировке, второй половины V в. до н. э.¹⁸

В коллекции имеется одна ножка синопской амфоры (рис. 3, 13). Она хорошо атрибутируется по характерным признакам, свойственным составу глиняного теста синопских амфор. Низкая острореберная ножка с небольшим углублением на подошве позволяет идентифицировать ее как принадлежащую амфоре варианта I-A или I-B первого типа, который датируется С. Ю. Монаховым первой — началом второй четверти IV в. до н. э.¹⁹

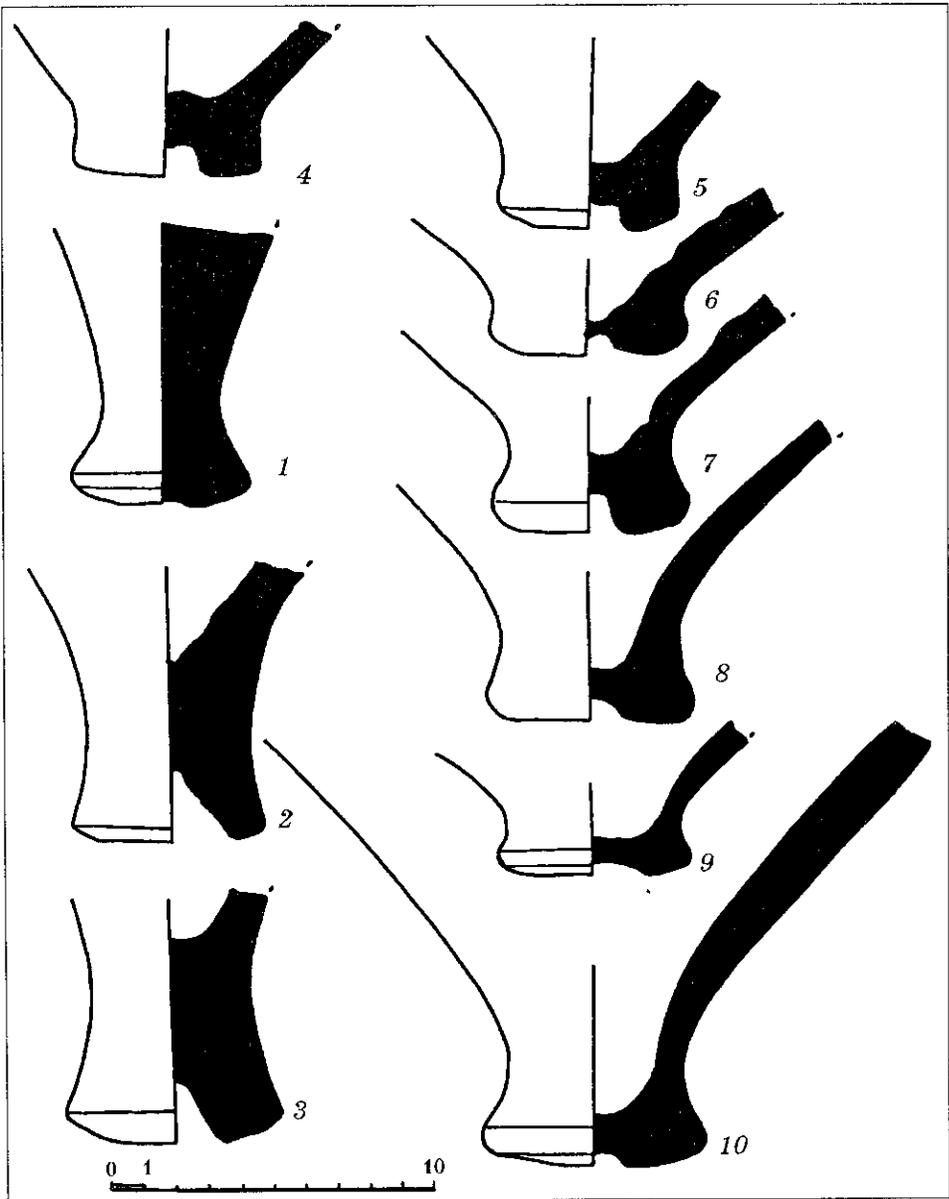

Рис. 4. Обломки амфор из заполнения котлована

Фасосские амфоры представлены обломками венцов амфор (рис. 3, 8, 9), которые трудно связать с каким-то определенным типом.

Большая группа амфорных ножек не может быть надежно атрибутирована. Здесь, прежде всего, следует указать на ножку амфоры, изготовленную из глины красновато-коричневого цвета, имеющую неровный обжиг, в изломе черенок серый; с внешней стороны коричневый ангоб. Форма ножки имеет вид низкого поддона с широким основанием и небольшой выемкой на подошве (рис. 3, 15). Ножка другой амфоры (рис. 3, 16) тоже изготовлена из красновато-коричневой глины, имеет низкий поддон с очень широким основанием. В нижней части тулова по серо-коричневому ангобу нанесена широкая светлая полоса. Профиль ножки и описание глиняного теста напоминают «фасосские» экземпляры из ольвийского склада 1949 г. и из раскопок квартала у ворот Силена на Фасосе²⁰. Если это так, то, возможно, их следует относить еще к концу VI в. до н. э.

Целая серия ножек принадлежит амфорам, изготовленным из красновато-коричневатой плотной глины различных оттенков; в глине хорошо различимы гол-

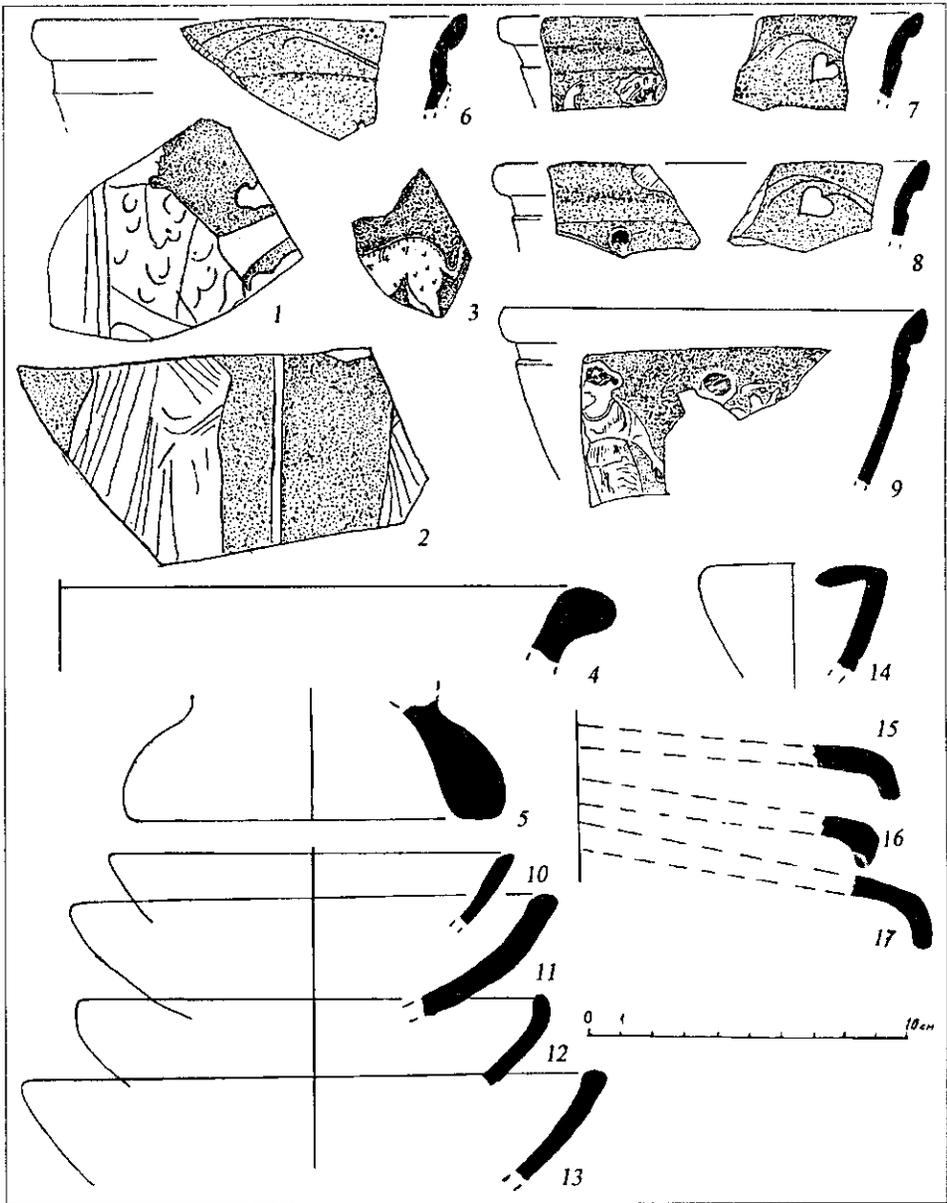

Рис. 5. Краснофигурная и чернолаковая керамика из заполнения котлована

кий песок, слюда и мелкие частицы белого вещества (рис. 3, 20; 4, 4—10). Сверху сосуды были покрыты желтоватым ангобом. Судя по всему, амфоры весьма схожей по описанию глины на таких же низких поддонах выпускались в первой половине V в. до н. э. на Фасосе²¹. Амфоры с весьма близкой профилировкой ножки встречаются в комплексах как первой (афинский колодец Q 12:3, березанский колодец № 4, патрейский склад № 2/1991 и др.), так и второй половины указанного столетия (яма № 2/1991 в Патрее, ольвийская землянка 1985 г.)²². Приведенные данные позволяют утверждать, что в комплексе находятся обломки амфор, датирующиеся, по меньшей мере, от рубежа VI—V вв. до н. э. до начала второй четверти IV в. до н. э. При этом важно подчеркнуть, что наиболее поздние амфорные обломки не выходят за пределы второй четверти IV в. до н. э.

Комплекс чернолаковых и расписных сосудов содержит несколько обломков стенок краснофигурных кратеров, которые, судя по характеру росписи, принадлежат разным сосудам. На первом обломке сохранилась часть задрاپированной

в одежды фигуры, изображенной в фас, голова вправо в профиль. Левая рука вытянута вперед, правая, по-видимому, придерживает шест или тимпан, который изображен мастером поверх одежды на первом плане (рис. 5, 1). Черты лица исполнены пером, складки одежды — пером и тонкой кистью. К сожалению, от рисунка сохранилось слишком мало, чтобы можно было его атрибутировать, однако по своему характеру роспись, несомненно, принадлежит еще к V в. до н. э.

На втором обломке мы видим остатки двух задрапированных в хитоны фигур, стоящих друг против друга (рис. 5, 2). Левая фигура, по всей вероятности, женская, изображена в профиль вправо. От второй фигуры сохранились складки хитона, в верхнем правом углу часть слегка согнутой в локте руки, держащей шест или посох, расположенный между двумя фигурами и являющийся, видимо, центром композиции. Роспись нанесена пером и тонкой кистью, рисунок тщательный, уверенный, полностью в традициях мастеров второй половины V в. до н. э.²³ Оба фрагмента покрыты густым черным лаком глубокого тона.

Третий обломок относится, скорее всего, к нижней части сосуда. На нем сохранились остатки фриза из чередующегося меандра и шахматного орнамента, нанесенного кистью очень аккуратно. Фриз обрамлял обычно поле рисунка. Тщательность исполнения заставляет относить и этот обломок ко времени не позднее V в. до н. э.

Закраина кратера типа Kelch/Glockenkrater имеет утолщенный венец, отогнутый наружу (рис. 5, 4). Диаметр венца 32 см. На изгибе венца и под венцом снаружи две полосы в цвете глины шириной 0,4—0,5 см. Такие закраины характерны для кратеров второй половины — конца V в. до н. э.

Ко второй половине этого же столетия, судя по профилю, относится обломок подставки кратера типа Glockenkrater (рис. 5, 5). Этой дате не противоречит и хороший густой глубокого тона черный лак, которым покрыта подставка.

Серия обломков принадлежит киликам типа Cap-skyphos: heavy wall. Сосуды этого типа отличают глубокое полусферическое тулово на низком кольцевом поддоне, утолщенный венец, отогнутый наружу. Основание венца с внешней стороны отделено от тулова широким желобком. Внутренняя часть дна украшена штампованным орнаментом, внешняя оставлена в цвете глины, на ней нанесены различной ширины концентрические лаковые окружности. По материалам Афинской Агоры тип датируется последней четвертью V — первыми двумя десятилетиями IV вв. до н. э.²⁴ Сосуды этого типа выпускались и позднее²⁵, однако все обломки киликов из нашего комплекса относятся к раннему варианту (рис. 6, 1—3). На обломке дна одного из киликов (рис. 6, 1) сохранился штампованный орнамент — маленький вдавленный кружок в центре, вокруг которого оттиснуты четыре пальметки, окруженные пояском из вдавленных ов, находящихся между двумя вдавленными окружностями. Довольно близкий штампованный орнамент обнаружен на дне чернолакового одноручника последних десятилетий V в. до н. э. и на дне канфара с литым венцом первых двух десятилетий следующего столетия из Афин²⁶.

Нередко тулово киликов такого типа покрывает краснофигурная роспись, а венец с внешней стороны украшен гирляндой плюща.

На одном из обломков (рис. 5, 8) сохранилось изображение мужской головы в профиль влево. Прическа передана пятном лака, бровь нарисована пером, глаз обозначен галочкой. К сожалению, скол пришелся непосредственно по нижней части лица и шеи. С внутренней стороны по венцу нанесена белой накладной краской гирлянда плюща, крупные листья оставлены в цвете глины, цветы обозначены семью точками белой краской.

На другом фрагменте (рис. 5, 7) женская голова в головном уборе в профиль влево, по всей видимости, этой же фигуре принадлежит припухлая женская рука, женщина стоит с поднятой вверх рукой. Прическа нанесена кистью, тонкой кистью нанесены спускающиеся из-под головного убора локоны. Пальцы руки обозначены пером. Белой накладной краской изображена диадема с тремя выступами. Изнутри по венцу растительный побег, листья плюща мельче, чем на предыдущем обломке, но так же оставлены в цвете глины. Третий обломок принадлежит боковой части сосуда, где крепятся ручки (рис. 5, 6), росписи на тулове не сохранилось. По венцу такой же побег плюща.

Четвертый фрагмент сохранил изображение женской фигуры в фас, голова

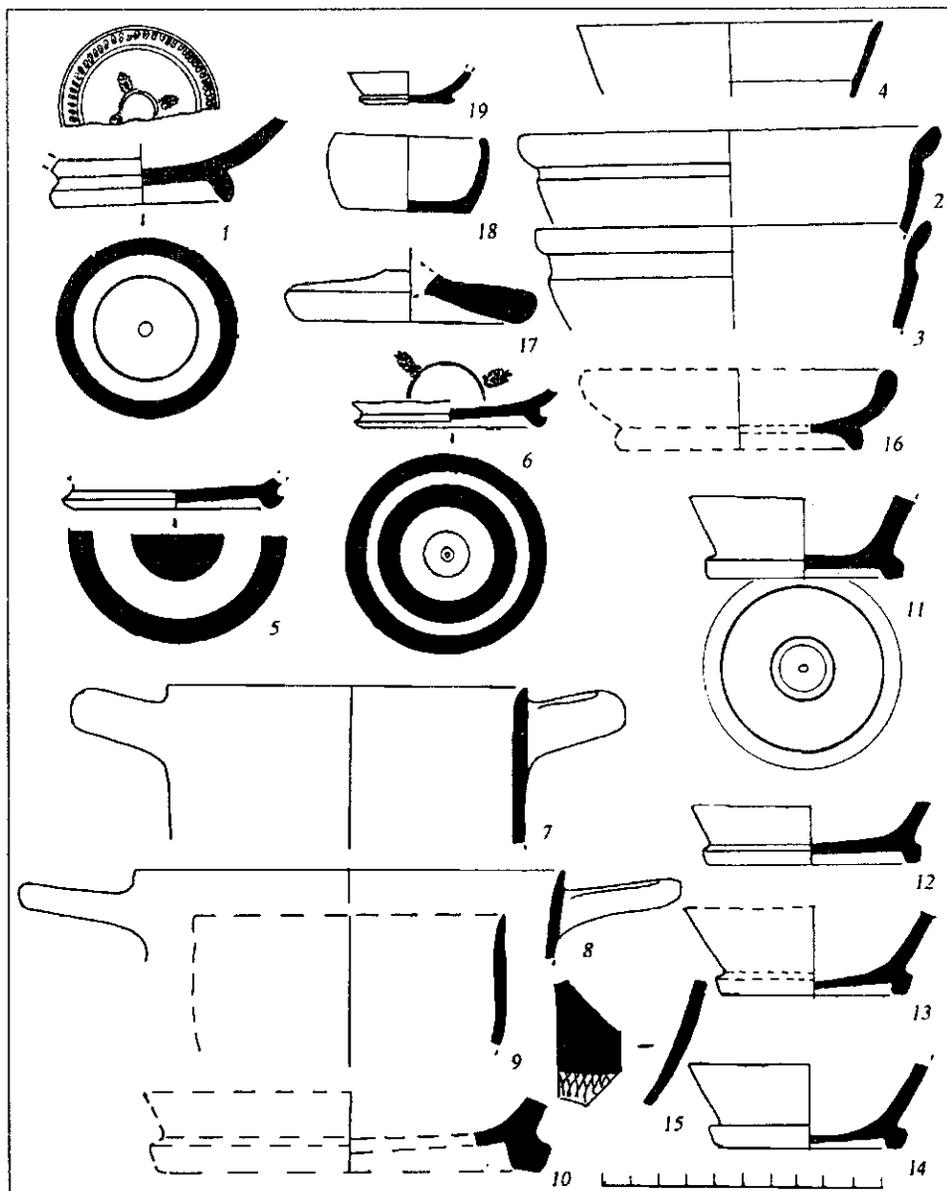

Рис. 6. Чернотерракотовая керамика из заполнения котлована

повернута вправо, от мужской фигуры сохранилась только голова, рядом верхние части листьев пальметки, украшавшей обычно тулово под ручками (рис. 5, 9). Рисунок нанесен кистью и пером с большой тщательностью. Прически изображены обобщенно лаком, бровь обозначена пером. Детали одежды выписаны подробно, тонкими текучими линиями. Несомненно, что рисунок сделан рукой опытного хорошего вазописца. По венцу плющевой орнамент.

Килики этого типа с краснофигурной росписью образуют довольно большой класс, многие сосуды расписаны известными мастерами вазовой живописи позднего V в. до н. э.; так, только мастеру чаши из Иены приписывается более 70 работ²⁷. Обломки расписных киликов этого типа и целые экземпляры неоднократно встречались при раскопках в Северном Причерноморье²⁸. А. Юр определила хронологические рамки подобных киликов последней четвертью V – второй четвертью IV в. до н. э.²⁹, что остается неизменным и поныне. Однако поздние группы таких сосудов расписаны уже в беглом стиле, без тщательной проработ-

ки деталей, весьма обобщенно³⁰. Роспись на наших фрагментах, безусловно, еще не несет на себе признаков беглого стиля, детали выписаны тщательно и аккуратно, и соответствует второй и третьей группам А. А. Передольской, что и позволяет датировать их последними десятилетиями V в. до н. э.

Несколько обломков могут быть атрибутированы как обломки киликов типа *bolsal* (рис. 5, 5, 6). Выпуск сосудов этого типа начался в 40-х годах V в. до н. э. и продолжался почти до середины второй четверти следующего столетия³¹. Правда, до сих пор существует представление о том, что килики типа *bolsal* выпускались до конца IV в. до н. э., причем в последнее время со ссылкой на работу С. Ротроф об эллинистической керамике³². Между тем в работе С. Ротроф учтено всего два сосуда, датированных концом IV в. до н. э.³³, более того, судя по профилю этих сосудов, особенно подставки, нет полной уверенности в том, что они аттического производства. Узко датирующиеся комплексы Северного Причерноморья, в том числе погребальные, не позволяют согласиться со столь поздней датировкой. Поступление киликов данного типа на рынках Северного Причерноморья заканчивается уже во второй четверти IV в. до н. э.³⁴. На поселениях, возникших во второй половине IV в. до н. э. или даже около середины столетия, килики типа *bolsal* полностью отсутствуют. В качестве иллюстрации приведем комплекс чернолаковой посуды поселения Генеральское-Западное в Восточном Крыму³⁵, усадеб ближней хоры Херсонеса на Гераклейском полуострове или комплекс керамики У6 поселения Панское 1 в Северо-Западном Крыму. Об этом же, по существу, свидетельствует упоминавшийся комплекс чернолаковой керамики поселения Козырка 2 на хоре Ольвии.

Судя по штампу на дне килика (рис. 6, 6)³⁶, особенностям профилировки поддона, наши экземпляры следует датировать первой — началом второй четверти IV в. до н. э.

Необходимо упомянуть подставку килика (рис. 6, 17) типа *cup: type C, plain rim*, датирующегося первой половиной V в. до н. э., а также обломок так называемого тюльпановидного килика *cup-skyphos:light wall* (рис. 6, 4) датирующегося не позднее второй четверти IV в. до н. э.³⁷.

Значительную группу составляют обломки венцов и поддонов скифосов. Все они, за исключением одной стенки коринфского скифоса (рис. 6, 15), принадлежат к типу аттических скифосов (рис. 6, 7—14). Судя по прямым, еще не отогнутым венцам, массивным широким поддонам, большая часть из них принадлежит к раннему варианту типа, датирующемуся в пределах второй половины V в. до н. э. К концу V — началу IV вв. до н. э. можно, пожалуй, отнести только один обломок скифоса (рис. 6, 11).

В коллекции имеется также несколько обломков закраин тарелок с кососрезанным или прямым краем, некоторые из них, впрочем, не отличимы от закраин одноручников (рис. 5, 10—13). К сожалению, хронология сосудов этого типа разработана слабо, поэтому единственным и не всегда надежным ориентиром служит качество лака. Все обломки покрыты густым блестящим черным лаком глубокого тона, что позволяет относить их ко времени не позднее начала IV в. до н. э. Исключение составляет закраина сероглиняной миски, покрытая тусклым бурым лаком определенно не аттического производства (рис. 5, 10).

Небольшая чернолаковая солонка высотой 2,6 см и диаметром 5,8 см относится к типу эхинообразных солонок на плоском дне — *saltcellar: echinus wall* (рис. 6, 18). Плоскодонные солонки характерны именно для V в. до н. э. и позже рубежа V — IV вв. до н. э. в комплексах уже не встречаются. По размерам и профилю наш экземпляр ближе всего к сосудам середины — второй половины V в. до н. э. из раскопок Афинской Агоры³⁸.

К сожалению, не помогают уточнить дату комплекса ни фрагмент нижней части арибаллического лекифа (рис. 6, 19), ни обломок тарелочки с утолщенным венцом, ни обломки закраин крышек лекан (рис. 5, 15—17).

Завершая обзор чернолаковой керамики из заполнения котлована, обратим внимание еще на два предмета. Первый — это обломок закраины с частью стенки гуттуса из серовато-коричневой глины, покрытый лаком коричневого тона (рис. 5, 14). Разумеется, сосуд изготовлен не в Аттике, а в каком-то ином центре, скорее всего в малоазийском. По форме он может быть соотнесен с гуттусами начала — первой половины V в. до н. э.³⁹.

Второй обломок является верхом тулова краснофигурного аска (рис. 5, 3). На нем сохранилось изображение части тулова стоящей пантеры — хорошо видны задние ноги и поднятый хвост. Шерсть на спине и хвосте обозначена точками без применения разбавленного лака, на боках — строеными точками, на бедре ноги — галочками пером. Рисунок выполнен очень тщательно. Изображения пантер достаточно часто встречаются в краснофигурной вазописи, как на больших вазах, так и на небольших сосудах и даже на лекифах. Ближайшая аналогия нашему рисунку — обломок аска с фигурой стоящей пантеры из раскопок Пантикапея⁴⁰. На нашем фрагменте рисунок выполнен более тщательно, шерсть обозначается пером галочками. По всей видимости, он относится к несколько более раннему времени — концу V в. до н. э. или к первому десятилетию IV в. до н. э.

Таким образом, хронологические рамки керамического комплекса из заполнения нимфеума мы можем ограничить временем от начала или даже рубежа VI—V вв. до н. э. до конца первой трети IV в. до н. э. Следует отметить, что амфорные находки распределены в данном временном промежутке более равномерно, нежели обломки расписной и чернолаковой керамики. Обломков последней категории посуды, которые можно было бы уверенно связать с первой половиной или началом V в. до н. э., крайне мало, их единицы. Основной массив расписной и чернолаковой керамики датируется второй половиной указанного столетия, точнее, последней третью V — началом IV в. до н. э.

К сожалению, у нас нет возможности судить по полевой документации о стратиграфии заполнения; учитывая характер заполнения и его насыщенность, едва ли это было возможно проследить. Между тем необходимо установить, как заполнялся котлован — постепенно или однократно, в течение непродолжительного времени. Анализ керамического комплекса позволяет ответить на этот вопрос. Весьма небольшое количество обломков столовой чернолаковой керамики первой половины V в. до н. э. заставляет прийти к заключению, что заполнение котлована не образовывалось постепенно и что засыпка его была произведена единовременно.

Нам остается выяснить, когда это было. Верхний хронологический рубеж по всей совокупности данных мы можем ограничить концом первой четверти IV в. до н. э., однако вследствие того что отдельные вещи могут быть датированы и второй четвертью столетия, мы должны принять за наиболее вероятное время прекращения функционирования общественного источника и его засыпки 70-е годы IV в. до н. э. Косвенным аргументом, подтверждающим предложенную дату, может служить отсутствие в керамическом комплексе некоторых категорий посуды, имевших широкое распространение именно со второй четверти данного столетия.

¹ Кац В. И. Массовый материал конца V—IV вв. до н. э. как источник по истории торговли Херсонеса в позднеклассическую эпоху // Тез. докл. конф. — Борисоглебск, 1966.

² Пятыешева Н. В. Отчет о работе херсонесской экспедиции ГИМ в 1948 г. // Архив НМЗХ. Д. 732.

³ Рогов Е. Я. Столетие открытия склепа 1012 в Херсонесе. — STRATUM PLUS. - 2000. — № 3.

⁴ Жеребцов Е. Н. Новое о херсонесском склепе 1012 // КСИА. — № 159. — С. 34—37.

⁵ Glaser F. Antike Brunnenbauten (KPHNAT) in Griechenland. — OAW. — Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften. — Wien, 1983. — Bd. 161.

⁶ Там же. — С. 131.

⁷ Марченко Л. В. Эллинистический комплекс у перекрестка главных магистралей города // Херсонесский сборник. — Вып. X. — С. 102.

⁸ Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999. — С. 165—167, 174—177, 192.

⁹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 39.

¹⁰ См.: Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — Табл. 7, № 259, 280; Монахов С. Ю. Указ. соч. — С. 369—371.

¹¹ Монахов С. Ю. Указ. соч.— С. 371.

¹² Там же.— С. 145. К упомянутому С. Ю. Монаховым комплексу Ольвийского склада № 1 1971 г. теперь следует добавить и керамический комплекс хозяйственных ям № 5 и 9 поселения Вышестеблиевская 11 на Таманском полуострове, датирующийся началом последней четверти. Здесь также обнаружены пухлогорлые амфоры с перехватом наряду с хиосскими прямогорлыми амфорами.

¹³ Абросимов Э. Н. Стандарты емкости амфор Гераклеи Понтийской в IV в. до н. э. // Античный мир и археология.— Саратов, 1999.— Вып. 10.— С. 123—125.

¹⁴ Амперер Ж., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 20; см. также: Монахов С. Ю. Указ. соч.— С. 240, 241. Между тем материал, на котором основываются Амперер и Гарлан, происходит из сборов на островах Скопелос и Икос, и наличие действительных мастерских по производству амфор этого типа археологически не подтверждено.

¹⁵ Брашинский И. Б. Методы...— С. 134—136.— Табл. 10.

¹⁶ Монахов С. Ю. Указ. соч.— С. 179—191.

¹⁷ Там же.— С. 243.

¹⁸ Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник.— 1989.— Вып. 3.— Тип. 2.89.

¹⁹ Монахов С. Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 166—168.— Табл. 3.

²⁰ Монахов С. Ю. Греческие амфоры...— С. 55, 56.

²¹ Grandjean Y. Contribution a l'établissement d'une typologie des amphores thasiennes. Lematieriel amphorique du quartier de la porte du Silene // BCH.— VOL. 116.— P. 562.

²² Монахов С. Ю. Греческие амфоры...— Табл. 10, 425—427; Табл. 14, 18—20; Табл. 23, 2; Табл. 28, 2, 3; Табл. 45, 17, 18.

²³ Ср.: CVA Wien (2) III I, Taf. 94.5

²⁴ Sparkes B. A., Talcott L. Black and Plain Pottery. Athenian Agora XII.— New Jersey: Princeton, 1970.— P. 111, 112.— № 612—623.

²⁵ Rogov E. Ya., Tunkina I. V. Расписная и чернолаковая керамика некрополя Панское 1 // Археол. вести.— СПб., 1998.— Вып. 5.— С. 163.

²⁶ Sparkes B. A., Talcott L. Ibid.— № 658, 753.

²⁷ Ure A. D. Red-figure cups with incised and stamped decoration. II // JHS.— 1944.— Vol. LXIV.— P. 158.— Pl. VII, II—14.

²⁸ См., напр., в Пантикапее: Лосева Н. М. Аттическая краснофигурная керамика Пантикапея // Сообщ. Гос. музея изобр. искусств им. А. С. Пушкина.— М., 1984.— Вып. 7.— С. 120—123; в Ольвии: Сазанова Н. Г. Краснофигурный килик из Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— Киев, 1988.— С. 183—188; Горбунова К. С. Краснофигурный килик, найденный на некрополе Панское 1 // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 41—45; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на нижнем Дону.— Л., 1980.— Табл. XXXV, 15.

²⁹ Ure A. D. Ibid.— P. 67—77.

³⁰ См.: Передольская А. А. Мастер керченских фрагментов, найденных на Митрилате // Archaeologia.— 1963.— XIV.— S. 41—48.

³¹ Sparkes B. A., Talcott L. Ibid.— P. 107—108.

³² Данильченко С. А. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка 2. Сисития.— СПб., 2000.— С. 218.

³³ Rotroff S. J. Hellenistic potteri Athenian and imported wheelmade table ware and related materiale.— Athenian Agora.— 1997.— Vol. XXIX.— Fig. 13, № 168, 169.

³⁴ Rogov E. Ya., Tunkina I. V. Указ. соч.— С. 163.

³⁵ Масленников А. А. Чернолаковая посуда из поселения Генеральское-Западное // Проблемы истории, филологии, культуры.— М.; Магнитогорск, 1997.— Вып. 4.— Ч. 1.— С. 112—130.

³⁶ Ср.: Аполония. Разкопките в некрополя на Аполония през 1947—1949 г.—София, 1963.— № 409; Rogov E. Ya., Tunkina I. V. Указ. соч.— С. 163, № 53—57.

³⁷ *Подробнее см.: Рогов Е. Я., Тункина И. В. Указ. соч.— С. 165.*

³⁸ *Sparkes B. A., Talcott L. Ibid.— № 911, 913*

³⁹ *Robinson D. M. Vases Found in 1934 and 1938 // Excavations at Olynthus.— Baltimore, 1950.— Part XIII.— P. 267, № 478.*

⁴⁰ *Лосева Н. М. Указ. соч.— С. 121.— Рис. 6, в.*

Одержано 07.05.2001

С. Я. Рогов

ГРОМАДСЬКЕ ДЖЕРЕЛО У ПВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ХЕРСОНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 1957—1958 рр. недалеко від міських воріт Херсонеса, із зовнішнього боку 16 куртини було відкрито прямокутне заглиблення у скелі, яке було інтерпретовано С. Ф. Стржецьким як цистерна-німфеніум. Аналіз археологічних даних і численні аналогії в різних частинах античного світу дають змогу повністю прийняти таку інтерпретацію. Керамічний комплекс із заповнення котловану дозволяє встановити дату засипки цистерни-німфеніума — 70-ті роки IV ст. до н. е.

E. Ya. Rogov

PUBLIC SOURCE IN SOUTH-EASTERN PART OF ANCIENT TOWN OF CHERSONESOS.

In 1957—1958 the right-angled depression in the rock, interpreted by S. F. Strzheletskiy as a cistern-nymphium, was discovered not far from the town gates of Chersonesos, from the inner side of the 16th curtain. The analysis of the archaeological data and numerous analogies in the different parts of the antique world makes it possible to admit this interpretation. The complex of ceramics from the fill of the foundation pit enables the establishment of the date when the cistern-nymphium was filled up; these were the 70ies of the IV century BC.

О. П. Секерська

СКОТАРСТВО ТА ПОЛЮВАННЯ В ГОСПОДАРСТВІ ПІЗНЬОСАБАТИНІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ДРІМАЙЛІВКА

В статті наведено характеристику остеологічних матеріалів з пізньосабатинівського поселення Дрімайлівка, здобутих в 1989—1991 рр.

Протягом 1986—1991 рр. автором було визначено понад 8 тис. кісток тварин, що були знайдені під час розвідок та розкопок поселення епохи пізньої бронзи Дрімайлівка*. Дрімайлівське поселення розташоване на східній околиці с. Новоберислав Херсонської обл. і датується пізньосабатинівським часом. Воно синхронізується з Воронівкою II, Анатолівкою та розкопом III Зміївського поселення¹.

* Автор висловлює щирю подяку М. П. Оленковському, Г. М. Тошєву та В. А. Самару за можливість опрацювати археозоологічний матеріал.

Зібрана археозоологічна колекція є типовими кухонними залишками. Більшість трубчатих кісток посткраніального скелета розколоті, немає також цілих черепів або їх великих фрагментів. Між тим наявність майже всіх частин скелета свідчить про розтин тварин у межах розкопаних площ поселення. Зважаючи на те, що кількість досліджених археозоологічно пізньосабатинівських пам'яток досить невелика, в статті подано відомості про деяких ссавців та запропоновано характеристику особливостей скотарства у зазначеному поселенні взагалі.

Переважає більшість кісток належить домашнім тваринам, перше місце серед яких займає велика рогата худоба. Значно менше залишків дрібної рогатої худоби та коней, які за кількістю особин займають відповідно друге та третє місця. Кісткові рештки собак та свиней трапляються ще в меншій кількості. Фрагменти кісток диких ссавців, птахів та риби фіксуються дуже рідко (табл. 1).

Таблиця 1. Видовий склад тварин Дрімайлівського поселення

Вид тварин	Кількість кісток		Кількість особин	
	шт.	%	шт.	%
Кінь	828	16,9	27	15,2
Велика рогата худоба	3080	62,9	76	42,7
Вівця та коза	761	15,5	49	27,5
Свиня	56	1,14	12	6,7
Собака	168	3,4	9	5,0
Осел або кулан	1	0,02	1	0,6
Олень благородний	4	0,1	2	1,1
Вовк	1	0,02	1	0,6
Лисиця	1	0,02	1	0,6
Всього	4900	100	178	100
Великі копитні, ближче невизначені	3856			
Дрібні копитні, ближче невизначені	140			
Птахи	10			
Риби	27			
Всього	8933			

Розглянемо залишки кожного виду тварин окремо. Серед кісток великої рогатої худоби краніологічних залишків мало. Рогових стрижнів немає. Знахідки фрагментів стрижнів або черепів з їх основою взагалі рідкі, але вони присутні в матеріалах Воронівки II та Анатольівки. Цілком можливо, що мешканці Дрімайлівки розводили комолу худоби.

Аналіз зубного ряду нижніх щелеп показав, що кількість молодих тварин становила 29 %, кількість дорослих особин досягала, таким чином, 71 %. Можливо, це пов'язано з інтенсивним використанням молока та тяглової сили тварин. Цікаво, що кількість особин, забитих протягом першого півроку життя, становить 15,5 % загальної чисельності тварин цього виду. В. І. Цалкін зазначав, що на пам'ятниках епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я кількість особин, забитих саме у цьому віці, досягає 11,1%, а на пам'ятниках Середнього Подоння — 24,0 %². Отже, аналіз віку поголів'я великої рогатої худоби з Дрімайлівки свідчить на користь м'ясо-молочного напрямку розведення худоби.

Вивчення розмірів та будови п'ясткових та плесневих кісток, за методикою В. І. Цалкіна³, дозволило виявити такий статевий склад: з 13 цілих метаподіїв 8 належать коровам, 2 — бикам и 3 — волам. Отож, серед поголів'я великої рогатої худоби Дрімайлівського поселення було близько 63 % корів, 15 % биків та 23 % волів.

Висота в холці великої рогатої худоби, за коефіцієнтами В. І. Цалкіна, становила від 116,0 до 136,8 см (табл. 2). За даними табл. 2, висота в холці худоби з Дрімайлівки входить до меж мінливості цієї ознаки на території Південно-Східної Європи взагалі.

Таблиця 2. Висота у холці великої рогатої худоби, см

Пам'ятка	Корови		Бики		Воли	
	інтервал	середня	інтервал	середня	інтервал	середня
Дрімайлівка	116—126	119,9	133,2—134,5	133,9	126,9 136,8	132,5
Воронівка II	112,5—128,7	122,1	123,5—125,4	124,5	133,4	...
Південно-Східна Європа	106—131	137,5	120—131	125,5	130—137	133,3

Хоча вибірка цілих кісток кінцівок невелика, на наш погляд, можна стверджувати, що дрімайлівська велика рогата худоба була дещо вищою у холці, ніж на пам'ятках пізньої бронзи Північного Причорномор'я, досліджених В. І. Цалкінін⁵. Наявність кісток вола підтверджує використання тяглової сили великої рогатої худоби в господарстві мешканців Дрімайлівки.

Серед залишків дрібної рогатої худоби переважають кістки овець — 97,4 % загальної кількості кісток овець та кіз. Краніологічних залишків небагато, серед них є фрагменти рогових стрижнів баранів. Аналіз зубного ряду нижніх щелеп овець дав змогу виявити, що більшість особин було забито з досягненням 2 років і більше (табл. 3).

Таблиця 3. Характеристика нижніх щелеп віці свійської

Стан зубного ряду	Вік, міс.	Кількість	
		шт.	%
Pd _{1,3}	3	---	—
Pd _{1,3} M ₁	3—9	3	5,6
Pd _{1,3} M _{1,2}	9—18	6	11,1
Pd _{1,3} M _{1,3}	18—24	10	18,5
Pm _{1,3} M _{1,3}	Понад 24	35	64,8
Всього		54	100

За даними табл. 3, овець розводили для отримання не лише мяса, а й молока та вовни. Розподіл забитих особин овець залежно від пори року показав, що їх забивали практично весь рік. Незначну тенденцію збільшення кількості забитих особин можна помітити на початку осені, взимку та навесні. Отже, згідно з аналізом стану нижніх щелеп великої рогатої худоби та овець, більшість особин було забито в дорослому віці. Це свідчить на користь добре розвиненої кормової бази тваринництва, яка давала змогу забезпечити тварин їжею у зимовий період. Кормова база тісно пов'язана з розвитком землеробства і ефективністю знарядь праці, наприклад бронзових серпів⁶. Про розвиток землеробства у пізньосабатинівського населення свідчать також знахідки зерен проса, пшениці-однозернянки, плівчастого ячменю та інших культур під час розкопок деяких поселень епохи пізньої бронзи⁷.

Цілих кісток кінцівок овець та кіз не виявлено. Висоту в холці свійських овець було визначено за таранними кістками ($n = 21$, коефіцієнт Тайхерта). Вона становила 66,9—81,6, у середньому — 74,8 см.

Кісткових решток свині свійської мало. Через погану збереженість охарактеризувати їх практично неможливо.

Серед кісток коня досить часто трапляються залишки від молодих та напівдорослих тварин. Кількість залишків дорослих особин 56,0 %, молодих (до 1 року) — 16,0, напівдорослих — 28,0 %. Декілька цілих кісток кінцівок — плечева, дві п'ясткові, гомилкова та плеснева — дозволяють охарактеризувати цей вид. За класифікацією О. О. Браунера⁸, зважаючи на ширину діафіза двох п'ясткових кісток, встановлено наявність тонконогої та середньоногої особин, а плесневої кістки — наявність тонконогої особини. За коефіцієнтами З. О. Вітта⁹, одна особина віднесена до групи рослих, а чотири — середніх за ростом коней. Їх висота у холці 138,2—147,4 см. Можна стверджувати, що за висотою в холці та індексами ширини діафіза метаподіїв коні Дрімайлівки не відрізнялись від тварин із інших пам'яток епохи пізньої бронзи. Істотний відсоток молодих та напівдорослих особин вказує на те, що частину коней вживали у їжу.

Кістки собак трапляються рідко і належать дорослим тваринам. Знайдено чотири цілих кістки кінцівок від двох особин, за якими встановлено висоту у холці тварин, яким вони належали (коефіцієнт Кудельки), — 51,0 та 57,2 см. Різниця у розмірах цих особин пов'язана, скоріш за все, зі статевими відзнаками.

Полювання та рибальство не займали значного місця у господарстві. Дикі ссавці представлені всього чотирма видами, три з яких поширені на території України і в наш час. Знахідка частини проксимального епіфіза п'ясткової кістки дикого осла або кулана викликає великий інтерес, але невеликий розмір фрагмента не дає змоги визначити вид тварини. Знайдено також два зуба, першу фалангу та фрагмент променевої кістки від двох особин благородного оленя. Рештки хижаків представлені фрагментом лопатки, будова, розмір та структура якої дозволяють віднести її до вовка, а також фрагментом плечевої кістки лисиці. Взагалі дикі ссавці становили в Дрімайлівці лише 2,8 % загальної чисельності особин. За даними О. П. Журавльова¹⁰, дикі ссавці на поселеннях Ташлик I та Виноградний Сад становили близько 5 % загальної кількості особин. За матеріалами поселень пізньої бронзи Північного Причорномор'я цей показник коливався у межах від 2,8 до 8,3 %¹¹, у Воронівці II їх було 1,9 %¹².

Серед кісток риб визначено декілька фрагментів грудних плавців сома та севрюги. Взагалі кістки риб на пам'ятках епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я трапляються не дуже часто і у великій кількості знайдені тільки в поселенні Виноградний Сад.

Слід зазначити, що на поселенні Дрімайлівка переважала велика рогата худоба. Вівці та кози займають друге місце, як і на багатьох інших поселеннях того часу, але за виходом м'яса — третє місце, уступаючи не тільки великій рогатій худобі, а й коням. Очевидно, населення Дрімайлівки мало змогу запасати достатньо кормів, що дозволяло прогодувати не тільки дорослих тварин, а й значну частину молодняка взимку. Як в Дрімайлівці, так і в Воронівці II овець забивали протягом усього року, але найменша кількість забитих особин припадає на травень — серпень (період, коли тварин можна пасти), а також на листопад. Як було зазначено вище, в Дрімайлівці досліджено 54, в Воронівці II — 28 нижніх щелеп. Серед великої рогатої худоби переважали самки, що підтверджує думку про велике значення молочного напрямку її розведення. В господарстві використовували волів, що свідчить про його високий розвиток. Коней також могли використовувати в сільськогосподарських роботах. Кістки собак потрапили до кухонних залишок випадково — в їжу м'ясо собак не вживалось. Собаки, розмір яких наближався до розміру сучасних лайок або невеликих колі, несли функцію охорони житла та стад. Можливо, що їх брали і на полювання. Зважаючи на несуттєвий розвиток останнього, треба зазначити, що населення Дрімайлівки забезпечувало себе м'ясом за рахунок скотарства. Мабуть, й кількість диких копитних на той час не була великою, знахідка кісток оленя дає змогу стверджувати, що в районі поселення існували незначні ділянки лісу та обширні степи, в яких олень може прогодуватись влітку. Наявність кісток дикого осла або кулана також свідчить на користь існування степів.

Отже, можна дійти таких висновків. Полювання та рибальство не мали великого значення в господарстві, і населення Дрімайлівки забезпечувало себе м'ясом скотарством. Розведення великої рогатої худоби мало м'ясо-молочний напрям. Від овець також отримували молоко і, крім того, вовну. Склад стад домашніх тварин дозволяє припустити, що худобу пасли близько до поселення.

¹ Самар В. А. Изучение Дремайловского поселения в 1990—1991 гг. // Археол. вестн.— 1992.— № 3.— С. 21—25.

² Цалкин В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Сообщ. 1 // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы.— 1972.— 77, вып. 1.— С. 46—65.

³ Цалкин В. И. Серый степной скот и первобытный бык // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы.— 1972.— 70, вып. 5.— С. 79—92.

⁴ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы.— 1972.— 65, вып. 1.— С. 109—126.

⁵ Цалкин В. И. Домашние животные...— С. 45—65.

⁶ Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев, 1985. — 169 с.

⁷ Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, 1986. — 164 с.; Шарафутдинова И. Н. Хозяйство племен сабатиновской культуры // Первобытная археология: Материалы и исследования. — Киев, 1989. — С. 168—179; Кузьминова Н. Н., Петренко В. Г. Культурные растения на западе степного Причерноморья в середине III—II тыс. до н. э. // Проблемы древней истории и археологии Украинской ССР. — Киев, 1989. — С. 119—123.

⁸ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии // Зап. О-ва сельск. хозяйства Юж. России. — Херсон, 1916. — Т. 86, вып. 4. — С. 49—184.

⁹ Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов // СА. — 1952. — 16. — С. 163—205.

¹⁰ Журавлев О. П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Киев, 1991. — С. 137, 138.

¹¹ Цалкин В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Собр. 4 // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. — 1972. — 77, вып. 4. — С. 61—64.

¹² Секерская Е. П. Скотоводство и охота в хозяйстве позднебронзового поселения Вороновка II // Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1991. — С. 67—69.

Одержано 15.10.2000

Е. П. Секерская

СКотоводство и охота в хозяйстве позднесабатиновского поселения ДРЕМАЙЛОВКА

На позднесабатиновском поселении Дремайловка основу животноводства составлял крупный рогатый скот. Возрастной состав стад указывает на хорошую кормовую базу животноводства. Охота была развита слабо.

О. Р. Sekerskaya

CATTLE-BREEDING AND HUNTING IN THE ECONOMY OF THE LATE – SABATINOVKA SETTLEMENT DRIMAYLOVKA.

On the settlement Drimaylovka, which is referred to the late period of Sabatinovskaya culture, neat cattle was the base of the cattle breeding. The age composition of the herds witnesses about its good food base. Hunting was weakly developed.

М. В. Любичев

НОВІ ЗНАХІДКИ КОЛА «ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ» НА ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОМУ ВОДОДІЛІ

В статті подано нові знахідки кола «віймчастих емалей» на території Дніпровського Лівобережжя. Опубліковано зображення браслетів, наведено їх опис.

До початку 80-х років ХХ ст. в лісостепу вододілу Дніпро—Дон було зафіксовано старожитності кола «віймчастих емалей», які знайдено біля пунктів Шмирьово (р. Псьол), Ахтирка, Мала Рублівка (р. Ворскла)¹. В 90-х роках цей список доповнився скар-

© М. В. ЛЮБИЧЕВ, 2001

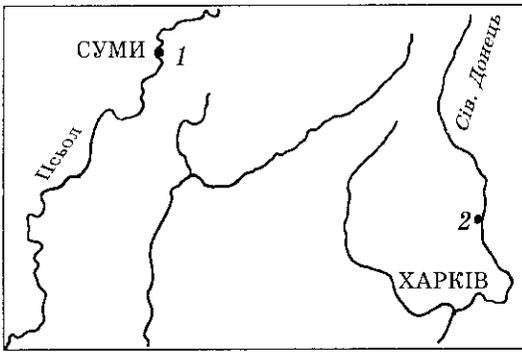

Рис. 1. Карта нових знахідок речей кола «внімчастих емалей»: 1 – Суми; 2 – Верхній Салтів

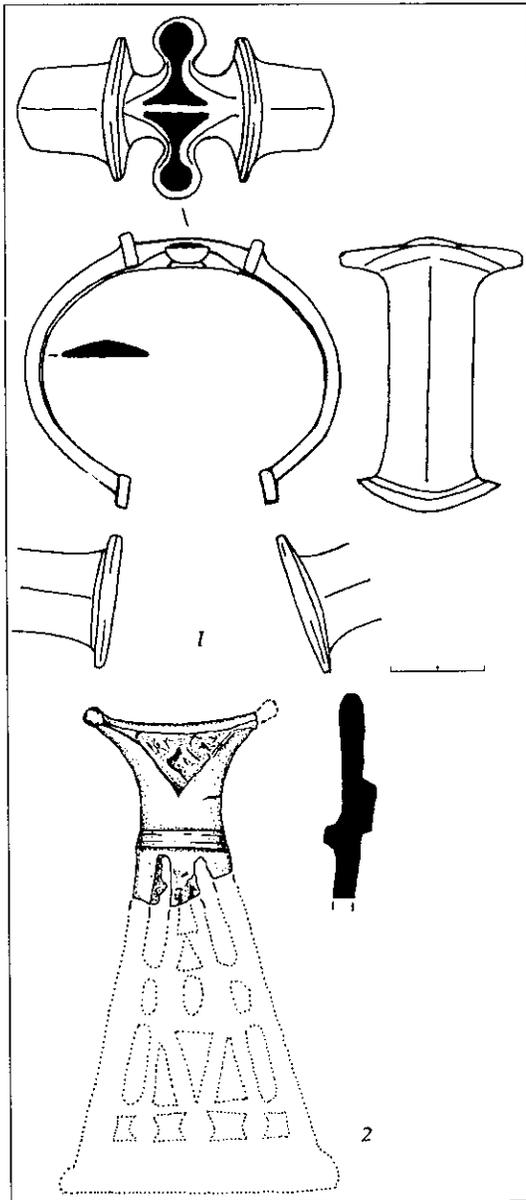

Рис. 2. Браслет з околиць м. Суми (1); фрагмент фібули з Верхнього Салтова (2)

бом з поселення Шишино 5, речами з могильника Приоскільське 2, поселень Головіно I, Занки, Тернівка 2², з Циркунів, поселень Рідний Край I, Колісники, Раківка I³. Ми вводимо в науковий обіг ще дві речі, знайдені у 1998—1999 рр. (рис. 1).

Масивний бронзовий браслет випадково знайдено на березі р. Псьол поблизу м. Суми і показано автору цієї публікації. Бронзовий литий широкий браслет з чотирма виступними гребенями, розізнаними кінцями, інкрустований емаллями, має розмір за внутрішньою поверхнею 4,6×6,2 см (рис. 2, 1; 3). Його широкий і товстий обод відрізняється трикутним профілем з м'яким ребром (ширина 1,8—2,2 см; товщина 0,4—0,5 см). Браслет прикрашають чотири гребеня трикутного профілю: два — на кінцях заввишки 3,1 см та два — по обидва боки клейма з емаллями заввишки 3,4 см. Грані гребенів, які звернені назвни від кола браслета, орнаментовані вертикальними рисками. Плоский ажурний щиток з емаллями зроблено у вигляді двох виступних півкіл. Емаль червоно-коричневого кольору було залито в поглиблення, які за формою нагадують цілком симетричні шахові фігури. Розмір щитка з емаллями 2,6×4,0 см.

Г. Ф. Корзухіна відносить подібні браслети до типу I (широкі браслети, тригранні за розрізом, з гребенями, з емаллями або без них)⁴. За даними дослідниці, браслетів з емаллями відомо п'ять примірників: скарби з Межигір'я та Мощина, випадкова знахідка з Плютенців⁵. Наш браслет відрізняється від перелічених емалевою композицією — вона там хрестоподібна. А це не дає змоги говорити про композицію на браслеті з-під Сум (рис. 2, 1; 3).

У розмиві правого берегу Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець) біля с. Верхній Салтів знайдено нижню частину трикутної фібули (рис. 2, 2). Вона належить, за Г. Ф. Корзухіною, до типу III, виду I (фібули трикутні з трикутним нижнім кінцем)⁶. Наш фрагмент — це трикутна ніжка бронзової фібули з відламаним

приймачем на зворотній стороні. Емаль вилущена з трикутного поглиблення, два кути закінчуються каплеподібними виступами; основу трикутника зроблено прогнутою, а кути — відтянутими. Довжина фрагмента 3,9 см, а ширина біля основи 3,8 см. Ніжку фібули було обмежено від усього корпусу виступом-перекладиною завширшки 0,4 см і завдовжки 1,9 см.

До фібул цього типу з підтрикутною ніжкою належать вироби з Мощинського скарбу⁷, Сирми-Бешмії (Угорщина)⁸, дві фібули зі скарбу на поселенні Шишино 5⁹. Близьку фібулу знайдено на поселенні Нові Безрадичі¹⁰.

Ці речі належать до кола «вїмчастих емалей», а час їх існування відповідно збігається з часом існування речей цього кола. Дослідники визначають його або серединою II—III ст. на Дніпро-Донецькому вододілі¹¹, або навіть III—IV ст. у Середньому Подніпров'ї¹². Найбільш ранні прикраси цього кола на сході Дніпровського Лівобережжя знайдено на пізньозарубинецьких пам'ятках, вони існують також на ранньому етапі київської культури, що датується кінцем II — серединою III ст.¹³. З культурного шару розкопу I ранньокіївського поселення Шишино 5 походить скарб речей, в складі якого є браслет подібного типу, але без емалі, та трикутні фібули¹⁴. Поселення Нові Безрадичі датується III — початком IV ст.¹⁵ і більш вузько — першою половиною — серединою III ст.¹⁶. Трикутну фібулу віднесено до II етапу розвитку речей з вїмчастими емалями. Р. В. Терпиловський вбачає синхронність поселень Шишино 5 та Гочево I, а речі з останнього близькі до емалей з Мощина¹⁷. Все це дає підставу датувати браслет та фрагмент фібули кінцем II — серединою III ст. або першою половиною III ст. Ці знахідки слід пов'язувати з київською культурою на ранньому етапі її розвитку. На Дніпро-Донецькому вододілі це пам'ятки типу Шишино 5 — Шмирьово.

Рис. 3. Браслет з околиць м. Суми (фото)

¹ Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V— первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— 1978.— Вып. Е1-43.— С. 69—71.

² Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I—V вв. н. э.— М.; Сумы, 1991.— С. 20—23.

³ Дідик В. В., Любічев М. В. Прикраси з вїмчастими емаллями у басейні Сівєрського Дїнця: новї знахідки // АЛЛУ.— 1998.— № 1-2.— С. 50—52.

⁴ Корзухина Г. Ф. Указ. соч.— С. 34.

⁵ Там же.— С. 34.

⁶ Там же.— С. 21.

⁷ Там же.— Табл. 17; 18.

⁸ Там же.— Табл. 23, 9.

⁹ Обломский А. М. Указ. соч.— Рис. 54, 2, 3.

¹⁰ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры.— Киев, 1992.— Рис. 15, 16.

¹¹ Обломский А. М. Указ. соч.— С. 25.

¹² *Гороховский Е. Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— Киев, 1982.— С. 136.

¹³ *Терпиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук.— К., 1994.— С. 12, 19.

¹⁴ *Обломский А. М.* Указ. соч.— С. 180, 198.

¹⁵ *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Указ. соч.— С. 80.

¹⁶ *Там же.*— С. 83.

¹⁷ *Там же.*— С. 83.

Одержано 13.04.2001

М. В. Любичев

НОВЫЕ НАХОДКИ КРУГА «ВЫЕМЧАСТЫХ ЭМАЛЕЙ» НА ДНЕПРО-ДОНЕЦКОМ ВОДОРАЗДЕЛЕ

Публикация посвящена двум новым случайным находкам вещей круга «выемчатых эмалей»: браслета под г. Сумы и трехугольной фибулы под г. Харьков. По аналогии их можно датировать концом II — первой половиной III в. и относить к раннему этапу киевской культуры, представленному на водоразделе Днепр—Дон памятниками типа Шишино 5 — Шмырево.

M. V. Lubichev

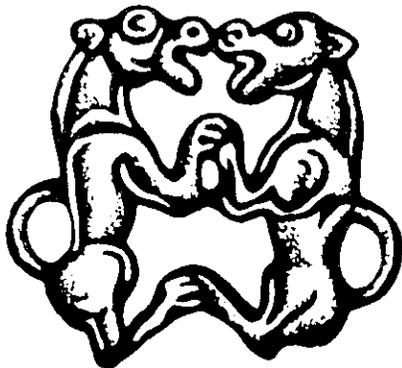
NEW FINDS REFERRING TO THE RANGE OF «EXCISED ENAMELS» ON THE DNEPRO-DON WATERSHED.

The publication is dedicated to two new casual finds belonging to the range of «barbarian» excised enamels: the bracelet, found not far from the town of Sumy, and the triangular fibula, found not far from Kharkov. According to the analogies they may be dated from the end of the II — the first half of the III century and may belong to the early stage of Kievskaya culture, which is represented on the watershed of the Dnepr and the Don by the monuments of the Shyshyno-5 and Shmyryovo types.

Дискусії

Н. А. Гаврилюк

ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ ЩОДО «ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ СТЕПОВОЇ СКИФІЇ VI—III СТ. ДО Н. Е.» (відповідь на одну з рецензій)

Сидячие места есть не только в трамваях или автобусах — их много в науке. Здесь их занимают не самые проворные, как в общественном транспорте, а и вправду убогие. Не те, кому далеко ехать, а кому долго дремать.

Л. С. Клейн¹

Після виходу рецензії² її автор, В. Ю. Мурзін, взимку 2000—2001 рр. у приватних розмовах запропонував уважати її роботою, яка ніби то започатковує дискусію з проблем скифології. Новий авторський погляд на жанр вже надрукованої рецензії В. Ю. Мурзіна підтримав відповідальний секретар журналу «Археологія» В. М. Зубар. Останній дуже наполегливо запропонував мені взяти участь у «дискусії», навіть до відмови від права відповіді на надруковану рецензію. Беручи до уваги те, що дискусія про історію економіки Скифії почалася давно, ще під час обговорення мого рукопису на здобуття ступеня доктора історичних наук, я погодилась з пропозицією двох відомих археологічних авторитетів. І теж пропоную свою статтю вважати симетричним внеском до «дискусії», хоч за суттю вона є простою відповіддю на одну з рецензій на мою книгу «Історія економіки Степової Скифії VI—III ст. до н. е.»

Вищезгадана рецензія є своєрідним підсумком багаторічних зусиль її автора, В. Ю. Мурзіна, заборонити розвиток одного з відносно нових напрямів археології раннього залізного віку. Оскільки В. Ю. Мурзін торкнувся, як він сам пише, «делікатної» теми проходження рукописів через відділ, яким він керує, то треба дати деякі пояснення. Дійсно, моя монографія є розширеним варіантом рукопису дисертації, яка починаючи з 1996 р. тричі проходила через відділ скифо-сарматської археології (далі ВССА). Перші два проходження мали загальний висновок типу «видалити недоліки»; останній був негативним. Усі три проходження супроводжувалися порушеннями правил ВАК України та мого авторського права — рукопис кожного разу залишався у відділі на 5—7 місяців замість належних до 3. Впродовж майже 4 років рукопис був доступний невизначеному колу осіб. Нині виявляється, що деякі співробітники ВССА скористалися цією обставиною у своїх інтересах.

Дійсно, до першого варіанта дисертації були зауваження, здебільшого редакційного характеру, які я, звичайно, врахувала³. Цим і пояснюється «оперативність» появи кожного наступного варіанта дисертації. Це зазначив мій опонент: «більшість з них вона оперативно зважувала у наступному варіанті рукопису». А от «концептуальні вади» (с. 145) я не видалила, оскільки «вадами» їх не вважаю. Через деякий час цей же рукопис було представлено як дисертацію на здобуття звання доктора історичних наук, яка була успішно захищена в Інституті історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі 12 квітня 2000 р.

Праця, яку В. Ю. Мурзін «рецензує» (у лапках тому, що це «рецензування», як буде показано нижче, охоплює лише 10 % обсягу моєї монографії, торкається не самих важливих її частин і тому, навіть приблизно, не може вважатися повноцінним критичним твором), є варіант дисертації з редакторськими змінами та з

оновленим списком літератури. Цей варіант було подано до відділу ще у 1996 р. До тексту монографії я повернула ті частини дисертації, які було вилучено на вимогу ВССА. Це розділи, присвячені вивченню економіки «Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі»⁴, характеристики кризи у степовій зоні. Я також повернула свій варіант назви роботи «Історія економіки ...». За час підготовки рукопису до друку і проходження варіанта рукопису як дисертаційної роботи з цими текстами ознайомились провідні фахівці у галузі історії і археології раннього залізного віку. Деякі з них надіслали рецензії на автореферат дисертації (відгуків, і тільки позитивних, на автореферат було вісім). Позитивною є рецензія С. П. Пачкової⁵, що передувє статті В. Ю. Мурзіна, М. М. Крадіна⁶.

Тепер можна констатувати, що консерватизм деяких колег з ВССА був явищем тимчасовим. Їх протистояння позитивній оцінці моєї праці більшою часткою наукової громадськості, повне неприйняття нових знань через 4 роки змінюється на застосування ними основних положень роботи під гаслом «Це ж всім давно відомо!»⁷. Проте методику палеоекологічних та палеоекономічних досліджень археологічних пам'яток раннього залізного віку вони використовують часто без відповідних посилань і з досить грубими помилками. Наприклад, знання і використання моєї роботи у повному обсязі демонструє С. С. Бессонова⁸. Інакше кажучи, мої зусилля щодо розширення наукових обривів⁹ деяких колег з ВССА були плідними. Тому не зрозуміло, чому у «рецензії» В. Ю. Мурзіна, яка написана без співавторів¹⁰, всюди застосовано займенник «ми». Єдності у рядах ВССА ніколи не було. А С. С. Бессонову, особливо після останньої її статті, я можу вважати своєю прибічницею, не кажучи вже про інших співробітників, які підтримували мене під час проходження через відділ явно або, боячись гніву завідувача відділу, неясно. Отже, В. Ю. Мурзін виступав від якоїсь тіньової множини, а пишномовний стиль, спроби повчати досить точно відображають ту атмосферу, в якій проходило обговорення моєї докторської дисертації. Отже, «викриття», з якими виступає В. Ю. Мурзін з перших абзаців своєї «рецензії», є одночасно і самобіччанням, і сигналом того, що у ВССА склався нездоровий режим проходження кваліфікаційних робіт. З одного боку, там проходять відверто слабкі (кандидатська дисертація В. П. Билкової на суміжну з моєю темою; джерелознавча робота В. В. Скирди) роботи, з другого — у ВССА відсутні фахівці, які можуть оперувати нсвим матеріалом і оцінювати складні роботи, виконані на сучасному рівні. На цьому можна було б й закінчити відповідь В. Ю. Мурзіну, подякувавши йому за чергову рекламну кампанію моїх досліджень. Втім з метою подальшого роз'яснення тим своїм колегам з ВССА, які все ще присутні (проти волі або через нерозуміння) у «ми» В. Ю. Мурзіна, на основних положеннях його «рецензії» я все ж зупинюсь.

Перед тим як перейти до відповідей В. Ю. Мурзіну, зверну ще раз увагу читача на те, що поза межами його «рецензії» залишилося понад 90 % обсягу моєї книги. Людина, яка мала б нещастя ознайомитись з нею через зазначену «рецензію», так і не узнала б, що у цій книзі наведено результати моїх розкопок протягом понад 10 польових сезонів ключової пам'ятки культури Степової Скіфії — Кам'янського городища. В окремих параграфах наведено результати вивчення топології і ландшафту пам'ятки. На базі цих досліджень і з урахуванням раніше одержаних результатів розроблено нову концепцію появи і розвитку Кам'янського городища. В окремий великий за обсягом розділ виділено дослідження (переважно авторські) пам'яток скіфської степової осілости, яких досі не помічає заслплений блиском курганного золота ВССА. Дуже ретельно висвітлено пам'ятки осілости IV в. до н. е. на лівому (параграф 2. 3. 1) і правому (параграф 2. 3. 2) берегах. У розд. 3 розглянуто (між іншим, всупереч оцінці В. Ю. Мурзіна на с. 145, вперше для скіфології¹¹) палеоекологічний підхід щодо системи «кочовик—степ», природні умови (географічний стан і характеристика компонентів природи) і ресурси (сільськогосподарські, водні, лісові, мінеральні) Степової Скіфії. Аналіз і узагальнення матеріалу доведені до спроби еколого-економічного районування Степової Скіфії. Тепер С. С. Бессонова повторює мій підхід стосовно Лісостепової зони. Якість її роботи — це інше питання¹².

Докладніше зупинюся на «концептуальних» зауваженнях В. Ю. Мурзіна. Їх можна впорядкувати, узагальнити і виділити у вісім пунктів: про палеодемографію Степової Скіфії; відсутність «історизму» в моїй роботі; державність у скіфів;

землеробство; товарно-грошові відносини; курганне золото; причини кризи III ст. до н. е.; про Кам'янське городище.

1. Про палеодемографію Степової Скіфії. Пропустивши одразу три розділи моєї книги, В. Ю. Мурзін (треба думати, що за замовчанням, він з їх змістом погоджується), зробив дуже нерішучу спробу ознайомитися з розд. 4, де наведено методика і результати реконструкції палеодемографічної ситуації у Степовій Скіфії. З подальшого буде ясно, що В. Ю. Мурзін і до, і після спроби своєї критики так і не зрозумів ані специфіки питання, ані способів його вирішення. Нагадаю, розд. 4 складається з трьох великих параграфів. Майже повністю В. Ю. Мурзін проігнорував перший параграф — аксіоматика, демографічні факти щодо Степової Скіфії, вихідні положення та припущення, модель демографічної ситуації, методика розрахунків. Треба думати, що цими загальнодоступними прийомами палеодемографічних досліджень мій опонент оволодіти не зміг. Не під силу йому був і зміст другого параграфа, де наведено поліваріантні межі зростання чисельності скіфського населення. В. Ю. Мурзін повністю проігнорував третій параграф, присвячений динаміці чисельності і відтворюванню скіфського населення. Запропонована методика ретроспективного аналізу дозволяє розрахувати чисельність населення у різні часи існування кочового населення Причорномор'я. Отже, за замовчанням, В. Ю. Мурзін на всі 100 % погоджується з запропонованою методикою і одержаними результатами. Більш того, він навіть хвалить мене за прийняття методик дослідження (с. 145—146). В. Ю. Мурзін звинувачує мене лише, по-перше, у тому, що я даю «точні цифри». Проте це дивно тому, що я багато разів попереджувала, що провела варіантні розрахунки між зростання населення за певних припущень. Таким чином, числа, що одержані, справедливі у межах цих допущень. По-друге, критика стосується лише тих етнографічних повідомлень, які використано мною для перевірки даних, одержаних за підрахунками, і вони визначають їх справедливість. Наведені рецензентом числа скоріше підтверджують, ніж спростовують мої дані.

По-третьє, В. Ю. Мурзін пише: «Проте наше основне розходження з її побудовами щодо демографічних процесів у Скіфії полягає в іншому. Наріжним каменем гіпотези Н. О. Гаврилук є припущення (с. 114), що популяція скіфів Надчорномор'я була окремою...». На жаль, треба увесь час слідкувати за руками В. Ю. Мурзіна. І на цей раз він вільно маніпулює моїми текстами. Насправді на с. 114 написано: «Таким чином, я вивчаю народонаселення Степової Скіфії»... яке є зовсім інше, ніж «популяція скіфів Надчорномор'я». Подібно Б. О. Железчикову, я розраховую харчовий баланс у межах окремої степової території, а не всього Причорномор'я¹¹. Крім того, розрахунки і гіпотеза — це різні речі. Я навожу припущення також числові. В. Ю. Мурзін їх не спростовує і не вказує, де містяться помилки, тобто з його погляду, розрахунки вірні. До того ж критика моїх демографічних розрахунків записилась щонайменше на 12 років — саме стільки пройшло часу з виходу моєї праці, де було оприлюднено основні засади і більш детальні відомості про методи, використані під час написання перших двох параграфів розд. 4. Тому внаслідок очевидної некомпетенції у питаннях палеодемографії сумнівні твердження В. Ю. Мурзіна щодо палеодемографії Степової Скіфії можна не брати до уваги.

2. Про відсутність «історизму» в моїй праці. Черговою лакуною «рецензування» В. Ю. Мурзіна є найбільш вагомий у монографії п'ятий розділ. У ньому висвітлено основні галузі економіки, види виробництва і побут населення Степової Скіфії. Це базисний, словами мого опонента — «концептуальний», розділ. Спочатку в ньому розглянуто структуру економіки, виробництва, розподілу і споживання. Дуже ретельно висвітлено домашнє виробництво, у тому числі пов'язане із скотарством: обробка кістки, рогу, шкіряне виробництво, виготовлення повсті. Великий археологічний матеріал узагальнено у параграфах, присвячених прядінню, в'язанню і ткацтву. Докладно подано також обробку деревини, обробку каменю, промисли: мисливство, рибальство, бортництво. Відомо (за І. Є. Забеліним), що саме з побуту випливає багато суттєвих подій життя суспільства. В монографії на археологічному матеріалі розглянуто структури жителів і поселень; види їжі, хатне начиння (ліпний, дерев'яний, гончарний посуд, металеве начиння). В окремих параграфах порушено питання кочового і напівкочового скотарства, землеробства та проблему осілості кочовиків. Дуже велику увагу приділено розробці

питань ремесла. Всі ці складові скіфської економіки розглянуто у динаміці, яка здійснювалась упродовж 400 років. Як підсумок — запропоновано декілька економічних моделей розвитку степового скіфського суспільства, а саме суто кочового у VI — першій половині V ст. і напівкочового — у другій половині V — IV ст. до н. е. І саме в цьому полягає «історизм» роботи, який шукав і не знайшов В. Ю. Мурзін. До речі, звинувачення у відсутності «історизму» дуже легко можна повернути моєму рецензентові назад. В його останній самостійній — аж на 86! сторінок — праці (11 років тому) теж немає «історизму», оскільки, пишучи за О. І. Тереножкіним про появу скіфів «з глибин Азії», «глибиноазійський» етап життя цього етносу В. Ю. Мурзін не характеризує¹³. Можливо, це звинувачення В. Ю. Мурзіна у відсутності «історизму» в моїй праці відбувається тому, що я не розділяю досить дивної і зовсім неаргументованої декларації Мурзіна — Ролле про «невпинний дрейф основного ядра скіфських кочових племен зі сходу». Вперше цей «дрейф» з'явився у мого опонента (разом з його співавтором Р. Ролле) у 1998 р.¹⁴. Хотілось би все ж знати визначення цього нового терміна. Здається, він приплив з напівнаукового лексикону. Справляється враження, що автори цього «дрейфу» навіть не чули про теорію дисперсності кочової економіки Н. Е. Масанова, про такі, чітко визначені у кочівникознавстві поняття, як «міграція», «перекочівка», «грабіжницькі походи», «війни» і т. п., тобто вони не знають наукової лексики кочівникознавства.

Слід також згадати дивне зауваження В. Ю. Мурзіна про те, що «якоїсь окремої «Степової Скіфії» не існувало» (с. 145). Іншими словами, В. Ю. Мурзін є (за звичкою без посилання на авторів) прихильником гіпотези О. І. Тереножкіна, В. А. Лллінської про єдину Скіфію. На жаль, мій опонент забув не тільки авторів цієї гіпотези, а й той факт, що вони включали у це утворення — Лісостепову і Степову Скіфію¹⁵. Я ніколи не виступала проти складної структури скіфського суспільства, хоч і вважаю, за Б. М. Граковим, що саме Степова Скіфія — класичне кочове утворення. Мій же опонент пропонує розглядати Степову Скіфію як продукт «вельми тривалої зупинки» на шляху дрейфу — «від передгір'їв Північного Кавказу на захід, що логічно завершився скіфською експансією у напрямку Балкан за часів царя Атея» (с. 145 рецензії). Чого тільки не відбудеться, коли зупинка тривала, а дрейф досить дивний — від Кавказу до часів Атея! Мабуть це і є той «історизм», який пропонує мені В. Ю. Мурзін. Я ж намагаюся розглядати історичний процес як такий, що складається з окремих відрізків часу — періодів. У моєму дослідженні це період історії скіфів від VI до III ст. до н. е. і ті явища, що відбувалися в економіці населення, яке здійснювало своє буття у визначених територіальних межах, а саме у степовій зоні Північного Причорномор'я.

Отже, звинувачення у відсутності «історизму» у моїй книзі є голословними і тому їх можна не брати до уваги.

3. Про державність у скіфів. Поволі продрейфував мій опонент до питання про державність у скіфів (с. 147). Ще на перших сторінках монографії я зазначила, що питань соціальної і політичної історії Скіфії я не торкаюсь, як і не писала відповідного розділу у другому томі «Давньої історії України»¹⁶. До речі, використання «рецензії» на мою книгу для того, щоб ще раз повторити (вже без посилання на прямого автора Ю. В. Павленка) основні положення написаною В. Ю. Мурзіним у співавторстві з Ю. В. Павленком праці¹⁷ просто непорядно.

Питання про державність дуже складне, має велику бібліографію, яка безперервно поповнюється. Навіть список літератури, яким оперує В. Ю. Мурзін, викликає великі сумніви до того, чи володіє мій «рецензент» сучасною постановкою цього питання. Це стосується, наприклад, посилання на працю М. М. Крадіна, який за той час, що пройшов після її виходу, вже встиг захистити докторську дисертацію, надіслати позитивний відгук на автореферат моєї дисертації і випустити низку праць, в яких розглядає множинність теорій політогенезу кочового суспільства¹⁸. На відміну від В. Ю. Мурзіна, він робить це зважено, знаючи останню літературу з питання, з повагою до всіх авторів, що додержуються теорій і гіпотез, які він не поділяє.

На с. 145 В. Ю. Мурзін намагається втягнути мене у дискусію про співвідношення «грабіжницької», «військової» та «пасторальної» економіки¹⁹. Знову ж таки, цього немає у монографії, яку «рецензує» В. Ю. Мурзін. Докладніше на цьому питанні я зупинилась в окремій статті²⁰, до якої надсилаю мого опонента. Лише

нагадаю йому, що перелік так званих відомих істин завдяки науковим відкриттям постійно оновлюється. У ході прогресу науки деякі з них застарівають, вивільнюючи місце новим істинам. Ще недавно поширеним уявленням про скіфів було те, що їх економіка «базується на війні, грабунках та данині». Вона й була такою — але дуже короткий період, який відповідає часу скіфських передньоазійських походів. Це підтверджують як археологічні, так і письмові джерела. Проте нагадаю — щоб ефективно і продуктивно «грабувати», треба мати відповідну ефективну економіку. Економічно слабке кочове об'єднання не було спроможним ані до успішних завоювань, ані до встановлення довготермінового контролю над завойованими територіями. Мій опонент не може привести жодного прикладу грабіжницьких походів скіфів — мешканців степової зони Причорномор'я у VI—V ст. до н. е., які б згадувались античними писемними джерелами. Про війну скіфів проти Дарія, скоріше про їх захист своєї території, дійсно, є. Слідів нападів скіфів на античні міста немає. Гіпотеза про протекторат скіфів над Ольвією підтримується не всіма і залишається поки що гіпотезою²¹. Слідів руйнування античних міст скіфами у той час теж не дуже багато. Майже така ж картина у степовій зоні Північного Причорномор'я у IV ст. до н. е. Винятком є згадка Фронтіна про невдалий похід Атея на Фракію. Так де ж та «економіка, що базується на грабунках та данині»? І потім, для того щоб здійснювати грабіжницькі походи, якщо вони не гіпотетичні, потрібно кожного дня їсти, пити, вдягатися, мати коней, на яких ті походи відбувались. «Кочові імперії», про які так любить згадувати В. Ю. Мурзін, існували дуже короткий час²², не кажучи вже про те, що Скіфія якщо і нагадує «кочову імперію», то досить віддалено. Ту «войовничу» орду кормили не стільки походи, скільки скотарство, яке, до речі, забезпечувало ще і торгівлю скотом та продуктами обробки скотарської сировини.

Отже, міркування В. Ю. Мурзіна щодо державності скіфів є застарілими, вони не відповідають сучасному рівню розвитку теорій політогенезу і соціально-економічних ландшафтів кочових суспільств. Внаслідок цих причин зауваження В. Ю. Мурзіна стосовно державності скіфів не можна брати до уваги.

4. Про землеробство. Велику увагу приділяє мій опонент проблемі землеробства у степових скіфів. Якщо раніше він не погоджувався з існуванням цього явища взагалі, то тепер вся «критика» спрямована на неможливість фуражного напрямку землеробства у Подніпров'ї (с. 147). Такий прогрес у поглядах ще раз демонструє те, що мої колишні колеги не такі вже консерватори. Нарешті скіфологи помітили смугу осілості у степовому Подніпров'ї. В. Ю. Мурзін ділиться з читачами своїм відкриттям: у степу існувало землеробство, орієнтоване на безплужну обробку цілинних степових земель. Проте хочу розчарувати В. Ю. Мурзіна: про відсутність ознак саме плужної обробки землі я написала задовго до нього — ще у 1989 р. у першій своїй монографії. Там же, до речі, охарактеризовано три системи землеробства, які існували у Північному Причорномор'ї у ранньому залізному віці. Їх вивчення дозволило мені прислатися до гіпотези О. М. Щеглова та С. Д. Крижицького про неможливість вивозу зерна з лісостепових землеробських територій.

Тема вивозу хліба з лісостепу вже всім набридла. Прибійницею скіфської хлібної торгівлі, крім В. Ю. Мурзіна, залишається хіба що К. П. Бунятян. У «рецензії» В. Ю. Мурзін наводить, як йому здається, незаперечні аргументи щодо можливості вивозу хліба з лісостепу²³: «Яскравий опис подолання дніпровських порогів на невеликій барці (з командою з 8 веслярів), що перевозила дрова з Полісся, залишив нам І. О. Бунін в оповіді «Казацким ходом». Відносно яскравості «оповіді» В. Ю. Мурзін не обдурює. Що до іншого, то все не так. Із змісту оповідання (свого роду автопсії І. О. Буніна однієї із своїх юнацьких пригод, коли йому пощастило «обмануть матушку» і сплавитися по Дніпровських порогах) читач має дійти зовсім протилежного висновку, ніж того, що належить В. Ю. Мурзіну. Ось дуже скорочений опис подорожі на відрізок шляху через пороги:

«Весь экипаж состоял из 11 человек: 8 гребцов-белорусов, старика-еврея, его племянника и меня...

— Ой, ой, — говорил Исая Маркович, покачивая головою, когда мы подходили к Екатеринославу, — погода переменялась: задуют ветры... И что мы тогда будем делать на порогах? Это будет хуже, чем в прошлом годе... Но меня (автора. — *Н. Г.*) только разогревали прошлогодние опасности... Без лощманов ни одно судно

не может, по закону, идти дальше... «Ну, диты, — громко и серьезно крикнул он [лоцман, снимая шапку], — помолимся Господу Богу».

Далі йде опис подолання першого, не самого небезпечного (треба думати — Кодацького. — *Н. Г.*) порога:

«Кругом шум воды, брызги пены, водоворот несет с ошеломляющею быстротою, так что вся «Чайка», нагруженная тысячами пудов дров, прыгает и качается на огромных волнах...»²⁴.

Так, «з боєм», вони пройшли декілька порогів до самого страшного — Ненаситенця. На другий день — ще чотири — до пристані Кічкас. Якщо навіть сильно напружити фантазію і увявити собі на місці гребців-білорусів «гребців-мілоградців», на місці Ісайї Марковича хитруватого грека — торговця, а на місці юнака Буніна — юнака Мурзіна, якому пощастило «обманути матінку», все ж дуже важко перетворити дрова у зерно, барку «Чайку» кінця ХІХ ст. у човен-довбанку раннього залізного віку. Не кажучи вже про те, що навряд чи у скіфів-кочовиків були лоцмани, які проводили торговельні судна через пороги, і те що скіфи-кочовики чи напівкочовики, які заселили, за версією В. Ю. Мурзіна, Лісостеп (викладено вперше у цій «рецензії» (с. 146)), так любили подорожувати водою, перевозячи хліб для торгівлі з Грецією. У контексті такого дивного аргументу виникає питання: якщо вигоди від торгівлі дровами у майже безлісовому степу у капіталістичній Росії очевидні, то яка ж вигода від торгівлі зерном, яке вирощували і на хорах античних міст, причому склад зернових культур майже не відрізнявся? Я повторю запитання, яке було у монографії: який прибуток від торгівлі зерном з лісостепу і скільки б коштував той пливчастий ячмінь на ринках Греції, якби його везли по Дніпру чи Південному Бугу (на останньому в урочищі Гард пороги не менш небезпечні, ніж на Дніпрі)? Боюсь, що це навряд чи була ціна у три оболі і, мабуть, не кормили б тим ячменем в Афінах рабів.

Отже, нічого нового про скіфське землеробство, зовсім чужо для себе тему, В. Ю. Мурзін у «рецензії» не пише. Хіба що наводить своє, дуже суб'єктивне міркування щодо можливості сплава зернопродуктів по порогах Дніпра, вільно користуючись текстом пригодницького оповідання І. О. Буніна. Тому критичні розсуди В. Ю. Мурзіна відносно скіфського землеробства, висвітленого у моїй книзі, можна впевнено не брати до уваги.

5. Про товарно-грошові відносини. Йдеться про товарно-грошові відносини і про те, що Скіл і Атей, коли карбували свої власні монети, намагалися «підвищити свій авторитет та престиж на міжнародній арені» (с. 146). Нагадаю В. Ю. Мурзіну, що початок товарно-грошових відносин на тій самій «міжнародній арені» належить до VII ст. до н. е.²⁵. Якщо вірити В. Ю. Мурзіну, кочовики підтримували свій «міжнародний авторитет» грабунками і війною. То для чого тоді їм монети? Зауважу, я пишу про панування у степових скіфів товарно-обмінних відносин і про те, що у Подніпров'ї, в районі Кам'янського городища, там де селились напівкочовики-скіфи і куди надходили великі партії грецьких товарів у IV ст. до н. е., саме у цей час зароджуються товарно-грошові відносини. Саме цим пояснюється відносно велика кількість монет, знайдених на Кам'янському та Капулівському городищах та на інших пам'ятках прибережної зони. Більш того, я вважаю, що мешканці цього регіону добре зналися на цінах у Греції, тому і пропоную розрахунки можливої вартості золотого начиння кургану. Думаю, що скоро такі розрахунки стануть звичайними і будуть сприйматися під гаслом: «А як же іначе?». Що ж стосується глузування В. Ю. Мурзіна з приводу того, що раби високої кваліфікації могли надходити із Скіфії (с. 147), так знову ж — «слідкуйте за руками» мого рецензента. Він, мабуть, тільки подивився на таблицю і не прочитав текст — на с. 287 моєї монографії. Я там пояснюю, що наведено всі, відомі мені за публікаціями, ціни на ринках Афін, і зазначаю, що, звісно, скіфом не міг бути ані майстер, ані управляючий. Думаю, іронія В. Ю. Мурзіна тут недорочна і у наступній своїй публікації він скористається моїми висновками і за звичкою на мене не зішлеться. Між іншим, говорячи про работоргівлю, В. Ю. Мурзін знову ж не привів жодного аргументу проти. Втім його зауваження — «Невже вона гадає, що раби такої кваліфікації могли надходити з території Скіфії або з числа захоплених скіфами на суміжних територіях невільників?» — можна розглядати вже як напівпризнання моєї гіпотези про скіфську работоргівлю.

Маленькому параграфі моєї книги приділено нелюдяно багато уваги. Навіть

якщо я неправа і скіфи не мали у конвергентних зонах навичок оперувати з грошима, то чи варто через цей параграф «громити» усю мою працю? А якщо я права, і скіфи, подібно до всіх кочових народів, у контактних зонах мали розумітися у грошових справах? До того ж контраргументи моєму погляду В. Ю. Мурзін не наводить, а мої аргументи не спростовує. Я можу ще раз повторити свої аргументи і поки не почую аргументованих на них відповідей не вважатиму звинувачення В. Ю. Мурзіна справедливими. Тому згадане зауваження В. Ю. Мурзіна відхиляю.

6. Про курганне золото. Мій опонент останнім часом так захопився написанням науково-популярних книжок, що забув наукове визначення терміна «скарб» і мимоволі приєднався до моєї гіпотези про «тезаврування золота»²⁶, тобто про виготовлення з золота дорогих престижних виробів, які переходили до скіфської знаті у вигляді товару чи дарунків і які закопували у поховання. Тим самим золото, з якого виготовляли вироби, вимивалось з економічного обігу і перетворювалось у скарб, тобто тезаврувалось. Мій опонент слушно зауважує: «абсолютно різною була природа тих скарбів, що знайдені в курганах скіфської знаті (до нас дійшла лише незначна їхня частина), та майна громадян грецьких полісів» (с. 147). Та хто ж наполягає? Втім і «майно громадян грецьких полісів», і «скарби скіфської знаті» мали як мінімум дві дуже важливі принципові подібності: по-перше, вони були зроблені людськими руками, а не духами; по-друге, вони мали собівартість, яка була не меншою за собівартість матеріалів, з яких їх виготовляли. Саме під цим кутом зору золоті вироби (а також затрати праці на спорудження курганів, про що мій опонент чомусь не говорить) мною порівнювались. І мені здається, В. Ю. Мурзін це вже зрозумів і тепер вирішує, як цим скористатися і здійснити «дрейф» у напрямі перетворення цього положення у власне. Можна — через спробу негативної рецензії.

Мій висновок стосовно зазначених зауважень В. Ю. Мурзіна такий же, як у попередньому випадку. Я не вважаю зауваження В. Ю. Мурзіна доказовими, тому його відхиляю.

7. Про причини кризи III ст. до н. е. Про те, що ці причини мають комплексний характер, я дійсно тільки проголошую і вважаю, що на тих вже добре відомих складових цього комплексу немає потреби зосереджуватися. Проте знову ж зазначу, що посилання В. Ю. Мурзіна на його науково-популярну книжку у визнанні комплексності причин кризи, м'яко кажучи, некоректне. За рік до публікації монографії «Давня історія України» (1994.— Кн. 1) вийшла моя велика стаття з цього приводу²⁷, основні положення якої мій опонент використав у зазначеній праці. За звичкою — без відповідних посилань. Знову ж за звичкою, В. Ю. Мурзін повторює моє положення про пасовищну дигресію як основну і погано вивчену причину кризи, переказуючи її своїми словами. Адже монгольське прислів'я, яке наводить мій опонент: «Без трави немає худоби, без худоби немає їжі» (с. 148), — саме про це. Так де ж тут критика? Що ж стосується масштабів кризи, то вона не була такою ж всеосяжною, як це намагається довести В. Ю. Мурзін. Дійсно, зникає кизил-кобинська культура, але за останніми даними, не у III, а у II ст. до н. е. Більш того, В. О. Колотухін вважає, що матеріали поселень передгірського Криму свідчать про співіснування скіфів і таврів і про переселення таврів до античних міст²⁸. Я вже не кажу про те, що античних міст так звана кліматична криза майже не торкнулася. Дивний такий клімат був у III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї — одних карав, інших милував.

Отже, В. Ю. Мурзін (відомий як фахівець зі світанків історії) із закатами історії не розібрався і його компілятивні зауваження з цього приводу можуть мати лише рекомендаційний характер. Я вважаю їх здебільшого помилковими, деякі — малоінформативними.

8. Про Кам'янське городище. Я не відмовляюсь від положення Б. М. Гракова про видатне значення в історії кочовиків Кам'янського городища. Я тільки підкреслюю, що через 30 років після його розкопок історична наука пройшла певний шлях і деякі положення в його концепції можна розширити, деякі уточнити, від деяких відмовитись. Виходячи з основних положень кочівникознавства та з археологічного матеріалу, я висуваю нову гіпотезу про роль цього городища в історії Скіфії. Щоб її заперечити, треба знати особливості розвитку економіки кочового суспільства та археологічний матеріал, який нагромаджений і опубліко-

ваний Б. М. Граковим та мною. Оскільки ні першого, ні другого мій опонент не знає, то про що тут говорити?

Всі зауваження про Кам'янське городище характеризують їх автора як людину, абсолютно не знайому з археологічним матеріалом рецензуємої ним книги. Жодне з зауважень В. Ю. Мурзіна стосовно Кам'янського городища не можна взяти до уваги внаслідок їх повної невідповідності фактичним даним.

У цілому ні один із восьми пунктів зауважень В. Ю. Мурзіна не може бути признаним як той, що відповідає істині. З урахуванням того що, за замовчанням, В. Ю. Мурзін погоджується зі складом 90 % обсягу моєї книги, виникає питання: чи можна вважати за змістом згадану працю В. Ю. Мурзіна негативним відгуком на мою книгу? Я вважаю, що ні, не можна. А зважаючи на мої відповіді, вона, скоріше, є своєрідним позитивним явищем.

Проте, чому В. Ю. Мурзін удає, що він «розібрався» з моїми працями у галузі економіки, наприклад з палеодемографією скіфів, саме тепер, а не впродовж попередніх 12 років? Із скотарством скіфів, дослідження якого вийшло з друку ще 6 років тому? Може, справжньою причиною є дефіцит моментів для критики у моїй новій книзі? Навпаки, сумнівних тверджень у В. Ю. Мурзіна, навіть у такому малосторінковому жанрі як рецензія, багато. Крім вищевикладеного, наприклад, це стосується тези, що кочовики-скіфи «освоїли досить значну частину північнопричорноморського Лісостепу» (с. 146). Ця теза не викликає сумніву тільки у мого опонента (раніше ще у С. С. Бессонової; нині, як це видно з останньої її публікації, цей погляд дослідника намагається не афішувати). Те, що кочовики підкорили собі значну частину населення лісостепу, дійсно не викликає сумніву. А от археологічних доказів такої присутності, крім поховань у катакомбах, які не є переважним типом поховальної споруди у лісостепу, чомусь немає, скоріше — навпаки. Про притягнутість даних, які наводить С. А. Скорий, я вже писала²⁹. Нині це питання скоріше має стан постановки, ніж його вирішення.

Підводячи підсумки моєї відповіді на цю «рецензію», скористаюсь також методом, який неодноразово застосовував мій опонент, а саме — незначно перероблю його текст з вигідними для себе акцентами та привласню його.

1. Загальна негативна оцінка В. Ю. Мурзіном моєї монографії зумовлена його серйозними «помилками у трактуванні основних, ключових моментів скіфської історії, що призводить до помітного викривлення загальної картини останньої» (с. 148 «рецензії»).

2. Праця В. Ю. Мурзіна не дає не тільки адекватного, а скільки-небудь приблизного уявлення про монографію Н. О. Гаврилук «История экономики Степной Скифии VI—IV вв. до н. э.», оскільки:

відображає лише приблизно 10 % обсягу її тексту;
містить тільки вибрані дискусійні (звичайно, з погляду В. Ю. Мурзіна) місця;
не торкається тих позитивних, навіть з погляду «рецензента» знань, які дають читачеві 90 % обсягу тексту книги, яку взявся рецензувати В. Ю. Мурзін.

3. В останніх рядках своєї «рецензії» В. Ю. Мурзін признав деякі мої досягнення. Так, без пояснень, як з'явилася, так і зникла «Велика Скіфія», про несурзність виділення якої я писала. На її місці — але знову ж таки без визначення — з'явилася «Скіфія Причорноморська», тобто, без зайвої скромності, моя праця розбудила майже сплячий клімат ВССА і породила рух думки.

4. Я мушу вибачитись перед ВССА — мабуть, «консерватизм» його співробітників — не досить точно визначення їх відношення до моєї праці. Зважаючи на оперативність, з якою, наприклад, С. С. Бессонова скористалась мою дисертаційною роботою, звичайним консерватизмом це вже не назвеш.

5. Оскільки, моя праця «не дає уявлення про економіку скіфської кочової орди, що базувалась на зовнішній експлуатації, ні про історію цієї економіки» (с. 148), то, можливо, слід чекати, що у найближчі часи В. Ю. Мурзін ці питання вирішить сам. Дуже хотілося б подивитись. Я вважаю, що написати В. Ю. Мурзіну книжку-відповідь про економіку скіфів — це набагато краще, ніж писати «рецензію» на працю, яка «не дає уявлення про економіку скіфської кочової орди...». Принаймні, тепер у В. Ю. Мурзіна з'явилась тема для самостійного дослідження: я до нього у співавтору не піду. А от об'єктивну рецензію — обіцяю.

¹ Клейн Л. С. Афоризмы о науке // *Stratum +*.— 1999.— № 3.— С. 391.

² Мурзин В. Ю. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 144—149.

³ Проте не ті, які вигадувались співробітниками після кожного нового обговорення.

⁴ У колективній монографії («Давня історія України».— К., 1998.— Т. 2.— С. 176—180) цей підрозділ теж був написаний мною, але редактором скіфської частини В. Ю. Мурзином приписаний чомусь Є. В. Черненку.

⁵ Пачкова С. П. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 142—144.

⁶ Крадин М. М. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *РА*.— 2001.— № 4.

⁷ Саме під цим гаслом написана згадана «рецензія» В. Ю. Мурзіна, про що йдеться нижче.

⁸ Я можу поздоровити себе з появою нової учениці: якщо раніше у 1998 р. її палеоекономічні пошуки були просто курйозними (Бессонова С. С. Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени // *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь*.— СПб., 1998.— С. 57, 58), то стаття 2000 р. (Бессонова С. С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 116—132) майже цікава. В усякому разі її останні дослідження більш ґрунтовне, ніж спроби охарактеризувати господарство лісостепоного населення раннього залізного віку, які робить її вічний співавтор С. А. Скорий. Пікантність ситуації ще й в тому, що обидва дослідника роблять узагальнення на базі спільно розкопаної однієї пам'ятки розташованого у правобережному лісостепу Мотронинського городища.

⁹ Зауваження шановної О. Є. Фіалко: «Згідно з «Словником іншомовних слів» палеопедологія це наука про виховання дітей»; «сфемсроїд — це метелик». Ю. В. Болтрик не був таким винахідливим. У пошуках недоліків у праці він спробував просто плутати факти (хутор «Огородник» насправді це хутор «Пищевик», зрештою виявилось, що ці пам'ятки взагалі не мають відношення до місця праці).

¹⁰ До речі, я можу поздоровити ВССА і наукову громадськість з тим, що «рецензія» В. Ю. Мурзіна є його першою за 10 останніх років (від монографії «Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса».— К., 1990, праці на 86 сторінках (!!!) з докторської дисертації) працею без співавторів.

¹¹ До появи у 1989 р. моїх розрахунків чисельності худоби у степових скіфів (Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт...— С. 17—24) була єдина публікація: Железчиков Б. Ф. Вероятная численность сарматов-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н. э. I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // *Древности Евразии в скифо-сарматское время*.— М., 1984. Нині, у 2001 р., В. Ю. Мурзин називає це — «добре випробований шлях» (С. 145). А авторам праці «Некоторые эколого-демографические и социальные аспекты истории кочевых обществ (ЭО.— № 1) — О. О. Тортиці, В. К. Міхєєву та Р. І. Куртієву — цей метод так сподобався, що вони об'явили його напрямом і заявили, що «Р. И. Куртиев вместе с В. К. Михеевым стали у истоков его разработки» (Тортика А. А., Михеев В. К. Методика эколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ Евразии // *Археология Востоковосточноевропейской лесостепи*.— Воронеж, 2001.— Вып. 15.— С. 141.).

¹² Вона навіть робить вигляд, що еколого-економічного районування лісостепоної зони Північного Причорномор'я не існує: *Давня історія України*.— К., 1998.— Т. 2.— С. 114—119.

¹³ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— Киев, 1990.

¹⁴ Мурзин В. Ю., Ролле Р. Царские скифы и их локализация // *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь*.— СПб., 1998.— С. 53.

¹⁵ За життя О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської він цього не забував — його кандидатська робота називалася «Степная Скифия VII—V вв. до н. э.».— К., 1979.

¹⁶ До речі, розділ про скіфську державність у колективній монографії «Давня історія...».— Т. 2.— С. 123—127, приписаний мені помилково. Писав цей розділ В. Ю. Мурзин.

¹⁷ Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— К., 1989.— Препринт.

¹⁸ Крадин Н. Н. Империя хунну (структура общества и власти).— СПб., 1999 та ін.

¹⁹ Їм'я і діяльність фараона Псамматіха, які обов'язково присутні як приспів у доказах В. Ю. Мурзіна грабіжницької суті скіфської економіки, нехай не гіпнотизують читача. Як здасться, у фараонах В. Ю. Мурзін розуміє не більше, ніж у породному складі скіфського стада. Філіп II, який не був кочовиком, виходячи із свого досвіду писав, що віслюк, звантажений золотом, відкриє будь-які брами. Іншими словами, хабар ворогам (і зовсім не обов'язково тільки кочовикам) є звичним (як це дозволить економічні обставини), іноді дешевшим, ніж збройний опір або навала, прийомом правителя захистити свої інтереси.

²⁰ Гаврилюк Н. А. «Великая Скифия», «Две Скифии» или три модели экономики ранних кочевников Северного Причерноморья? // *Labores hariunt honores*.— Днепропетровск, 2000.— С. 143—151.

²¹ Докладніше про це див.: Марченко К. К. К проблеме греко-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье V—IV вв. до н. э. (сельские поселения Нижнего Побужья) // *Stratum +*.— Кишинев, 1999.— № 3.— С. 145—172. Там же подано список найновішої літератури з проблеми.

²² Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии.— СПб.: Фан, 1994.— 165 с.; Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации.— К., 1998.— С. 47.

²³ Між іншим, я ані словом не згадала про складності вивозу хліба і про перевоз його через порogi. Я пишу лише про те, що довга дорога з лісостепу до Ольвії чи Боспору зробить хліб дуже дорогим.

²⁴ Бунин И. А. Казацким ходом.— Киев: Вища шк., 1987.— С. 49—59.

²⁵ Остання література — див.: Крадин М. М. Кочівництво у теоріях історичного процесу // *Східний світ*.— 2000.— № 1.

²⁶ Гаврилюк Н. О. Явище тезаврування золота у ранньому залізному віці // Музейні читання: Матеріали конф., що відбулася 17—18 груд. 1996 р.— К. 1998.— С. 97—100.

²⁷ Гаврилюк Н. О. Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії // Оточуюче середовище і давнє населення України (матеріали до теми).— Препринт.— К., 1993.— С. 52—65.

²⁸ Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века.— Киев, 1996.— С. 60, 88.

²⁹ Гаврилюк Н. А. Две Скифии — «Великая Скифия» или «просто Скифия» // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.: Тез. докл. междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Б.Н. Гракова.— 1999.— С. 33—37; Она же. «Великая Скифия», «Две Скифии» или три модели...

Одержано 28.04.2001

О. М. Мальований

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ЄВРЕЙСЬКОЇ ДІАСПОРИ (до відновлення Другого храму)

В статті викладено початок полону і діаспори євреїв до відновлення Другого храму на основі книг Старого заповіту (Танах), асирійських царських написів, а також праць вітчизняних і зарубіжних істориків.

Асирійський та вавилонський полон, а також добровільна еміграція відіграли величезну роль в історії єврейського народу і викликали обумовлене реагування інших народів. Для означення цих подій та історичних процесів у науковій літературі вживають два терміни: єврейський **галут** («вигнання») і грецька **діаспора** («розсіяння»). Оскільки в івриті не існує слова «діаспора», то в давнину і аж до виникнення держави Ізраїль у наші часи терміном «галут» часто позначали і вигнання, і добровільне перебування євреїв поза межами Ерец-Ізраєля.

Термін «діаспора» вживали євреї, які розмовляли грецькою і мешкали за часів Другого храму добровільно в Александрії (Єгипет), Антіохії, Дамаску, Пантікапеї, Римі. Діаспорою можна вважати і частину єврейського населення, що залишилась у Вавилонії після 538 р., тобто після едикту перського царя Кіра II, що дозволяв євреям, вигнаним вавилонським царем Навуходоносором II, повернутися на батьківщину. Прикладом діаспори, тобто добровільного знаходження в чужій країні за часів Першого храму, є втеча і поселення кількох сотень євреїв у Єгипті (568 р. Єр. 44:1). Проте в сучасній історичній літературі терміном «діаспора» позначають нерідко також вигнання. Деякі єврейські історики розглядають «діаспору» як бажане явище, що розповсюдило і зміцнило вплив іудаїзму у світі¹.

Сучасні дослідники дійшли висновку, що початкова діаспора відбулася під час розпаду держави Соломона (Шломо), а саме наприкінці X ст. Спонукаючими причинами були торгові інтереси, що вело до еміграції, спочатку слабкої, із Палестини². Після смерті будівника Першого храму (928) єдина Ізраїльсько-іудейська держава розпалась і утворились дві — Ізраїль і Іудейське царство. Вони часто воювали між собою зі змінним успіхом. Також виникла загроза для обох держав з боку могутніх сусідів — Єгипту, Ассирії, пізніше Вавилонії. Военні експедиції цих держав супроводжувались звичайно знищенням та депортацією місцевого населення у межі власної території. Хижі асирійці постійно дотримувалися тактики «насаху», тобто знищення частини населення³. Ці заходи мали метою ослаблення народної сили переможених, а також нерідко — заселення власних безлюдних земель.

Міцними єврейські держави не були ні в воєнному, ні в соціальному відношенні. Про насильство над народом, про лихварські зловживання знаті свідчить діяльність пророків (невійм), які осуджували багатів в яскравих промовах, загрожуючи їм гнівом Яхве: «Горе тим, що долучають дома до дому, а поле до поля приточують, аж місця бракує для інших, так ніби самі сидите серед краю!» (Іс. 5:8).

Депортації провадив уже наприкінці XII ст. асирійський цар Тиглатпаласар I (1115—1077). З історії Стародавнього Сходу відомо, що коли Салманасар III

(858—824) з'явився з військом у Сирії, цар Ізраїля Іууй (Іеху, 842—814) надіслав йому дари, щоб запобігти навали на свою країну (841). Проте сторіччям пізніше Ізраїльське царство зазнало асирійського полону, що його здійснив Тиглатпаласар III (744—727). Протягом 735—733 років він воював з царем Дамаска Рецином та його союзниками, серед яких був ізраїльський цар Факей (Пеках, 735—733). Проте до коаліції не пристав іудейський цар Ахаз (733—727), за що Рецин і Пеках обложили військами Єрусалим (Ірушалем). Ахаз благає асирійського царя допомогти йому: «Раб твій і син твій я, прийди і захисти мене від руки царя сирійського і царя ізраїльського, що повстали проти мене» (4 Цар.: 16:7) і надсилає багаті дари. Року 734 Ізраїльське царство було спустошено асирійцями, північну частину країни (Гілад і Галілея) відторгнуто і значну частину населення виведено у полон у Месопотамію. Пеках став жертвою змови у своїй столиці Самарії (Шомрон). Крім столиці з околицями, Ізраїль було перетворено в асирійську провінцію (4 Цар. 15: 29-30).

Новий цар Осія (Хошея, 732—722) спочатку орієнтувався на Ассирію і сплачував їй данину, але під тиском проегіпетської придворної еліти зважився на війну з асирійцями. Року 724 він разом з царем Тіра повстав проти асирійської гегемонії. З ним воював син попереднього асирійського царя Салманасар V (726—722). Військо ізраїльтян було розгромлено, Самарія опинилась в облозі, але взяти її ворог не зміг. Після насильницької смерті Салманасара, заподіяної асирійською опозицією, облогу Самарії продовжив новий цар Саргон II (722—705). Успішно завершивши її (722), він полонив Осію і 27 290 його підданих. Їх було переселено в Халах і Хавор біля річки Гозан та в міста Мідійські (4 Цар. 17:6)⁴.

Про ці події свідчать також асирійські царські написи. Саргон II повідомляє в своїх анналах: «На початку мого царювання я обложив і взяв... місто Самарію. 27 290 чоловік мешканців я вивів. Я взяв 50 колісниць на мою царську долю. Я вивів полонених в Ассирію і на їх місце послав людей мною переможених країн. Я поставив над ними моїх урядовців і намісників і обклав їх такою ж даниною, якою їх обкладали попередні асирійські царі»⁵. На місце вигнаних в Самарію було переселено колоністів «із Вавилону, і із Кутви, і із Авви, і із Ємафа, і із Сепарвайма, і поселив їх [Саргон]... замість синів ізраїлевих (4 Цар. 17: 24)⁶. Пригнане населення, різноплементний конгломерат, згодом придбало назву «самаритяни». Серед них поступово розповсюджується єврейська релігія. Частина сільського населення Ізраїлю тікали від асирійців в Іудейське царство, частина навіть в Єгипет⁷.

Жодне біблійське джерело не повідомляє, що вигнані ізраїльтяни чи їхні нащадки коли-небудь повернулись на батьківщину. А в Ізраїлі знаходились 10 з 12 єврейських племен (колін), їхню долю дослідники не встановили надійно дотепер. Як видно, вони частково загинули, частково були асимільовані місцевим населенням⁸.

Іудейське царство після розгрому Ізраїльського зберігало відносно незалежність протягом 135 років. Цар Єзекія (Хізкіяху, 727—698), маючи надію на Єгипет, відмовився сплачувати данину Ассирії і сприяв тому, щоб населення міста Екрон закувало в ланцюги свого правителя Паді за те, що той сумлінно виконував обов'язки, які дав асирійському цареві і зберігав йому вірність. Року 701, воюючи зі збунтованим Екроном, асирійський цар Синаххериб (704—681) пограбував частину території Іудеї, взяв місто Лахіш і обложив Єрусалим. Відносно угона населення одні вчені висловлюють сумніви⁹, другі для підтвердження цього факту посиляються на напис Синаххериба, що очевидячки гіперболізує воєнні успіхи царя: «45 міст його [Єзекії], могутніх фортець і дрібні поселення, які в околицях, яким нема числа, 200 150 людей, малих і великих, чоловіків і жінок, коней, мулів, ослів, верблюдів, крупну і дрібну рогату худобу без числа я вивів із них і визнав здобиччю»¹⁰. Зазначена кількість уведених людей явно невірогідна. Дослідники давно помітили, що асирійські царі в своїх звитязних написах завжди сильно перебільшують свої трофеї. Єзекія, бажаючи полегшити долю обложених жителів Єрусалима, повинився перед асирійським царем, і облогу було знято. Іудея обложена важкою даниною: «І наклав асирійський цар на Єзекію, Іудиного царя, три сотні срібла та тридцять талантів золота» (4 Цар. 18: 14). Щоб зібрати її, спустошили скарбницю і навіть у храмі зняли золоті культові речі. Частина території Іудеї Синаххериб віддав вірному Паді. Розграбуван-

ня асирійцями Лахіша підтверджено також археологічними даними. Серед руїн палацу Синаххериба в Куюнджику було знайдено барельєфа, що зображав царя, який сидів на походному троні, зверху напис: «Синаххериб, цар народів, цар асирійський, приймає здобич міста Лахіш». Наступний цар Манасія (Менашше, 697—642) всі 55 років свого правління залишався вірним васалом Ассирії. Країна залікувала рани від розгрому, заподіяному Синаххерибом. Видимо, відчуваючи слабкість своєї держави, цар Іосія (Іошияху, 639—609) проводить деякі реформи з метою полегшення життя народу (обмежено термін перебування в борговій кабалі 6 роками), підсилює культ Яхве. Вислів, що часто повторюється в біблійських книгах: «вони робили неугodne в очах Господа» (напр. 4 Цар. 24:19) означає поклоніння чужим Богам. Знайдена у 622 р. буцім-то в храмі книга «Повторення Закону» (Дварим) стає після редагування законодавчим кодексом, який жерці (коханім) читали перед народом.

У той час активно діяли пророки, тобто люди, які брали на себе сміливість говорити від імені Яхве. Це не були провісники або ворожії. Вони проголошували палкі промови на суспільні та політичні теми, виражаючи інтереси або погляди певних прошарків населення. Найвідомішим пророком в Іудеї перед навалою вавилонських військ Навуходоносора II (605—562) був Єремія (Йерміяху), якого деякі сучасні дослідники називають пророком-політиком¹¹. Він, враховуючи воєнну ситуацію, зокрема розгром Навуходоносором у 605 р. єгиптян біля Каркемиша в Сирії (Єр. 46:2), заявив, що вторгнуться халдеї в Іудею, чим викликав гнів і переслідування з боку царя Іоакима (Іехояким, 608—597), котрий був возведений на престол фараоном Нехо, виконував його волю і шанував чужих богів. В Іудеї на той час мала вплив проегіпетська партія, і Єрусалим став центром змов проти Нововавилонського (Халдейського) царства. Проте, коли Навуходоносор у 603 р. пішов походом проти Іудеї, Іоаким випередив його проявом покірливості і зобов'язанням сплачувати данину (4 Цар. 24:1).

Року 601 вавилонський цар несподівано зазнав поразки на кордоні Єгипту від фараона Нехо, і Іудея негайно припинила сплачувати Вавилону данину. Країна триумфувала, проте Єремія не змінив характера своїх промов, не зважаючи на нові гоніння.

Наприкінці січня 597 р. Навуходоносор з машинами для облоги дістався Єрусалима. На престолі в Іудеї у той час сидів Іехонія (Іехояхін), 18-річний син Іоакіма. Вважаючи опір даремним, він наказав відкрити браму міста. 3023 знатних іудея були уведени в Вавилон. У березні того ж року халдейський цар знову ввійшов в іудейську столицю і, щось запідозривши, наказав увести в полон Іехонію з сім'єю і близько 7 000 людей знатних і воїнів, а також 1000 ремісників (ковалів і зброярів). Також було вивезено всі скарби царського палацу і храму (травень 597 р.). Серед полонених опинився і відомий пророк Єзекіїл (Йехезкель), що став духовним наставником євреїв у полоні.

Звичайно з цієї воєнної операції історики починають відчислювати початок вавилонського полону (галут Бавел). Виведені були переважно заможними і соціально активними особами. Проте автономію Іудеї було збережено. Новим царем поставлено 21-річного Седекію (Цидкіяху, 597—586), дядька (чи брата) Іехонії; він присягнув зберігати вірність Навуходоносору, сплачувати данину та не мати зв'язків з фараоном. Землі і майно вигнаних були передані бідному «народу землі» (ам гаарец). Про вищенаведені події повідомляють кілька джерел: 4 Цар. 24: 6—18; 2 Пар. 36:6—16; Єр. 22:18—19, 29:2, 52:28; Иуд. др. X, 96—103.

Проте під впливом успіхів Єгипту (нового фараона Псамметиха II) в Єрусалимі в 594 р. зустрілись послы малих країн регіону (Моава, Едома, Аммона, Тира, Сідона) для переговорів з Седекією про спільний виступ проти Вавилону; потім вони звернулись до фараона. Іудейський цар вагався, але громадська думка була різко проти Навуходоносора. Пророк Єремія, що захищав протилежний погляд, зазнав невдачі в дискусії з пророком Ананією, який передрікав близьку загибель Вавилону. Із Вавилону надійшов лист пророка Єзекіїля, в якому він засуджував Седекію за двоєдушність стосовно Навуходоносора. Він уважав, що головною причиною поразки 597 р. була поведінка знаті: її ідолопоклонство, ганебне лихварство, утиски бідноти і чужинців-неєвреїв.

Перед вирішальними подіями цар і народ уклали договір: суворо дотримуватись вимог «Повторення Закону», звільнити всіх євреїв-боржників і надалі не брати

співвітчизників у боргову кабалу. Проте багатії порушували цей договір, Єремія продовжував осуджувати їхній егоїзм і войовничий запал співгромадян. За спробу втекти із міста в рідне селище Анатот його було побито і посаджено у в'язницю (Єр. 34:12—17).

15 січня 588 р. почалась облога Єрусалима. Обложені були і деякі великі міста (Лакіш, Азек). Обложників відривали на інші воєнні операції, але влітку наступного року облога столиці відновилась. У «Плачі Єремії» (Кіног) намальовано різючу картину страждань населення в місті від голоду і хвороб, коли ті, що гинули від меча, були щасливіші за живих. І лунає зойк розпачу пророка: «Нашо нас забуваєш навек, покидаєш на довгі дні нас? Приверни нас до себе, о Господи — і вернемося ми, віднови наші дні, як давніше було! Хіба ти цілком нас відкинув. Прогнівався занадто на нас?» (5:20-22). Єремія умовляє царя здати Єрусалим, щоб зберегти захисників. Його проповідь сприймалась войовничо настроєними правлячими верхами Іудеї як державна зрада. «Нехай же уб'ють цього чоловіка, бо він ослаблює руки воїнів, які залишаються в цьому місті та руки всього народу, говорячи їм слова, як оці. Бо цей чоловік не шукає для цього народу добра, а тільки зла!» (Єр. 38:4).

18 липня 586 р. після облоги, що продовжувалась півтора року, халдеї увірвалися в місто через пробоїну в стіні. Тасмна втеча Седекії із міста закінчилась невдало, його було схоплено у Єрихонській долині, з сім'єю доставлено в Риблу, ставку Навуходоносора, де за наказом переможця убили синів Седекії в його присутності, а також його придворних. Потім осліпили самого Седекію і в кайданах відправили до Вавилону, де він незабаром помер у в'язниці.

17 серпня 586 р. в Єрусалим прибув начальник царських охоронців Навузардан (Набу-зер-Ідін) з повелінням Навуходоносора зруйнувати місто і храм. Було спалено царський палац і храм, зрито стіни міста. Уцілілих громадян (всього 832 душі) з сім'ями і рабами відправлено у Вавилон. Залишились в країні лише незаможні поселяни, яким було передано виноградники, сади і поля. Країну було обложено даниною, і вона стала вавилонською провінцією. Намісником призначено іудея Гдолія. За наказом царя знайшли Єремію серед полонених і звільнили, наділивши усім необхідним (Єр. 39:1—18; 2 Пар. 36:13—21).

Незабаром намісник Гдолія як зрадник був убитий уцілілими знатними людьми на чолі з Ісмаелем з дому Давида (Єр. 41:1—4). Декілька сотень, боячись помсти вавилонських властей, тікали до Єгипту, захопивши з собою ледве живого Єремію проти його волі, а також його секретаря Варуха (Єр. 43:6—7). Одні дослідники Біблії вважають пророка зрадником, підкупленим вавилонськими агентами. Втім вірогідніше припустити в Єремії безкорисливого фанатика, що волів своєму народу спасіння від загибелі¹³.

У 582 р. при укладанні миру між Навуходоносором і Єгиптом фараон видав іудеїв, що утекли в його країну, вищезгаданому Навузардану числом 745 осіб¹⁴.

Загальну кількість іудеїв, що опинились у вавилонському полоні, не можна точно визначити через те, що Біблія у різних книгах наводить різні і суперечливі числа (див., напр., 4 Цар. 24:14 і Єр. 52:28—30). Полонення і вигнання з Іудеї йшло поступово кількома депортаціями:

- 1) у 7-й рік правління Навуходоносора (598—567) 3020 іудеїв: (Єр. 52:28);
- 2) у 8-й рік (597) — депортація Ісхонії, масове вигнання;
- 3) у 18-й рік (587—586) — із Єрусалима 832 особи (Єр. 52:59);
- 4) у 19-й рік (586) — масове вигнання (4 Цар. 25: 11; Єр. 52:12—15);
- 5) у 23-й рік (582—581) — 745 осіб (Єр. 52:30)¹⁵.

Масовими були вигнання друге і четверте. Разом з Ісхонією в 597 р. депортовано 7 тисяч (4 Цар. 24:16) або 10 тисяч воїнів і 1 тисячу «теслярів і ковалів». Серед них знать, жерці. Після взяття Єрусалима (586) вигнано головним чином знать і заможні прошарки (4 Цар. 25:12). Проте кількість вигнаних не зазначено, за розрахунками дослідників — близько 15 тис. чоловіків з сім'ями¹⁶. Навіть наведені числа із біблейських книг не є вірогідними, тому що автори (той же Єремія) не мали змоги провести точний підрахунок.

Відомий дослідник Стародавнього Сходу Гастон Масперо вважав, що вигнання з Іудеї Навоходносором не мало такого масового чи загального характеру, як після взяття Самарії асирійцями у 722 р. Населення міст, крім Єрусалима, зовсім не виганяли чи воно незабаром повернулось. Слід підкреслити, що халдеї

не заселяли місць вигнання чужеземними колоністами, як це звичайно робили асирійці¹⁷.

Процес переселення був тяжким і болісним. Упродовж місяців чвалали в пустелі колони полонених, залишаючи на своєму шляху сотні померлих. Вигнання розглядали як найтяжче покарання, оскільки люди відривались від батьківщини, своєї домівки, майна, від храму — уособлення релігії (1 Цар. 26:19).

Відновити детально і цілком вірогідно картину життя вигнанців у вавилонському полоні — завдання майже нездійсниме з огляду на бідність джерел. Припущення вчених переважно узагальнені без деталізації. Конкретних даних зовсім мало. Безсумнівні гнів та ненависть вигнанців, що висловились у похмурих пророчтвах Ісайї (Йешаяху) про майбутню долю Вавилону: «І стане тоді Вавилон, краса царств, пишнота халдейської гордості, таким, як Бог зруйнував Содом і Гомору! Не буде назавжди заселений він, ні замешкалий з роду в рід... але будуть барлюжити там звірі пустині, і будуть дома їхні совами повні» (13:19—21).

Проте у вавилонському полоні євреї не були перетворені на рабів. Вони мали статус між повноправними і рабами, тобто були особисто вільними, але обмеженими в правах, що мало повноправне населення Вавилону¹⁸. Їхні общини, очевидно, користувались майже повною автономією. За умови виплати податків і виконання повинностей їм було надано свободу самоуправління і віросповідання. Халдейські правителі не переслідували мети асиміляції депортованих з місцевим населенням. Джерела майже нічого конкретно не повідомляють про рід занять полонянників. На думку дослідників, спочатку вони жили в таборах і їх притягали поряд з вавилонською біднотою до будівництва міських споруд, у царські маєтки, на ремонт каналів. Проте після смерті Навуходносора II (562) настало поліпшення. Іудеї здобули повну особисту свободу, поселялись в околицях Вавилону і в інших містах, одні займались садівництвом і городництвом, другі ремеслом. Торгівці і лихварі наживали нерідко значні статки. Зрідка згадуються іудеї в апараті царського двору¹⁹. Знають і багаті мали слуг і рабів. Часто згадуваний в історії Нововавилонського царства «Дім Мурашу» (своєрідна фінансово-лихварська кампанія або банк) належав частково євреям²⁰.

Іудеї поселялись общинами, додержуючись стародавніх звичаїв, збирались у домах священиків для спільної молитви. Так зароджуються синагоги. Нема жодного свідчення про те, що Навуходносор або його спадкоємці намагались нав'язати полоненим свою релігію. Єзекіїль, що перебував у Вавилоні з 597 р., пояснював нещастя євреїв як справедливую кару Яхве за їх беззаконня та гріхи (5:5—7), а також не поділяв ворожого відношення до правителів Вавилону. Це не викликало симпатій більшості вигнанців до пророка. Біблейські псалми мальовничо зображають тугу вигнанців за батьківщиною: «Над річками вавилонськими — там ми сиділи та й плакали, коли згадували про Сіона. На вербах у ньому повісили ми свої арфи. Співу бо пісні від нас там жадали були поневолювачі наші, веселоців — наші мучителі: «Заспівайте но нам із сіонських пісень». Якже зможемо ми заспівати Господню пісню в землі чужинця? Якщо я забуду за тебе, о Єрусалиме — хай забуде за мене правиця моя!...Вавилонська дочка, ще маєш і ти ограбована бути» (Пс. 136:1—8). Проте цій ностальгії і ненависті віддавались, здається, переважно жерці та книжники, в житті яких у полоні утворилась порожнеча через відсутність храму. Дослідники гадають, що якась частка вигнанців сприйняла культ вавилонських богів і асимілювалась серед місцевого населення²¹.

Коли року 538 до Вавилону підійшли війська великого завойовника Кіра II (Курш, 559—530), у вигнанців це викликало хвилю ентузіазму. Євреї вбачали в ньому не тільки бажаного визволителя, а й посланця Яхве, його караючу десницю. Після взяття Вавилону і загибелі його фактичного правителя Бел-Шаруцура (біблейського Валтасара) Кір спеціальним едиктом дозволив усім вигнанцям (не тільки євреям) повернутися на батьківщину, євреям було дозволено забрати все літургічне начиння, вивезене Навуходносором, а також відновити храм (Езд. 1:2-3; 2 Пар. 36:23).

Проте далеко не всі іудеї бажали повернутися на батьківщину. Багаті землевласники, торговці, лихварі, чиновники, а також народжені уже у Вавилоні були байдужі до невідомої їм батьківщини, не прагнули повернутися в розорену і спустошену країну²². Щоправда, багато з них щедро жертвували на відновлення міста і храму. Твердий намір повернутися в Іудею виявили близько 50 тис. (включно жінок, дітей і слуг).

Серед них майже всі жерці (коханім), пророки, левіти. На чолі першого каравану репатріантів стояли первосвященник (кохен гадол) Йешуа, Зоровавель із роду Давида, призначений Кіром правителем Іудеї (Агт.1: 1) і 12 старійшин. Колона виступила навесні 537 р.

Слід зауважити, що повернення іудеїв на батьківщину (шиват Цион) — це безпрецедентне явище в історії Стародавнього Сходу. Повернені — єдиний народ з вигнаних асирійцями і халдеями, який прийшов додому компактною масою²³.

60 років перебування у Вавилонії наклали глибокий відбиток на економічне, культурне, духовне і релігійне життя іудеїв. Значно підвищився професійний рівень у господарській діяльності, зокрема в ремеслі, торгівлі, грошових операціях. Були сприйняті арамейська мова і письмо, які у VIII—VII ст. мали широке розповсюдження в Ассирії, Вавилонії, пізніше в Персидській державі. Засвоєні були вавилонські назви місяців, а також власні імена. В полоні не можна було чинити жертвоприношення, оскільки вони можливі лише в храмі. Тому набули особливого значення спільні молитви, покаяння, пости (Іс. 58:3—6; 64:11). Ще до відновлення храму повернені збудували алтар біля руїн храму і відновили жертвоприношення (Езд. 3:1—6). Самаритяни також бажали взяти участь у відновленні храму, тому що серед них після подій 722 р. почала сприйматися релігія Моїсея. Проте їм було відмовлено, оскільки їхня віра не була «чистою» на думку прибулих жерців Яхве і книжників (шоферим). Конфлікт між самаритянами і поверненими священниками загальмував відбудовні роботи.

Другий храм освятили року 516 за правління і сприяння Дарія I (Дараявауш, 522—486), персидського царя. На батьківщину із Вавилону посунула друга хвиля переселенців на чолі з Ездрую (Езра ха-Софер) у складі близько 1500 сімей (458). Монархічна (царська) форма правління замінюється на теократичну (ієрархію), тобто верховним правителем став первосвященник (кохен ха-рош). Конфлікт після першого повернення поміж первосвященником Єшошуа і Зоровавелем, претендентом на царську владу, вирішився на користь першого за підтримки перських властей. За наказом Ездри розриваються змішані шлюби між «чистими» євреями і людьми іншого етносу. Всі деталі цих подій, які не мають прямого відношення до теми нашої статті, викладено в книгах Ездри і Неемії (Нехем'я): відновлення храму, підсилення релігії Моїсея, відокремлення членів єрусалимської храмової общини від решти населення Палестини, в тому числі самаритян.

На закінчення торкнемося питання: нащадками яких колін є сучасні євреї. Єврейські історики і богослови запевняють, що далекими їхніми предками можна вважати лише два коліна, які населяли Іудейське царство, — Іуди (Іехуди) і Веніаміна (Бін'яміна), а також міжплемінний прошарок левітів. Останні 10 колін входили до складу Ізраїлю і безслідно зникли після 722 р.²⁴. З цим твердженням, на наш погляд, важко погодитися, хоча би тому, що жодне з біблійських джерел не повідомляє про поголовне вигнання населення Ізраїлю Саргоном II. Крім того, загалом визнано, що самаритяни — змішане населення з учілих ізраїльтян після 722 р. і пригнаних асирійцями переселенців іншого етносу. І взагалі намагатися визначити предків, що віддалені від наших днів понад 2,5 тис. років — справа не вдячна. А мільйони змішаних шлюбів, укладених євреями в діаспорі за цей час, хіба не мали вплив на генофонд народу? Втім автор статті не претендує на науковий аналіз цієї проблеми.

¹ *Born A. van den. Diaspora // Bibel-Lexikon. Hrsg. H. Haag. — Leipzig, 1962. — S. 332.*

² *КЕЭ. — Иерусалим, 1982. — Т. 2. — С. 348.*

³ *Аккадською мовою дієслово pasaku означає «викоріняти».*

⁴ *Зазначені місця поселень вигнанців, на жаль, не ідентифіковано.*

⁵ *Аннали Саргона II та інших асирійських царів, що мають відношення до нашої теми: Gressmann H. Altorientalische Texte zum Alten Testament. — Berlin; Leipzig, 1926. — S. 348; Pritchard J. V. Ancient Near Eastern // Texts Relating to the Old Testament. — Princeton, 1955. — P. 284.*

⁶ *Зазначені географічні пункти не подано на сучасній карті. Руїни Самарії знаходяться біля сучасного с. Себастія.*

⁷ *Schrader H. Die Keileninschriften und das Alte Testament. — 1883. — S. 271.*

⁸ *Цепен Э. Библиейские холмы. — М., 1966. — С. 295.*

⁹ *Born A. van den. Exil // Bibel-Lexikon.*— S. 454.

¹⁰ *Саадаев Д. У. История древней Ассирии.*— М., 1979.— С. 117; *Delitsch F. Akkadische Lesestücke.*— Leipzig, 1912; *Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. М. А. Костомарова.*— М., 1980.— Ч. 1.— С. 214.

¹¹ *Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества.*— М., 1987.— С. 174.

¹² *Фараон* Нехо, успішно провівши бій з халдеями і повертаючись, скинув з престолу сина Іосії, щоб помститися за те, що той бився в 609 р. з єгиптянами, які поспішали на допомогу Ассирії, і посадовив на престол брата скинутого — Іоахима.

¹³ *Рижский М. И. Указ. соч.*— С. 195.

¹⁴ *Якщо* довіряти Йосифу Флавію (X, 11), Навуходоносор II завоював Єгипет і поставив там свого намісника. Втім ніякими іншими джерелами це не підтверджено. Єремію в Єгипті співвітчизники грубо картали за те, що він не дозволяв їм в Іудеї «кадити богині неба і возливати їй возливання», коли «ми були ситими і щасливими і не бачили біди» (Єр. 44:16—17). Згідно з християнською традицією, вони вбили Єремію: *Архим. Никифор. Библейская энциклопедия.*— М., 1891.— С. 325.

¹⁵ *Ці підрахунки зроблено авторами із КЕЭ.*— 1992.— Т. 6.— С. 537.

¹⁶ *Born A. van den. Exil. Ibid.*— S. 454.

¹⁷ *Масперо Г. Древняя история народов Востока.*— М., 1911.— С. 580.

¹⁸ *Born A. van den. Exil.*— Ibid.— S. 455.

¹⁹ *Косидовский З. Библейские сказания.*— М., 1966.— С. 375.

²⁰ *Там же.*— С. 406.

²¹ *Масперо Г. Указ. соч.*— С. 586.

²² *Деякі* автори пишуть, що в часи Другого храму в Вавилонії було більше євреїв, ніж в усій Іудеї: *Телушкин Йосеф раби. Еврейский мир.*— М., 1997; *Иерусалим, 5757.*— С. 154.

²³ *В історичній літературі тих, що повернулися, звуть як «іудеями», так і «ізраїльтянами».*

²⁴ *Телушкин Йосеф раби. Указ. соч.*— С. 28, 63.

Примітки: Всі наведені дати — до Р. Хр.

Скорочення: **Агг** — Аггей; **Біблія:** — 1) *Издание Московского Патриархата.*— М., 1968; 2) *Видання Британського і Закордонного Товариства.*— Лондон, 1962; **Езд** — Ездра; **Єз** — Єзекиїль; **Єр** — Єремія; **Иуд. др.** — *Иудейские древности Иосифа Флавия;* **Іс** — Ісайя; **КЕЭ** — *Краткая еврейская энциклопедия;* **Плач** — *Плач Єремії;* **Пар** — *Паралипоменон;* **Цар** — *Царів.*

Одержано 18.12.1999

А. Н. Малеваный

У ИСТОКОВ ЕВРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ (до восстановления Второго храма)

Проблема начальной еврейской диаспоры еще не рассматривалась в украинской историографии. Сделана попытка изложить ее в связанной и систематической форме на общем фоне истории Древнего Востока, используя библейские книги Ветхого завета (Танах), надписи из анналов ассирийских царей, а также труды отечественных и зарубежных ученых, касающихся данной темы. В статье возможны неточности, так как никто не может поручиться за полную истину при описании событий, удаленных от наших дней на 2,5—3 тыс. лет.

А. N. Malyovany

NEAR THE SOURCES OF JEWISH DIASPORA (before the renewal of the Second temple)

The problem of the primary Jewish Diaspora hasn't yet been considered in the Ukrainian historiography. The author of the article has made an attempt to set it out in the coherent and systematic form against the common background of history of the Ancient East, using the Bible books of the Old Testament (Tanakh), the inscriptions from the annals of Assyrian tsars and also the works of native and foreign scientists. The article may contain some mistakes or inexactitudes as nobody can guarantee the absolute truth while describing the events, which took place for about 2,5 –3 thousand years ago.

Нові відкриття і знахідки

О. Д. Козак

СИФІЛІС У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ КИЄВІ

У 1999 р. Архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом Г. Ю. Івакіна під час досліджень у Михайлівському боковому вівтарі Успенського собору Києво-Печерської лаври було знайдено, серед інших, два кістяки задовільної збереженості з ознаками серйозного інфекційного захворювання. Кістки досліджено макроскопічно та за допомогою рентгенівського методу.

Череп та кістки посткраніального скелета чоловіка 20—25 років (стать та вік визначено за участю І. Д. Потехіної) мають значні патологічні зміни (рис. 1, а). На черепі зафіксовано ділянки деструкції зовнішньої пластинки кісток мозкового відділу у вигляді ділянок дрібних пор. У деяких місцях пори зливаються, утворюючи заглиблення (гумми), як «свіжі», так і на різних стадіях загоєння — від появи склеротизованого обідка до їх цілковитого заповнення новоутвореною кістковою тканиною (рис. 2). Зміни вигляді періостальних нашарувань особливо виражені в епіфізарних (кінцевих) частинах довгих кісток (рис. 3). Діафізи трубчатих кісток та плоскі кістки (наприклад лопатка) покриті одношаровим осифікованим окістям. Вторинний процес деструкції у вигляді гуммозних осередків спостерігається на поверхні (періостально) та у товщі кортексу кістки (кортикально). Кістково-мозкова порожнина уражена лише у великих гомілкових кістках та ключицях. Диференціальний діагноз дозволив виключити туберкульозну інфекцію, неопластичне захворювання, мікози, а також спадковий сифіліс. За критеріями діагностики, розробленої С. Ха-

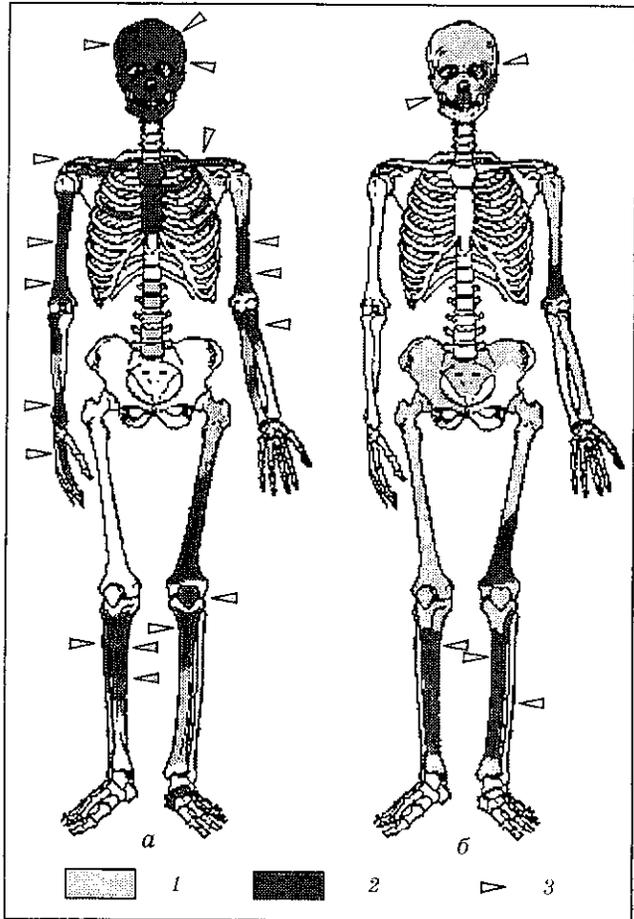

Рис. 1. Збереженість кісток та розподіл патологічних ознак на скелетах з поховання 1 (а) та 2 (б). Умовні позначки: 1 — ділянки кістки, що збереглися; 2 — розташування патологічних ознак (періоститу) на кістках скелета; 3 — ділянки деструкції (гумми)

Рис. 2. Деструктивні зміни кісткової тканини (позначені стрілочками) на черепі молодого чоловіка з поховання I

дебати не переставали точитися. Цій темі присвячені численні дослідження спеціалістів медицини, історії і навіть соціології. Однак за останні більш як 100 років основні положення мало змінилися³, і зсунути дискусію з місця можливо лише за наявності нових даних, у тому числі археологічних знахідок.

Існує дуже обмежена кількість джерел, що стосуються наявності сифілісу на території сучасної України (як під час епідемії, так і до її початку). Більшість з них лише непрямо вказують на можливість появи тут хвороби. Так, за винятком згадки Джероламо Фракасторо, що епідемія 1492—1520 рр. виникла і в Скіфії⁴, усі дані стосуються лише прилеглих територій, наприклад Росії чи Польщі⁵, або ж напрямків та шляхів розповсюдження епідемії⁶, які, за логікою, мали проходити через Київ.

Рис. 3. Права (а) та ліва (б) гомілкові кістки чоловіка з поховання I. Зовнішня поверхня значно спотворена періостальними нашаруваннями внаслідок тяжкого перебігу інфекційної хвороби.

кстом¹, усі ці ознаки свідчать про наявність придбаного венеричного сифілісу у третинній формі. Причому наявність різних стадій (як початкових, так і стадій загоєння) одночасно свідчить про рецидивні хвороби.

Деструктивні пропеси, подібні до вже описаних, виявлені на кістках скелета чоловіка 40—45 років, можуть свідчити про ще один випадок сифілісу. Типовою для захворювання є локалізація патологічних змін (на піднебінні, вилицях, в області передносової ості та на великих гомілкових кістках) (рис. 1, б). Проте характер остеобластичних змін (періостальна реакція на гомілкових, стегнової та плечовій кістках виражена порівняно слабо) відрізняється від випадку № 1 і значно ускладнює діагноз².

В історії медицини досі дискусійним є питання щодо походження та розвитку трепонематозних інфекцій, до числа яких належить і сифіліс, хоча це питання поставало ще у XIX ст. Відправною точкою дискусії стала епідемія (точніше пандемія) сифілісу 1492—1520 рр., що охопила більшість країн Західної та Східної Європи, а одним із головних спірних питань — існування хвороби на території Європи до 1492 р. У XX ст.

Археологічні джерела можуть допомогти вирішенню цього питання, хоча на кістках можна фіксувати лише наслідки третинної (найбільш розвинутої) стадії сифілісу. Іншою проблемою є складність діагностики. (Сифіліс ще у XVI ст. називали «великим імідатором» — більшість реакцій кісткової тканини на цю хворобу подібні до патологічних змін у разі захворювання проказою, туберкульозом, грибковими інфекціями, злоякісними пухлинами та деякими іншими хворобами.) До 1492 р. на території Європи відомо не більше 20 випадків хвороби, що їх засвідчено на археологічному матеріалі, у тому числі в Греції, Італії, Угорщині, Болгарії, Франції, Англії⁷. На території Росії сліди сифілісу було знайдено у Старій Ладозі XI—XII ст. та у Саркелі X—XII ст.⁸. На території України один випадок ніби-то зафіксовано П. М. Покасом на антропологічному матеріалі могильника XII—XIII ст., розташованого біля с. Монастирьок⁹. Проте локалізація деструкції кісткової тканини, що дуже коротко описана автором, може бути характерна також для низки інших захворювань, у тому числі прокази. Археологічні знахідки слідів сифілісу на кістках, датованих часом після початку епідемії, стають дедалі

частішими. Вони підтверджують дані писемних джерел, а у більшості випадків також значно доповнюють їх¹⁰.

За даними сучасної медичної практики, захворювання у третинній розвиненій формі проявляється протягом десятиріччя після зараження. Однак молодість чоловіка з поховання І ставить під сумнів такий довготривалий розвиток інфекції. Привертає увагу також сила прояву хвороби, яка у згаданого індивіда мала розвинутися досить швидко. На думку А. Хірша¹¹, швидке (буквально протягом кількох тижнів чи місяців) слідування симптомів вторинної та третинної стадій венеричного сифілісу (за яких має місце ураження кісток) за зараженням та первинною стадією було характерною особливістю епідемії кінця XV—XVI ст. Крім того, наявність двох, відносно синхронних поховань з подібними змінами на кістках, що, ймовірно, є наслідками одного й того ж захворювання, непрямо може вказувати на епідемію, що мала місце у час смерті індивідів.

На жаль, на теперешній час точно датувати поховання неможливо. За попередніми даними, комплекс у Михайлівському приділі датується періодом від 1230 по 1620 р.¹². Однак, з нашого погляду, найімовірнішою датою, враховуючи викладене, можна вважати саме час розпаду епідемії, тобто кінець XV—XVI ст.

Унікальність нашої знахідки полягає в тому, що вона є першим і поки що єдиним свідомством наявності епідемії сифілісу на території сучасної України. Ця знахідка цінна з погляду історичної епідеміології, оскільки розширює часовий та географічний ареал розповсюдження однієї з найбільш загадкових хвороб людства. За наявності точного датування дослідження знахідки могло б стати цінним внеском у дискусію стосовно походження та поширення сифілісу у світовому масштабі.

¹ Hacket C. J. Diagnostic Criteria of Syphilis, Yaws and Treponarid and Some other Disease in Dry Bones // Sitzungsberichte Heidelberger Akad. Wiss. Mathem.—Naturwiss.—Berlin; Heidelberg; New-York, 1979.— К. 1. Jhg.— P. 470—500.

² У теперешній час під керівництвом професора М. Шульцта (Університет м. Гьоттінгена, Німеччина) для уточнення діагнозу, а також виявлення особливостей хвороби проводять гістологічні дослідження двох описаних кістяків.

³ Відомий київський історик медицини С. Ковнер у 1896 р. написав книгу, у якій докладно проаналізував усі джерела та літературу стосовно історії хвороби у давні часи та середньовіччі: Ковнер С. Сифилис в древности и в средние века. — Киев, 1896. Надруковане у 1988 р. дослідження американських вчених (Baker B. J., Armelagos G. J. The origin and Antiquity of Syphilis // Current Anthropology.— 1988.— V. 9, № 5.— P. 701—737) практично повторює написане сто років тому.

⁴ Fracastoro Girolamo. Syphilidis sive morbi gallici libri tres. In der Uebersetzung von Ernst Alfred Seckendorf, 1892—1941, Verlag Lissius und Tischer, Kiel, 1960.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1983.— Т. 5.— Кн. 3. — С. 176; Strykovsky M. Kronika polska, litevska, zmozdskia i wszystkiej Rusi.— 1582.— Кн. XXI, гл. 1 (цит. по: Ковнер С. Вказ. праця).

⁶ Jankauskas R. Syphilis in Eastern Europe: Historical and palaeopathological evidence / O. Dutour, G. Palfi, J. Berato, P. Brun (eds.). The Origin of Syphilis in Europe. Centre Archeologique du Var.— Toulon, 1994.— P. 237—239; Vlček E. Paläopathologische Nachrichten der syphilis in Bohmen im XVII und XVIII Jahrhundert // Archäologie und Museum. Beiträge zur Paläopathologie.— 1989.— B. 2.— S. 7—58.

⁷ Dutour O., Palfi G., Berato J., Brun P. (eds.). The Origin of Syphilis in Europe. Centre Archeologique du Var.— Toulon, 1994.

⁸ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей.— М.; Л.: Наука, 1965.

⁹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— Киев, 1988.— С. 136.

¹⁰ Янкаускас Р. К антропологии средневекового города // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций.— М.: Наука, 1992.— С. 67—89; Дерус В. Я., Милтиньш А. П. Палеопатологические данные о сифилисе // Вестн. дерматологии и венерологии.— 1986.— № 9.— С. 63—66; Бужилова А. П. Болезни в средневековой Руси. Антропологический обзор // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история.— М.: Науч. мир, 1999.— С. 247.

¹¹ Hirsch A. Handbuch der historisch-geographischen Pathologie.— 1860.— B. 1.

¹² Балакін С. А., Козак О. Д. Поховальний комплекс у боковому вівтарі Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні відкриття в Україні у 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 69, 70.

Одержано 12.04.2001

ПЕРШИЙ МОЛДАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГ НАВЧАВСЯ І КОПАВ В УКРАЇНІ

(до 150-річчя з дня народження
І. К. Суручана)

Ім'я Івана Суручана, мабуть, відомо тільки старому поколінню археологів, які зустрічали його на сторінках видань кінця XIX ст. Між тим це одна з колоритних фігур, яка стояла у витоків розвитку молдавської археології та музейного будівництва, а також розвитку археологічних досліджень на півдні України. Його коротке (45 років), але цілеспрямоване життя дало яскраві результати, які, на жаль, були загублені або забуті. Він був завзятим колекціонером старожитностей, енергійним дослідником археологічних пам'яток. Йому вдалось створити у 80-х роках XIX ст. «Музей древностей Понта Скифского И. К. Суручана в Кишиневе». Наукові заслуги І. К. Суручана були достойно оцінені його сучасниками. Він був вибраний почесним членом Румунської академії наук, дійсним членом Російського Археологічного товариства у Санкт-Петербурзі, Одеського товариства історії та старожитностей, Церковно-археологічного товариства Київської Духовної Академії. Його життєвий шлях, навчання, наукові пошуки були пов'язані не тільки з Молдовою, а й з Україною, зокрема Одесою, Ніжином та Києвом.

І. К. Суручан (1851—1897)

Народився І. К. Суручан 19 грудня 1851 р. у відомій сім'ї молдавських дворян. Його мати Марія Ломатеску була дочкою румунського генерала. Його батько Касьян Суручан — онук відомого питея Касьяна Суручана (1750—1829), який на свої кошти у своєму маєтку с. Суручень побудував два скити, дві кам'яні церкви і в 1785 р. разом з монахом Іосифом відкрив Сурученський монастир. З цього роду походить і молдавський історик Д. Д. Суручан (1856—1902).

Батько І. К. Суручана був офіцером російської армії. Захворівши, він пішов у відставку, але невдовзі помер. Мати вийшла за штабс-капітана П. М. Шумського, який був освіченою людиною, що захоплювалась історією та старожитностями краю. Мабуть, завдяки цьому він виконував розпорядження генерал-губернатора Новоросії та Бессарабії П. І. Федорова про збір повідомлень щодо стародавніх будівель, предметів старовини та легенд на території Бессарабії. Безперечно, що захоплення вітчима історією та старожитностями Бессарабії мали вплив на виховання інтересів І. К. Суручана.

У 1861 р. Іван був зарахований як вільний слухач до Кишиневської гімназії, а потім він вчиться в Одеській гімназії і, нарешті, у Ніжинському ліцеї князя Григорія Безбородько, який свого часу закінчив і М. В. Гоголь. Перше зацікавлення старожитностями античної Ольвії у І. К. Суручана виникло ще під час навчання у Ніжинському ліцеї, тому що село Парутине, де знаходились залишки Ольвії, належало сім'ї Безбородько. Сучасники зазначали, що колекціюванням І. К. Суручан почав захоплюватись з дитинства.

Закінчивши ліцей, І. К. Суручан цілком захопився тільки колекціюванням старожитностей, археологічними розкопками та вивченням стародавньої історії Північного Причорномор'я. Він постійно роз'їзжав по містах півдня України, скуповуючи у місцевих колекціонерів багато старожитностей. До Кишинева у його будинок з багатьох місць доставляли різні старовинні речі: грецькі і римські надгробки, кам'яні баби з курганів кочовиків, античні та середньовічні монети, різні глиняні горщики і амфори, античні розписні вази.

Проте І. К. Суручан не задовольнявся тільки купівлею антикваріату, він проводив археологічні розвідки між Дунаєм та Дністром, на кошти Археологічної Комісії у 1886 р. — розкопки на території Ольвії. Було досліджено декілька курганів, частину міського оборонного муру. У курганах було виявлено пограбовані ранні склепи, в яких були знайдені тільки світильники, алабастр, золота обручка, декілька монет та бронзових наконечників стріл. І. К. Суручан у той період починає і перші розкопки античної Тіри в Аккермані (сучасний Білгород-Дністровський). В його колекції знаходились срібні та золоті монети, клеймені уламки ручок та цілі античні амфори, уламки чорнолакової та червонолакової посуду, мармурових плит з грецькими та латинськими написами з Тіри. У 1895 р. провадить розкопки курганів на східному березі гирла Дністра поблизу хут. Бугаз. Сподівання дослідника на відкриття некрополя Тіри не справдилися — в курганах виявились поховання пізніх кочовників.

Визначною подією у житті І. К. Суручана була участь у роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі, який проходив 1884 р. В його засіданнях брали участь всі визначні дослідники Російської імперії того часу. І. К. Суручан для учасників з'їзду приготував спеціальну виставку своєї колекції, каталог речей якої був опублікований окремо як додаток до «Трулов VI Археологічного съезда». Він брав активну участь і в засіданнях з'їзду, а одна з його доповідей («Опыт доказательства местонахождения скифского укрепления Алектор и Золотого берега Константина Багрянородного») викликала особливий інтерес у присутніх. Дослідник залучав не тільки повідомлення стародавніх авторів, а й дані своїх археологічних розвідок у районі Дніпро-Бузького лиману та сусідніх територій.

Мабуть, після організації виставки своїх колекцій на археологічному з'їзді в Одесі він відкрив «Музей древностей Понта Скифского И. К. Суручана в Кишиневе». Це був один з перших музеїв у Молдові. До нього був відомий «Музей древностей Натальи Сикард в Вадудлуй Вода», що був організований у середині 70-х років XIX ст. і існував до початку XX ст., коли його володарка виїхала до Верони в Італії. І. К. Суручан цікавився цим музеєм і навіть у 1880 р. написав про нього статтю у Бесарабських Відомостях. Музей І. К. Суручана знаходився на вул. Семінарській, буд. № 37 (нині тут розміщується міська бібліотека ім. Б. П. Хашдеу). Кількість музейних експонатів була значною. Тільки колекція єгипетських старожитностей займала дві кімнати. Окрему кімнату мала колекція клеймених амфор та чорнолакового і червонолакового посуду греків й римлян, а також різних виробів зі скла, бронзи, срібла та золота. Антична колекція монет налічувала близько 12 тис. екземплярів. Значною була також колекція генуезько-татарських монет Кафи.

«Музей древностей Понта Скифского И. К. Суручана в Кишиневе» дуже скоро набув широкого інтересу до його колекцій, головним чином, серед вчених. Його відвідали В. В. Латипев, Б. А. Тураєв, В. В. Шкорпіл, Е. Р. Штерн, Ф. Г. Міщенко та інші. Їм особливо зацікавився і молодий тоді археолог В. І. Гошкевич, який створив потім музей старожитностей у Херсоні. В. В. Латипев охарактеризував музей — «... замечательная коллекция древностей». Російське Археологічне товариство відрядило до Кишинева Г. Сисоева для замалювання всіх амфорних клейм з музею І. К. Суручана. У 1894 р. у Петербурзі виходить спільна стаття І. К. Суручана та В. В. Латипшева «Нові грецькі та латинські написи (1889—1894) з музею Суручана у Кишиневі». Проте треба зазначити, що в його музей потрапило і багато підробок та фальшивок антикваріату, які в той час виробляли для продажу у південних містах України. Серед них була копія відомого тіарі скифського царя Сайтафарна, що попала до Лувру. Вона була зроблена одеським ювеліром І. Рахумовським. О. Л. Бертьє-Делагард згадує також такі фальшиві зразки, як золота пластинка із зображенням кентавра, золота корона та ін.

Пізньої осені 1897 р. І. К. Суручан провадив чергові розкопки курганів на півдні Бессарабії, під час яких загострилась хвороба сухоти, і 1 грудня (18 листопада за старим стилем) 1897 р. він помер. У той рік він готувався до участі в XI Археологічному з'їзді у Києві, що мав відбутись 1899 р. Доля колекцій його музею, а також великої бібліотеки, яку він збирав все життя, виявилась сумною. Бессарабська губернська вчена архівна комісія, хоч і зробила спроби викупити колекції музею (90 тис. предметів), але не знайшлося ні одної людини, яка б розбиралась у старожитностях. Спадкоємці І. К. Суручана невдовзі продали його будинок у Кишиневі та купили інший нсподалік від Вадудлуй-Вода в с. Саулкань, куди було перевезено колекції музею та бібліотеку. Спадкоємці продавали музейні зібрання дослідника по окремих частинах колекціонерам, залишки музейних колекцій поділись невідомо куди під час світової війни та революції. Так величезний музей зник, не залишивши по собі згадки ні в одному музеї Кишинева, міст півдня України чи Румунії. На жаль, у кінці XIX ст. у Кишиневі не сформувалась ще культурно-науковий осередок, який би зміг серйозно зацікавитись старожитностями музею І. К. Суручана.

Незважаючи на таку сумну долю колекцій І. К. Суручана, його діяльність з вивчення стародавньої історії Північного Причорномор'я, збирання музейних колекцій залишила все ж свій слід у розвитку археології та музеїв України, Молдови та Румунії.

Іван Лежух, Іван Черняков

Одержано 26.06.2001

Балагури Э. А.
Население Верхнего Потисья
в эпоху бронзы.
Ужгород: УжНУ, 2001.— 392 с.

Відзначення ювілеїв окремих дослідників часто збігається з виходом окремих збірників або монографій, що вносять вагомий внесок у розвиток археологічної науки. Так трапилось і з відзначенням 70-річчя професора, доктора історичних наук, відомого дослідника археологічних пам'яток Закарпаття Е. А. Балагури. Міністерством освіти та науки України, Ужгородським національним університетом та Науково-дослідним інститутом карпатознавства за допомогою К. М. Разумовського видано досить солідну за обсягом монографію Е. А. Балагури «Населення Верхнього Потисся в добу бронзи». Монографія представляє результати багаторічних наукових досліджень археологічних пам'яток доби бронзи Закарпаття, розпочаті ним ще у 60-х роках минулого століття.

Написанню та виходу цієї монографії передували не тільки численні польові археологічні дослідження протягом 40 років, а й вагомі науково-теоретичні праці автора, список яких налічує 170 назв. Серед них написані автором відповідні розділи¹ в «Археології Української РСР» (1971, 1985), монографічне дослідження історії металургії Українських Карпат², «Археологія Угорщини»³, «Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття»⁴, «Стародавня історія Верхнього Потисся»⁵, докторська дисертація «Історія населення Верхнього Потисся у бронзовому віці»⁶, та багато інших. Зазначена монографія є певним підсумком досліджень автора протягом тринадцяти років відрізка часу.

Головною її особливістю — вивчення не зовсім звичайного географічного регіону України і Європи. Верхнє Потисся — це район не тільки Українського Закарпаття, а й північно-західної частини Румунії, східної частини Угорщини та Словаччини. Він являє собою кут, утворений схилами Західних, Східних та Південних Карпат, з якого виходить долина з численними річками, що живлять одну з повноводніших лівобережних приток Дунаю Тису. По її берегах розташувалась одна з найбільших рівнин Центральної Європи — Середньодунайська низовина. З півдня до

Верхнього Потисся прилягає на території Румунії Трансільванське плато, яке особливо відомо незвичайно яскравим розквітом металургії у бронзовому віці. Географічне розташування цього регіону у самому центрі Європейського континенту у безпосередній близькості на півдні до прогресивного в історичному розвитку Балкано-Дунайського регіону, на сході — до швидко змінюваних культур величезних рівнин Східної Європи, на півночі — до культур прибалтійських країн, що розвивались повільно і поступово, на заході — до своєрідних центрів розвитку стародавніх племен Приальпійської зони з самих давніх періодів історії визначило його своєрідність і складність етнокультурного розвитку.

За своїм планом монографія Е. А. Балагури побудована звичайно за хронологією пам'яток раннього, середнього та пізнього періодів доби бронзи з додаванням також уже апробованих у таких дослідженнях розділів, присвячених актуальності питань вивчення культурно-історичного розвитку стародавнього населення. За хронологією вона охоплює майже все II тис. до н. е. і складається зі вступу, чотирьох розділів, заключної частини, списків джерел літератури, археологічних пам'яток доби бронзи Верхнього Потисся, зведених статистичних таблиць, даних аналізів природничих та технічних наук. Книга помірно ілюстрована для такого роду видань (106 рисунків).

Серед ілюстрацій є карти розташування пам'яток окремих археологічних культур, ситуаційні карти, плани окремих пам'яток, зразки основних типів кераміки та інших типів матеріальної культури, типологічні схеми розвитку окремих зразків знарядь праці, предметів побуту, зброї, фотографії вигляду процесу розкопок, господарчо-побутових об'єктів, поховальних пам'яток тощо. Використані дослідником археологічні джерела згідно з поданим списком зберігаються у фондах музеїв та зібрань не тільки України, а й Словаччини, Угорщини, Румунії. Список використаної літератури містить 557 найме-

нувань, серед яких 324 опубліковано в європейських країнах. Все це, безумовно, свідчить про серйозний науковий підхід автора до вивчення пам'яток бронзової доби згаданого регіону та його ретельності у дослідженні цієї теми.

Більшість культур доби бронзи, репрезентованих у монографії, увійшли до фонду археологічних культур України, головним чином, завдяки дослідженням її автора (Ніршег, східнословачька курганна група культур шнурової кераміки, Отомань, Станово). Проте він не був першим відкривачем їх, тому що пам'ятки цих культур тільки заходять на територію Українського Закарпаття, а їх споконвічна територія охоплює певні сусідні райони інших сучасних держав, де вони і були виявлені вперше. Тому зовсім доречним виглядає у монографії і подання (розділ I) історії досліджень археологічних пам'яток доби бронзи в усьому Верхньотиському регіоні та пов'язаних з ним проблем інтерпретації старожитностей окремими дослідниками країн Центральної та Східної Європи. Насамперед це Л. Пульські, Ф. Хампел, Ф. Томпа, Т. Легоцький, Й. Михалік, А. Йоша, Я. Бем, Я. Ейсер, Й. Янкович, Ф. Лессек, М. Ронко, І. Нестор, Д. Попеску, А. Можоліч, В. Будинський-Кричка, П. Патаї, К. Горелт, М. Русу, І. Орденліх, Т. Бадер, Н. Чидіозан, І. Владар, Я. Кабат, Л. Гаск, Б. Полла, Т. Кеменцеї, Т. Ковач, А. Точик, І. Владар, В. Олкса, Д. Берчу, М. Петреску-Димбовіца, С. Морінга, А. Ласло, І. Бона, Й. Паулік, С. Деметрова, М. Шолєс, Ф. Кессегі, Я. Сабо, М. Парлун, Ф. Фурманек, М. Новотна та вчені радянського часу Ф. М. Потушняк, К. В. Бернякович, С. І. Пеняк, Г. І. Смірнова, Е. А. Балагурі, С. М. Черних, В. Л. Лапушнян, І. К. Свешніков, Л. І. Крушельницька, Ю. М. Малєсв та ін.

Експурс історії досліджень автор супроводжує детальним аналізом поглядів згаданих археологів відносно культурної належності, походження, зв'язків та хронології пам'яток. Треба зазначити, що старожитності Середнього Подунав'я. Семиградля ще з кінця XIX ст. слугували європейським археологам певним культурно-хронологічним репером для створення культурно-хронологічної археологічної системи всієї Європи, тому що в них відбито широкі зв'язки стародавнього суспільства всього континенту протягом довгого часу, в тому числі і з культурами Середземномор'я, хронологія яких з самого початку спиралась на найстародавніші писемні джерела цього регіону і країн Переднього Сходу. При цьому добре досліджено і детально стратифіковано поселення-телі Тисо-Дунайського басейну, які представляють археологічні шари різних культур, що існували на одному і тому ж місці, їх використовували для створення детальних культурно-хронологічних схем такі патріархи основ європейської археологічної хронології, як П. Райнке, Ж. Дешелєтт, І. Мюллер-Карпе,

Г. Чайлд та їх послідовники М. Гімбутас, Я. Боузек, М. Бухвальдек, Б. Ханзель та ін. В українській археології для створення хронології пам'яток бронзової доби Східної Європи середньодунайської старожитності використовували О. І. Тереножкін та М. М. Чердніченко.

Другий розділ книги присвячено характеристичній пам'ятці раннього періоду бронзової доби Верхнього Потісся, репрезентованих такими археологічними культурами, як Ніршег та східнословачька курганна група культур шнурової кераміки. Пам'ятки культури Ніршег, які отримали свою назву від місцевості у північно-східній частині Угорщини («Ніршег» — з угорської «березовий гай»), на території Закарпаття були відкриті наприкінці 1960-х років В. С. Тітовим. Ці пам'ятки довгий час вивчали у складі культурного комплексу Зок. Е. А. Балагурі ще у 1985 р. цю культуру характеризував під назвою «Ніршег-Затін», доцільно скоротивши її у рецензованому дослідженні. Пам'ятки згаданої культури представлені, головним чином, поселеннями та декількома похованнями. Територія розповсюдження пам'яток охоплює рівнинний регіон північно-західної Румунії, північно-східної Угорщини, східної Словаччини та Українського Закарпаття до передгір'я Карпат по лінії Мукачєво—Берегово. Автор дослідження відкрив групу поселень цієї культури у Закарпатті біля сіл Братово, Дяково, Девичне, Вовчанське, Велика Паладь, Заболоття та Сасово. Поселення розташовувались уздовж берегів річок, озер та болот. Всього відомо 89 поселень та 4 місцезнаходження могильників цієї культури. Автор на основі власних даних та досліджень закордонних археологів подає всебічну характеристику культурно-господарчих комплексів, кераміки та на основі аналізу матеріалів і висновків багатьох дослідників підсумовує, що пам'ятки зазначеної культури з'явилися у Верхньому Потіссі після культури Баден на початку 1900 р. до н. е. та існували до 1800 р. до н. е. поряд з іншими синхронними культурами Мако, Вучедол, Зок, пізній етап Баден-Коцофені, Глина III—Шнекенберг, що відповідає періоду Трої-V східносередземноморської хронології.

Пам'ятки східнословачької курганної групи культур шнурової кераміки були окремо виділені чехословацьким археологом В. Будинським-Кричкою ще у 40-х роках минулого століття. Територія їх поширення охоплює східну Словаччину, південні райони Польщі, Угорщини та північну частину Трансильванії. У Верхньотиському регіоні відомо понад 500 курганів, які займають територію відрогів Карпат у долинах річок з гарними луками для пасовиць. На території Українського Закарпаття досліджено 23 кургани, а на території Словаччини — 50. Обряд поховань вклучає як трупопокладення у скорченому положенні на боці, рідше на спині з пануючою західною орієнтацією, так і

трупоспалення. До останнього звичайно відносять кургани з невиявленими похованнями, які складають більшість (65% курганів). Виявлено наявність залишків вогнищ, кам'яних скринь кісток ритуальних тварин, глиняного посуду. Поховальний інвентар трапляється рідко, самі кургани невеликі — від 0,5 до 2 м заввишки та 10—15 м у діаметрі. Е. А. Балагурі, як й інші дослідники, на основі аналізу поховального обряду та інвентарю зіставляє ці пам'ятки з локальними групами культур шнурової кераміки Прикарпаття Волині та Південної Польщі, датуючи їх 1900—1800 рр. до н. е. у межах раннього етапу бронзової доби (ВА-1 по Райнеке). За думкою дослідника, пастуші племена східно-словацької курганної групи культур шнурової кераміки жили поруч з племенами культури Ніршег, від яких вони запозичили і поховальний звичай трूपоспалення.

Історії племен доби середнього періоду бронзи Верхнього Потисся присвячено найбільший за обсягом третій розділ (155 сторінок). Це, мабуть, є виправданням, тому що розглянуто пам'ятки найбільш яскравої для того періоду і відомої в Європі культури Отомань. Пам'ятки цієї культури названі за поселенням Отомані на північному заході Румунії, а на території Угорщини мають назву Фюзашабоні. Регіон поширення пам'яток культури Отомані охоплює території східної Словаччини, північно-східної Угорщини, північно-західної Трансильванії у Румунії та Українському Закарпатті, де вони досліджені безпосередньо самим автором розкопок. Виявлено понад 100 пам'яток культури, але тільки на 8 поселеннях та 23 могильниках проведено розкопки. Автор книги зібрав археологічні джерела для характеристики цієї культури в усіх країнах Верхнього Потисся та подав в окремих підрозділах аналіз структури поселень і жител, могильників та обряду поховань, скарбів та окремих знахідок бронзових, золотих виробів, ливарних форм, стародавніх копалень та гірничометалургійних центрів, аналіз матеріальної культури, питання хронології, періодизації пам'яток, походження та історичного розвитку племен культури Отомань.

У підрозділі «Поселення та житла» автор подає характеристику укріплених поселень-городищ культури Отомань, які найяскравіше визначають особливості цієї культури. Більш досліджено городища Барца, Спишські Штверток, Нижня Мишла у східній Словаччині та Отомань у Румунії, невеличкі розкопки проведено на городищі Реткезберенч в Угорщині, Гановці у Словаччині та Дсдово у Закарпатті. Деякі поселення і городища багатощарові, що дає змогу прослідкувати фази розвитку культури Отомань, культурний шар яких досягає товщини 3 м. Виявлено вуличне планування з кам'яним замощенням вулиць. Багатокамерні житла мають прямокутну форму і зроблені з дерев'яних каркасів, обмазаних глиною. В

житлах знайдено глиняні печі, в деяких житлах по декілька. Визначною пам'яткою є городище Спишські Штверток, яке відомо ще під назвою *Баринберг*. Його дослідження тривали у 1968—1975 рр. Городище мало кам'яну стіну, земляні вали, акрополь з житлами багатих громадян та приміське поселення. Е. А. Балагурі не без підстав порівнює його з мікенськими фортецями Греції. Біля згаданого городища досліджено і культове місце зі слідами людських жертвоприношень. Городище Отомань було захищено двома валами та ровами. Одне з городищ культури Отомань біля с. Дяково досліджено автором монографії, де він у польових умовах перевіряв методику дослідження цих об'єктів за кордоном. Е. А. Балагурі проводить розкопки рядових поселень цієї культури навколо городища Дяково біля сіл Довчанське та Квасово. Крім постійних і довготривалих поселень у племен культури Отомань існували і короточасні стоянки з куренями.

Другий підрозділ третього розділу монографії присвячено аналізу могильників та обряду поховань племен культури Отомань. Могильники цієї культури поки що невідомі на території Українського Закарпаття, а всі дані про них добуто на територіях Словаччини, Угорщини та Румунії. Всі могильники належать до розряду ґрунтових. Могильники мають планування рядами. Ями овальної чи прямокутної форми. Обряд поховань характеризується біритуалізмом із застосуванням трूपоспалення та покладення мертвого у скорченому стані на лівому чи правому боці. Дослідник пояснює це тим, що на ранніх етапах розвитку культури Отомань переважав обряд трूपоспалення, який був характерний для культури Ніршег і перейнятий від неї. На класичному етапі розвитку до нього додається обряд трूपопокладення у скорченому стані на боці, який був перейнятий внаслідок зміщення населення із сусідніх культур Монтеору та Комарово. В культурі Отомані відмічено випадки парних поховань, кенотафи. Характерною рисою поховань культури Отомань є наявність великої кількості інвентарю, головним чином глиняного посуду, хоч трапляються вироби з бронзи, золота, кістки, бурштину та фаянсу. За даними антропологів О. Некрасової та М. Криптеску, отоманські скелети належать протоєвропеїдам — альпійський антропологічний тип зі середземноморськими та нордичними рисами.

Висвітленню питань, пов'язаних зі скарбами, окремими знахідками бронзових та золотих виробів, ливарних форм, функціонування стародавніх копалень і гірничометалургійних центрів у племен культури Отомань автор книги присвятив окремий, третій, підрозділ. Хоча численні скарби середнього періоду бронзової доби так званого Хайдушамшонсько-Апайського хронологічного горизонту Трансильванії та Центральної Європи є найбільш дослідженими у європейській

археології, але донині вважаються і найбільш загальковими. Одним з найцікавіших питань є застосування так званих мікеських орнаментів на металевих виробках. Автор, на жаль, подає вибірковий перелік скарбів та знахідок, пов'язаних з металообробкою. Проте це, мабуть, пояснюється величезним фондом знахідок скарбів, випадкових знахідок, а також їх знаходження під час розкопок городищ, поселень та могильників в ареалі культури Отомань. Значну увагу автор приділив дослідженню діяльності Карпатського металургійного центру, виділеного Є. М. Черних. В ареалі Східних Карпат нині встановлено головні поклади мідних, золотих та поліметалічних руд, серед яких було і Берегівське на території Українського Закарпаття. Автор дослідження під час проведення експедиційних робіт знайшов стародавній підземні виробки, у тому числі і для добування золота. Вони функціонували з початку III тис. до н. е. Сучасне відновлення добування золота в Українському Закарпатті має глибоке історичне підґрунтя, яке виявляється одним з найдавніших не тільки у Європі, а й в усьому Стародавньому світі. Важливо і те, що спектральні аналізи металу, проведені у лабораторіях Інституту археології АН Росії, Ужгородського університету України та Штуттгартської лабораторії у ФРН, дозволили розрізнити вироби східнокарпатського (трансільванського) та дунайського (косидерпалашського) центрів виробництва. Знайомство майстрів-ливарників Трансільванії з виробами Балкано-Чорноморського та Егейського регіонів дозволило їм запозичити багато технологічних прийомів, типів виробів, налагодити у великих масштабах своє виробництво, в якому є багато оригінального і своєрідного.

Окремий четвертий підрозділ третього розділу присвячено висвітленню аналізів предметів матеріальної культури, питань хронології та періодизації пам'яток отоманської культури. Як і в більшості археологічних культур, найчисленнішою категорією знахідок матеріальної культури є кераміка. Проте в культурі Отомань вона не тільки є визначальною рисою пам'яток, а представляється найбільш яскравою серед керамічних комплексів бронзової доби Європи. Ця особливість зумовлена і високою технологічною якістю виготовлення керамічних виробів, кількісним набором різних типів, незвичайно широким асортиментом багатопоясної орнаменталії. Є. А. Балагурі докладно подає опис технології виготовлення, своєрідності керамічної маси, типологію керамічних виробів та їх орнаменталії в кожній фазі розвитку культури Отомань, піддаючи аналізу думки різних дослідників щодо походження окремих форм і типів керамічних виробів, їх орнаменталії. До керамічних виробів у культурі Отомань належать і глиняні моделі повозок, колес, культової антропоморфної та зооморфної пластики. Досить детально описано

за своєю типологією численні металеві вироби (знаряддя праці, зброя, прикраси), проаналізовано також думки європейських дослідників щодо їх походження та хронології, подано опис виробів з каменю, кременю та кісток. Особливу увагу Є. А. Балагурі приділив кістяним орнаментованим псаліям, знайденим на пам'ятках культури Отомань.

Нарешті, п'ятий підрозділ цього розділу, який немов би є окремим дослідженням у монографії, присвячений питанням походження та історичного розвитку культури Отомань. Як і більшість інших європейських дослідників цієї культури, Є. А. Балагурі теж схиляється до думки, що всі основні компоненти цієї культури мають витoki у верхньотиських сенеолітичних культурах (бодрогкерестурська, баденська, копофенська, пірнгерська). В її формуванні також помітні елементи культури Вітенберг та інших культур Нижньодунайсько-Балканського ареалу. Отоманська культура завдяки своєму географічному розташуванню та розробці багатих покладів міді і золота зайняла особливе місце серед інших культур цієї доби у Центральній Європі, зумівши налагодити далекі торговельні зв'язки з Егейським світом та Північною Європою. Через територію цієї культури проходили шляхи торгівлі бурштином. Розвиток племен культури Отомань був перерваний наступом племен культури курганних поховань, які займали величезний простір від Альп до Балтики. Городища культури Отомань --- це не тільки найдавніші урбаністичні центри суспільно-економічного життя, а й військово-опорні вузли оборони. Значна кількість скарбів у цьому регіоні апайського та косидерського хронологічних горизонтів є результатом довгої і запеклої боротьби отоманських племен з войонічними представниками племен культури курганних поховань, які змінили культурний облік Верхньотиського регіону та започаткували етно-культурні процеси доби пізньої бронзи.

Історії племен Верхнього Потисся останньої чверті II --- початку I тис. до н. е., представлених археологічними культурами Станово та Гава, присвячено четвертий розділ монографії. Культура Станово одержала таку назву від могильника, дослідженого біля с. Станово Мукачівського р-ну Закарпатської обл., а на території Румунії ці пам'ятки відомі під назвою Фельшесевч Сучью де Сус від назви могильника у Трансільванії. Автор об'єднав всі однотипні пам'ятки під назвою «Станово», яких у Верхньотиському регіоні відомо близько 100. Серед них поселення, ґрунтові могильники, скарби бронзових речей (теж близько 100), які угорський вчений Т. Кемешієй виділив в окремому групі Беркес-Демечер. Є. А. Балагурі піддав аналізу весь комплекс матеріальної культури у його хронологічному розвитку. В окремому підрозділі подано науковий аналіз пам'яток племен культури Гава, які вивчали не тільки закордонні, а й раянські ар-

хсологи. Найбільш відомі з них дослідження Г. І. Смирнової, яка розглядала ці пам'ятки у єдиному культурному комплексі Гава-Голігради культур фракійського гальштату⁷. Е. А. Балагурі наполягав, що до досліджуваного ним регіону найбільш підходить тільки назва «Гава», пам'ятки якої характерні для території Угорщини. Значну кількість пам'яток, у тому числі і Шелестівське городище, досліджено автором. Він детально аналізував всі думки дослідників щодо витоків формування культури Гава та її історичної долі, значення у формуванні у Пруто-Дністровському басейні пам'яток типу Кипині та Голігради, а також зв'язків з населенням чорноліської культури та так званих скіфських західних культур.

У заключній частині монографії автор акцентує увагу на питаннях культурно-історичного розвитку населення Верхнього Потисся у бронзовому віці. Географічне розташування цього регіону в центрі Європейського континенту зумовило і особливе значення культурно-історичних процесів у II — на початку I тис. до н. е. Автор при цьому не відкидає значення культур аборигенних племен, процесів міграції, інтеграції, пов'язаних з переселенням та колонізацією як близьких, так і далеких за походженням племен, представлених певними археологічними культурами. Е. А. Балагурі підкреслює визначну роль місцевих землеробських культур, в яких асимілювалися прийдешні культури скотарів. Погляд автора щодо їх етнічного змісту збігається з поглядами багатьох європейських дослідників, які пов'язують культури бронзової доби Верхньотиського регіону з периферійною групою північних прафракійців. На заході та півночі від цієї зони наприкінці II — на початку I тис. до н. е. відбувалися оформлення культурної спільності полів поховальних урн та невілювання різноманіття культур у вигляді лужицьких старожитностей, що стали фундаментом для розвитку культур іллірійців, праіталіків, прагерманців, праслов'ян та інших європейських народів.

Загалом вихід у світ монографічного дослідження Е. А. Балагурі про пам'ятки бронзової доби Верхнього Потисся є визначною подією для української і європейської археології. У монографії Е. А. Балагурі розглянуто найважливіші проблеми одного з найцікавіших періодів стародавньої історії Європи. Книга Е. А. Балагурі — то вікно в археологічний світ бронзової доби Центральної Європи, до якої причетна і Україна. Це дослідження здобутків археологічної науки на території не тільки Українського Закарпаття, а й сусідніх країн (Словаччини, Угорщини, Румунії, Польщі). Кожна археологічна культура, що описана в монографії, потребує у майбутньому окремих монографічних досліджень як важливий об'єкт вивчення стародавньої історії Європи і України. Особливо привабливим для майбутніх читачів-до-

слідників є те, що більшість висновків, зроблених автором, не лише ґрунтуються на вивченні опублікованих даних, вже здобутих джерел та аналіз наукових гіпотез, а й перевірені його самостійними багаторічними польовими дослідженнями на території Закарпаття.

На жаль, як і у будь-якому значному за обсягом друкованому виданні, в книзі є недоліки, пов'язані, ймовірно, з поспішним випуском. Крім орфографічних помилок увагу привертає невідповідність посилки до номерів ілюстрацій, а також до наукового апарату книги. Є, на наш погляд, і наукові недоробки або спрощення деяких проблем у дослідженні. Це стосується, наприклад, визначення початку бронзової доби для території Центральної і Південно-Східної Європи, яку автор за застарілими у наш час поглядами сприймає як початок II тис. до н. е. Не знайшли висвітлення у автора книги і нові дані про хронологічний діапазон культур бронзової доби Угорської рівнини у зв'язку з розробленням шкали із застосуванням значної кількості радіовуглецевих дат⁸. Дещо поверхово автор підійшов до розгляду матеріальної культури металевих виробів і металургійного виробництва та пояснення появи кухлів з округлим туловом від племен ямної культури. Спроба пояснити появу колісного транспорту у Центральній Європі внаслідок запозичення від племен ямної культури певно ігнорує існуючі гіпотези про два шляхи його поширення з території Близького Сходу через Кавказ та Балкани⁹. Це стосується і розповсюдження курганного обряду по всій Європі. Популярні і спрощені пояснення про страшну навалу пастуших варварів із степів Північного Причорномор'я зовсім відкидають незаперечні факти розвинутого курганного обряду у пізніх трипільців усатівської культури, поховання і посуд яких виявлено і в курганах Угорщини¹⁰. Процеси проникнення степового населення на заданійській території в добу бронзи були довгими і складними¹¹. Найважливіша проблема співвідношення та зв'язків населення Верхнього Потисся з племенами культур шнурової кераміки потребує подальшої розробки¹². У книзі немає чіткої позиції автора про співвідношення чи повного знака рівності культурних ознак Фюзашабонь — Отомань¹³. Автор чомусь не звернув уваги на значні центральноєвропейські елементи у культурі багатоваликової кераміки¹⁴. Це важливо не тільки для українських археологів, а й для дослідників сусідніх країн. Навряд чи виправдано ігнорування наукових розробок деяких дослідників археологічних пам'яток доби бронзи Закарпаття, пов'язаних з вивченням зв'язків населення Північного Причорномор'я з Карпатським басейном у добу пізньої бронзи¹⁵.

Для української і європейської археологічної науки є безперечно важливим вихід у світ значного дослідження Е. А. Балагурі про пам'ятки бронзової доби Верхнього Потисся,

в якому об'єднанні культурні комплекси багатьох європейських країн і їх стародавня історія розглядаються разом, що, безумовно, свідчить про спільні корені і нашої вітчизняної історії. Випуск цієї книги російською мовою — це данність традиції представляти археологію науковій громадськості Європи, що звикла до російськомовних перекладів археологічних книг. Сподіваємось, що у майбутньому науковці за кордонами України сприйматимуть видання українських археологів українською мовою, що сприятиме більш широкому виходу української археології на наукову арену Європи.

¹ Балагури Е. А. Пам'ятки епохи бронзи Закарпаття // Археология Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 378—384; Балагури Э. А. Культура Нириштег — Затин. Восточнословацкие курганы // Археология Украинской ССР.— К, 1985.— Т. 1.— С. 391—397; Балагури Э. А. Культура Отомань // Там же.— С. 420—428; Балагури Э. А. Культура Станово // Там же.— С. 473—482; Балагури Э. А. Культура Ноа // Там же.— С. 481—489.

² Балагури Е. А., Бідзіла В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород: Карпати, 1978.

³ Балагури Э. А. Культура Фельшесевч // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— М., 1986.— С. 83—93.

⁴ Балагури Е. А. Племена доби бронзи на Закарпатті // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 201—213; Балагури Е. А. Пам'ятки доби бронзи і раннього заліза // Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза: Каталог.— К., 1982; Балагури Э. А. Культура раннього періода епохи бронзи Закарпаття // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо.— Кисв, 1990.

⁵ Балагури Э. А., Гранчак И. М., Котигорошко В. Г. Древняя история Верхнего Потисья.— Львов, 1991.

⁶ Балагури Э. А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук.— К., 1983.

⁷ Смирнова Г. И. Гавско-Голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ.— Л., 1976.— № 17.— С. 18—34.

⁸ Raczy H., Herlendi E., Horvath F. Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn // Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.— Frankfurt am Main, 1992.— S. 42—46.

⁹ Bona S. Clay Models of Bronze Age Waggon and Weels in Middle Danube Basin // ААН.— 1960.— № 12.— P. 83—111; Childe G. The diffusion Wheeled Vehicles // Ethnographisch-archaologische Forschungen/— Berlin, 1954.— S. 2—21; Гудкова А. В., Черняков И. Т. Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1981.— С. 38—50.

¹⁰ Kalicz N. Die Fruhbronzezeit in Nordost-Ungarn.— Budapest, 1968.— S. 41; Taf. 1, 12, 14.

¹¹ Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К, 1985.— С. 5—31.

¹² Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связь с культурами Прикарпаття и Малопольши // ААС.— 1976.— Т. XVI.— С. 21—58.

¹³ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 86.

¹⁴ Черняков И. Т. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век).— Донецк, 1996.— Ч. 1.— С. 59—64.

¹⁵ Кобаль Й. В. До питання про зв'язки Карпатського басейну з Північним Причорномор'ям в епоху пізньої бронзи (на прикладі бойових сокир з диском на обусі) // Проблеми археології Східних Карпат.— Ужгород, 1995.— С. 78—86; Кобаль Й. В. Зв'язки населення Північного Причорномор'я з Карпатським басейном в епоху пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1997.

І. Т. Черняков

Одержано 14.08.2001

НАУКОВИЙ СЕМІНАР З ПРОБЛЕМ РЕКОНСТРУКЦІЇ СПОСОБУ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

Відповідно до започаткованої у 1999 р. відділом археології кам'яного віку традиції проводити раз на два роки наукові наради з проблемних питань палеоліту, мезоліту та неоліту, 2—3 квітня 2001 р. в Інституті археології НАН України пройшов організований відділом науковий семінар на тему «Господарство, соціальний устрій та спосіб життя населення України за кам'яної доби». Семінар був присвячений 80-річчю від дня народження видатного українського археолога І. Г. Шовкопляса.

Участь у семінарі взяли близько 40 осіб, зокрема провідні фахівці з археології кам'яного віку з Києва, Одеси, Львова, Сімферополя, Луганська, Херсону, Харкова, Полтави, Донецька, Черкас, Санкт-Петербургу, в тому числі 5 докторів історичних наук і 19 кандидатів. На засідання було запрошено дружину ювіляра Г. М. Шовкопляса.

З вільним словом від адміністрації Інституту до учасників семінару звернувся заступник директора по науковій роботі членкор. НАН України **С. Д. Крижицький**. За два дні роботи семінару було заслухано 22 наукові доповіді, більшість з яких було присвячено питанням реконструкції різних сфер життєдіяльності людності кам'яного віку.

Л. Л. Залізник (д-р істор. наук, Київ, доповідь «Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі») наголосив на принциповій трансформації історичної концепції кам'яної доби, що сталася протягом ХХ ст. На зміну еволюційно-стадіальним уявленням про розвиток доісторичних суспільств прийшло усвідомлення багатоваріантності розвитку людства з найдавніших часів в усіх гаузях — антропогенезу, технології, мистецтва, етнокультурної історії.

Ю. В. Кухарчук (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Внесок І. Г. Шовкопляса у розробку питань економічної і суспільної організації пізньопалеолітичного населення півночі України»), зазначивши багатогранність наукової та просвітницько-педагогічної діяльності І. Г. Шовкопляса, зупинився на двох ас-

пектах його досліджень з відтворення способу життя і суспільного устрою пізньопалеолітичного населення півночі України: розробці проблеми господарсько-побутових комплексів та реконструкції житлових споруд. Доповідач навів конкретні приклади масштабних соціально-історичних реконструкцій ученого, зазначивши, що вони завжди ґрунтувалися на повноцінному археологічному матеріалі, тому не втратили актуальності й нині.

В. Н. Станко (д-р істор. наук, Одеса, доповідь «Соціальний устрій первісної общини за матеріалами пізньопалеолітичного поселення Анетівка ІІ») запропонував реконструкцію суто обрядового комплексу, виявленого на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка ІІ. З погляду доповідача, цей унікальний комплекс був своєрідним «святилищем» для всього мікрорегіону, в якому розташована група Анетівських стоянок.

І. В. Сапожников (канд. істор. наук, Одеса, доповідь «Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа») повідомив про результати аналізу виявлених ним на поселенні Велика Акаржа (19–18 тис. років тому, максимум вюрму) чотириох господарсько-побутових комплексів. Всі вони були розташовані на периферії пам'ятки і мали дуже близький за своїми особливостями кам'яний інвентар. За визначенням доповідача, це були сезонні (весняно-літні) місця проживання окремих сімейних груп мисливців на бізонів, які відрізнялися від іншого населення тим, що не мали довготривалих поселень.

В. І. Беляєва (канд. істор. наук, Санкт-Петербург, доповідь «Культурно-господарська характеристика верхньопалеолітичного поселення Пушкарі І»), розглянувши загальні ознаки та особливості довготривалих поселень, запропонувала свою реконструкцію культурно-господарської діяльності мешканців пізньопалеолітичного поселення Пушкарі І. Доповідачка дала характеристику жител стоянки і дійшла висновку, що їх конструктивні особливості свідчать про теплий період проживання.

О. О. Кротова (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Господарсько-побутовий комплекс та проблема вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток») розглянула питання історіографії вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток, методів та методологічних підходів просторового аналізу в первісній археології. Наголосивши на значенні поняття господарсько-побутового комплексу для сучасних досліджень, доповідачка навела кілька прикладів структури пізньопалеолітичних стоянок та реконструкції поведінки їх мешканців.

І. А. Сніжко (Харків, доповідь «Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями») запропонувала «генеральну» схему утилізації туш впольованих бізонів пізньопалеолітичними мешканцями Амвросіївки, відтворену шляхом порівняльного аналізу виявлених на кістковищі фауністичних решток і супроводжувальних крем'яних знарядь з етнографічними даними щодо способу розбирання аналогічної мисливської дичини палеоіндіанцями Північної Америки.

О. В. Горелик (канд. істор. наук, Луганськ, доповідь «Мисливство на коня у життєзабезпеченні фінальнопалеолітичного населення Південно-Східної України») зосередив увагу на аналізі фауністичних решток коня, який був об'єктом полювання мешканців Роголицько-Передільської групи пам'яток. За його висновком, первісні мисливці спеціалізувалися на так званому гарсміному типі кінської популяції. Полювання мало сезонний характер (кінець літа — початок осені), розбирання туш відбувалося на місці полювання.

Л. Г. Мацкевий (д-р істор. наук, Львів, доповідь «Спосіб життя населення заходу України межі палеоліт — мезоліт») визначив найсуттєвіші риси, які характеризують на заході України перехідний період від палеоліту до мезоліту. Було наголошено, що саме з радикальними змінами природного середовища, спричиненими настанням голоценової епохи, пов'язані нові тенденції у розселенні людей (у північному напрямку) і пересудо-

ва всієї господарської та соціальної організації первісного суспільства.

О. В. Сминтина (канд. істор. наук, Одеса, доповідь «Поняття жилого простору в контексті дослідження ранньомезолітичних культур степової України»), визначаючи поняття «жилий простір» як угіддя, на які поширюється діяльність певної групи населення, виокремила на матеріалах ранньомезолітичних пам'яток степової України чотири «макропростори» (Нижня Наддунайщина, Дністро-Бузький регіон, басейн Дніпра, басейн Сіверського

Дінця), кожен з яких, за висновком доповідачки, відзначався своєрідними рисами.

О. М. Титова (канд. істор. наук) і **Д. В. Кепін** (Київ, доповідь «Про можливість використання етнографічних паралелей під час реконструкції неолітичних жителів») зробили спробу залучити етнографічні дані для реконструкції жителів неолітичних культур України. Дослідники запропонували свої критерії підрозділу неолітичних жителів. За їх висновком, в цю епоху існували різні їх типи: на півночі України це були різноманітні курені, тоді як у південній зоні переважали житла каркасно-стовпової та каркасної конструкції; вже в неоліті тут виникає і власне будинок наземного типу.

І. М. Гавриленко (канд. істор. наук, Полтава, доповідь «Списометалки в господарстві населення України доби мезоліту — енеоліту») запропонував оригінальну інтерпретацію так званих човників, які трапляються у євразійських та афразійських степах від мезоліту до початку енеоліту. На думку доповідача, їх використовували як важкі списометалки — потужної мисливської зброї для полювання на великих тварин.

М. П. Оленковський (канд. істор. наук, Херсон, доповідь «Долотоподібні знаряддя у відтворенні деяких аспектів пізньопалеолітичного господарства») торкнувся проблеми поширення у пізньому палеоліті досить специфічної категорії крем'яного інвентарю — долотоподібних знарядь. Як вважає доповідач, ці знаряддя, що використовувалися для обробки дерева, є показником не стільки культурної специфіки, скільки господарської потреби, що виникла в умовах інтенсивного господарського освоєння людиною річкових долин.

В. М. Степанчук (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Тенденції розвитку техніки у кам'яному віці») запропонував розглянути історію розвитку техніки в кам'яному віці з погляду глобальних взаємин людської істоти та навколишнього середовища. В межах «доісторії» доповідач розрізняє три періоди, кожному з яких притаманні свої ознаки: пе-

ріод зряддсвої або предметної діяльності («приспосовання до природо даного» — ранній палеоліт); період прогресуючої первісної техніки («покращення природою даного» — середній палеоліт — мезоліт); період матеріально-технічного прогресу («створення штучного середовища» — неоліт і далі).

Л. В. Кулаковська (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Деякі аспекти господарства середньопалеолітичних поселенців стоянки Королеве: сировинні ресурси комплексу 2а») розглянула проблему використання кам'яної сировини мустьєрцями комплексу 2а стоянки Королеве. На основі аналізу технологічних процесів зроблено висновок, що на пам'ятці, яка належить до шарантського кола індустрій, відбувались увесь цикл обробки та використання сировини і, можливо, переробка мисливської здобичі.

В. І. Усик (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Про «гігантоліти», сокири та «мустьєрські» форми нуклеусів у ранніх пізньопалеолітичних індустріях (за матеріалами ремонту 2-го комплексу Королеве II та Радомипільської стоянки)») на підставі аналізу даних ремонту клиноподібних нуклеусів 2-го комплексу стоянки Королеве II та «гігантоліта» з Радомипільської стоянки дійшов висновку про помилковість погляду щодо мустьєрського походження відщепових знарядь «мустьєрського типу» з Радомишля і щодо ориньякського характеру індустрії цієї пам'ятки.

В. П. Чабай (канд. істор. наук, Сімферополь, доповідь «Моделі використання крем'яної сировини та фауни в 2-му культурному шарі середньопалеолітичної стоянки Пролом II») розглянув 2-й культурний шар мустьєрської стоянки Пролом II з погляду швидкості накопичення фауністичного і крем'яного матеріалу. На думку доповідача, ці матеріали відкладалися в різний час, а так звані сліди утилізації на деяких кістках не пов'язані з людською діяльністю. Специфіка індустрії 2-го шару полягає в тому, що крем'яна сировина має різне походження: частину знарядь принесено на стоянку в готовому вигляді.

Ю. Е. Демиденко (канд. істор. наук, Сімферополь, доповідь «Сюрень-І (Крим): загальний археологічний контекст і специфіка поселень носіїв індустрії раннього ориньяку типу кремс-дюфур») дав культурно-хронологічну характеристику ранньоориньякських комплексів типу кремс-дюфур стоянки Сюрень-І. Поширеність індустрій цього типу у передгір'ях Південної Європи доповідач пояснює високим ступенем мобільнос-

ті та адаптації їх носіїв — мисливських колективів, що починали вже застосовувати дистанційну зброю під час полювання на лісових і степових тварин.

М. І. Гладких (д-р істор. наук, Київ, доповідь «Нові палеоантропологічні знахідки на Гірському Тікичі»), співдоповідачі **С. М. Рижов** (канд. істор. наук, Київ) та **М. О. Суховий** (Черкаси) повідомили про знахідку у відслоненні правого борту балки поблизу с. Лашцева на Черкащині кістяка людини у скорченному положенні. Хоча поруч з ним не виявлено археологічного матеріалу, той факт, що кістяк лежав у лесових відкладах, а також радіокарбонна дата дають підстави говорити про палеолітичний вік пам'ятки.

Д. Ю. Нужний (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Комплекси виробничого інвентарю верхніх шарів стоянки Молодове V») запропонував переглянути хронологію і культурну інтерпретацію верхніх шарів (1а і 2) стоянки Молодове V. На думку доповідача, ці комплекси, які традиційно відносять до так званої молодовської культури, належать до різних напрямів східноєвропейського епігравету і даються не фінальним етапом плейстоцену (дріас III), а більш раннім часом (15–18 тис. років тому).

В. І. Ткаченко (канд. істор. наук, Київ, доповідь «Культурно-історичні особливості стоянки Ключи») зробив спробу культурної інтерпретації пізньопалеолітичного комплексу стоянки Ключи на основі порівняння його крем'яної індустрії з матеріалами пізньопалеолітичних пам'яток Українського Полісся (Радомишля, Пушикарі I, Погон, Новгород-Сіверський, Добранічівка).

О. С. Ситник (канд. істор. наук, Львів, доповідь «Пізньопалеолітичний шар стоянки Галич I») повідомив про результати перших розкопок пізньопалеолітичного комплексу стоянки Галич I, охарактеризувавши стратиграфічну товщу, в якій залягає культурний шар, та кістковий і крем'яний матеріал, що походять з нього.

З квітня учасники наукового семінару ознайомилися з виставкою, присвяченою пам'яті І. Г. Шовкопляса, яку організували спів-

робітники Археологічного музею ІА НАН України (завідувачка Л. В. Кулаковська).

Було ухвалено таку резолюцію:

РЕЗОЛЮЦІЯ наукового семінару, присвяченого 80-річчю від дня народження І. Г. Шовкопляса, «Господарство, соціальний устрій та спосіб життя населення України за кам'яної доби», що пройшов 2—3 квітня 2001 р. в Інституті археології НАН України у Києві.

Науковий семінар, який зібрав переважно більшість українських фахівців з кам'яної доби (близько 40 учасників), заслухав і обговорив 22 наукові доповіді з актуальних проблем палеоліту, мезоліту та неоліту України. Семінар, що став оглядом наукового потенціалу України з проблематики археології кам'яного віку, пройшов на високому науковому рівні.

Учасники семінару висловлюють подяку дирекції ІА НАН України, співробітникам відділу археології кам'яного віку, Археологічного музею ІА НАН України та бібліотеки за належну організацію семінару і схвалюють такі пропозиції:

1. Вважати доцільним і надзвичайно корис-

ним для розвитку археології кам'яної доби в Україні проведення у Києві подібних наукових форумів раз на два роки.

2. Просити дирекцію та вчену раду Інституту підтримати організаційні зусилля відділу археології кам'яного віку у цьому напрямі.

3. Просити Інститут археології НАН України знайти можливість видати матеріали семінару в журналі «Археологія» з посвятою І. Г. Шовкоплясу, а відділ археології кам'яного віку Інституту — підготувати матеріали до публікації.

4. Конференція звертається до дирекції ІА НАН України в черговий раз підняти перед Президією НАН України питання про передачу визначного археологічного експоната — житла з кісток мамонта із розкопок Інституту археології в 1954—1955 рр. (керівник І. Г. Шовкопляс) з Палеонтологічного музею ННПМ НАН України до Археологічного музею ІА НАН України.

Учасники семінару

Ю. Кухарчук

Одержано 12.04.2001

25 РОКІВ ПЛІДНОЇ СПІВПРАЦІ

У листопаді 1976 р. створено кафедру археології Воронежського державного університету (ВДУ). Споріднений науковий профіль ІА НАН України та кафедри археології ВДУ обумовив співробітництво фахівців України і Росії з широкого спектра спільних наукових інтересів. Упродовж тривалого часу контакти мали традиційні форми спілкування між науковими установами (зустрічі на симпозиумах, обмін досвідом і результатами розкопок, участь у захистах кандидатських та докторських дисертацій), але без яких-небудь взаємних зобов'язань. Співробітники ІА НАН УРСР залучалися для читання спецкурсів у ВДУ. В університеті ще пам'ятають лекції професора В. Ф. Генінга. Випускники кафедри Н. С. Котова і М. С. Сергеева стали згодом науковими співробітниками ІА НАН України, захистили кандидатські дисертації і продовжують успішно працювати в Україні, а викладачі В. І. Бессєдін і М. В. Цибін захистили кандидатські дисертації на спеціалізованій вченій раді із захисту докторських дисертацій в ІА НАН УРСР. Практика взаємного опонування дисертацій колег у суміжних

країнах триває й понині. У Київ особливо часто запрошують професора А. Д. Пряхіна (захисти М. М. Бондаря, Е. А. Балагурі, Р. О. Литвиненка). Науковці ІА НАН України О. М. Приходнюк, О. В. Сухобоков, В. В. Отрощенко приїжджали як опоненти на засідання дисертаційної ради із захистів дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук у ВДУ.

Активізація контактів спостерігається в останні десятиліття вже на міждержавному рівні. Спочатку це були об'єднані зусилля з організації наукових конференцій (Белгород, 1990 р.; Луганськ—Перевальськ—Донецьк, 1993 р.), а 1995 р. народився проєкт спільних археологічних розкопок Капітанівської агломерації поселень зрубної спільності в Луганській обл. Тоді ж, з ініціативи російської сторони, було підписано протокол про наміри в галузі археології між ІА НАН України та ВДУ.

Запропозовані наміри не залишилися на папері, будучи втіленими в п'ять сезонів спільних польових досліджень на поселеннях Капітанове 1 та Капітанове 2 (1995—1999).

Умови для проведення розкопок і археологічної практики студентів ВДУ створила Центрально-Донецька експедиція при ІА НАН України (начальник Ю. М. Бровендер). Паралельно почато обстеження давніх гірничих виробок на рудопровяі Червоне Озеро в урочищі Картамиш на заході Луганщини. Розкопки в Луганській обл. супроводжувалися українсько-російськими польовими науково-практичними семінарами в с. Капітановому, а то й безпосередньо на розкопках. Важливо, що матеріали всіх п'ятьох Капітанівських семінарів опубліковано в ході реалізації міжнародного проекту «Доно-Донецький регіон за доби бронзи». Поза тим, 1996 р. у Воронежі проведено російсько-українську наукову конференцію «Доно-Донецький регіон у системі старожитностей епохи бронзи східноєвропейського степу і лісостепу». Того ж року кафедра й Інститут разом із ПМК РАН та організаціями Донецької обл. брали участь у підготовці й проведенні представницької міжнародної конференції «Північно-Східне Приазов'я в системі євразійських старожитностей (енеоліт — бронзовий вік)».

Активізація співробітництва сприяла науковому зростанню дослідників двох країн. Лише з числа учасників Капітанівських семінарів в останні п'ять років захистилися О. Ю. Захарова та О. С. Саврасов із російської сторони, Л. А. Черних і Ю. М. Бровендер — з української. Студенти, що брали участь у розкопках і семінарах, уже стали аспірантами, асистентами, науковцями.

Триває плідне співробітництво щодо видань наукових праць. Статті співробітників ІА НАН України регулярно з'являються у випусках серійного видання кафедри «Архе-

ологія східноєвропейського лісостепу», а воронезькі колеги публікуються на сторінках часопису «Археологія». В серії «Археологические памятники Донского бассейна» у Воронежі 2000 р. видано колективну монографію «Поселение эпохи бронзы Капитаново II. Материалы работ Украинско-Российской археологической экспедиции» (автори: Пряхин А. Д., Отрощенко В. В., Бессидін В. І., Бровендер Ю. М.). Тоді ж у Воронежі опубліковано монографію О. М. Приходнюка «Пеньковская культура».

Початок третього тисячоріччя ознаменувався виходом на якісно новий рівень відносин між нашими організаціями — підписанням Договору про співробітництво між ІА НАН України і ВДУ. Практично відразу ж розпочато реалізацію нових домовленостей поновленням спільних польових досліджень, перерваних у 2000 р. Об'єктом нових розкопок стали великі гірничі виробки бережнівсько-маївської зрубної культури на рудопровяі Червоне Озеро у Попаснянському р-ні Луганської обл. Проведення стаціонарних робіт на давніх копальнях забезпечив Донецький гірничо-металургійний інститут (ДМГІ) у м. Алчевськ з ініціативи його ректора, академіка Міжнародної Академії наук екології та безпеки життєдіяльності В. М. Дорофєєва. Залучення до вивчення копалень представників технічних наук і підписання прямих договорів у трикутнику ІА НАН України — ВДУ — ДГМІ створює надійну основу для подальших розкопок на Червоному Озері й відкриває нові перспективи співробітництва. Плануються спільні розкопки на сезон 2002 р. та проведення польового семінару на давніх копальнях Луганщини.

П. П. Толочко, В. В. Отрощенко

Одержано 12.09.2001

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРУГІ БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

З 20 по 23 травня 2001 р. у м. Керч відбулися Другі Боспорські читання, присвячені 175-річчю Керченського музею старовини. Тема конференції «Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья».

Читання було організовано Керченським центром археологічних досліджень, Кримським відділенням інституту сходознавства НАН України, Керченським державним історико-культурним заповідником і добродійним

фондом «Деметра». Усього було заявлено понад 40 доповідей, але у читанні змогли взяти участь не всі бажачі. У роботі конференції взяли участь понад 30 фахівців, що представляють академічні центри, музеї, історико-культурні заповідники, вищі навчальні заклади Керчі, Сімферополя, Николаєва, Москви, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгорода, Любліна, Будапешта.

Читання відкрили співголювуючі оргкоміте-

ту д-р істор. наук **О. І. Айбабін** і канд. істор. наук **В. М. Зінько**. Потім було заслухано доповідь директора Керченського історико-культурного заповідника **П. І. Іваненко** «Керченському музею старовини 175 років», в якій коротко було подано історію Керченського музею старовини, формування його археологічних колекцій і охарактеризовано сучасний стан Керченського заповідника.

Тематика доповідей охоплювала широкий спектр наукових досліджень з археології та історії античного і ранньосередньовічного Боспору. Більшість доповідей було присвячено результатам новітніх археологічних досліджень боспорських міст і некрополя. **В. П. Толстіков** і **Д. В. Журавльов** (Москва) в доповіді «До топографії Пантікапея римського часу» проаналізували весь комплекс відомостей про забудову столиці Боспору в перші віки н. е. як в районі вершини Першого крісла гори Мітрідат, так і на рівнинній частині. Нові факти дозволяють, з погляду авторів, висловити припущення про те, що міська територія Пантікапея в рівнинній частині в перші віки н. е. тягнулася не менш ніж на 500 м на півночі від підосви гори Мітрідат, займаючи також район древньої бухти, якої нині не існує.

Відкритий восени 2000 р. системі склепів Пантікапейського некрополя на північному схилі гори Мітрідат було присвячено доповідь **К. О. Зінько** (Керч) «Новий розписний склеп пантікапейського некрополя». Знов віднайдена система складається з 47 склепів і аналогічна системі з 64 склепів, розташованій в безпосередній близькості і раніше вивченій доповідачем. Серед відкритих ґрунтових склепів на стінах чотирьох збереглися розписи, виконані червоною вохрою, три з них (№ 2, 11, 41) повністю замулені, а в склепі № 16 добре збереглися зображення шести християнських хрестів. Після розчищення стін склепу № 2 було виявлено ділянки розпису, які раніше не розглядалися. Датуються знову відкрита система другою половиною IV — першою половиною VI ст.

М. Ю. Вахтіна (Санкт-Петербург) у доповіді «Нові дані про боспорське місто Порфмій (за матеріалами розкопок 1986—1992 рр.)» основну увагу приділила характеристичі залишків найдавніших фортифікаційних споруд Порфмія. Археологічні матеріали дозволяють датувати їх другою половиною VI ст. до н. е. Особливий інтерес становлять відомості про якусь катастрофу, що відбулася на поселенні у другій половині — наприкінці VI ст. до н. е.

Особливу увагу привернула до себе майстерно виконана доповідь **О. О. Масленникова** (Москва) «Тірітакський вал (міфи і реальі)». Отримана до цього часу інформація, що охоплює матеріали як археологічних, так і архівно-картографічних досліджень і дані деяких природничо-наукових методів, дозволяє інакше представити топографію, стратиграфію

та історію цієї пам'ятки. За висновком дослідника, існувало як мінімум дві, а скоріш за все три дуже близько розташовані лінії земляних укріплень. Всі вони споруджені в різні епохи. Це примушує обережніше відноситися до можливих реконструкцій історико-демографічної ситуації регіону, в тому числі в античну епоху.

Деякі доповіді було присвячено боспорському місту Німфей і його хорі. Так у доповіді **О. Ю. Соколової** (Санкт-Петербург) «Про керамічне виробництво Німфея» простежено розвиток керамічного міста, починаючи з моменту заснування. Особливо зазначається, що у II—III ст. н. е. Німфей був одним з боспорських центрів, що випускали амфору тару. Докладно охарактеризувала скляні вироби з Німфея **Н. З. Куніна** (Санкт-Петербург) у доповіді «Скло з Німфея в колекції Ермітажу». Ця колекція яскраво відображає матеріальну культуру населення міста, його торгівлі зв'язки, риси похоронного обряду, а також розповсюдження загальноімператорського культу Лівії.

О. Н. Мельников (Миколаїв) виступив з доповіддю «Монетне карбування Німфея». На його думку, до німфейських випусків потрібно віднести декілька раніше невідомих монет, а також монети з написом Самма. Результати нових археологічних досліджень було викладено в доповіді **В. М. Зінько** «Дослідження Північного могильника Чурбашського поселення». Цей могильник, що датується межею V—IV ст. до н. е., належав жителям хори Німфея, і його похоронні конструкції мають елементи як подібні, так і відмінні від могильників сільської периферії Європейського Боспору.

Питанням локалізації античного Акра на основі даних нумізматики була присвячена доповідь **О. В. Кулікова** «До питання про локалізацію античного городища Акра (за даними нумізматичних джерел)». На його думку, нумізматичні матеріали повністю підтверджують висловлене раніше припущення про локалізацію античної Акри поблизу с. Заповітне.

Низку доповідей було присвячено античному місту Китей і його некрополю. **С. О. Молєв** (Нижній Новгород) у доповіді «Кріпосні стіни Китея» детально проаналізував оборонні споруди Китея, відкриті в період з 1970 по 1997 р., і дійшов висновку, що місто було досить добре укріплено. Дати перебудов і руйнування його стін і веж збігаються з найбурхливішими політичними подіями на Боспорі. У доповіді **Н. В. Молєвої** (Нижній Новгород) «Жертвоприношення собак у Китейському святилищі» висвітлено маловивчений обряд жертвоприношень собак, що прослідковується в Китеї з початку IV ст. до н. е. до II ст. н. е. Завершила екскурсе у китейські древності доповідь **В. О. Хриановського** (Санкт-Петербург) «Двокамерний склеп римського часу на некрополі Китея».

Цей самий великий склеп, знайдений на китейському некрополі, судячи з похоронного інвентарю, використовувався в останній раз у другій—третій чверті IV ст. н. е.

Погребальні пам'ятки розглянуто і в доповіді **Н. І. Вінокурова** (Москва) «Надгробні пам'ятники некрополя і городища Артезіан у Кримському Приазов'ї». Під час охоронних розкопок ґрунтового некрополя тут було виявлено різночасові античні стели, що знаходилися в перекритті могил I—II ст. н. е. Найбільший інтерес становить стела з двох'ярусним рельєфом і чотирьохрядковим написом.

Т. А. Матковська (Керч) у доповіді «Образ боспорянки (за матеріалами Керченського лапідарія)» розповіла про численні пам'ятки боспорських кам'яних скульптур, що відобразили жіночі зображення. У доповіді «До питання про адміністративно-територіальний розподіл Боспорської держави» **С. О. Шестаков** (Керч) виділив декілька областей на європейському і азійському Боспорі, які протягом історії перманентно розвивалися за принципом суперпозиції. Критичному розгляду статті Г. О. Ломтадзе було присвячено доповідь **Н. Ф. Федосєєва** (Керч) «Про «порівняльні обсяги імпорту», керамічні клейма і «Баклянью скелю». Попутно доповідач заперечив висновки В. І. Каца, зроблені у доповіді «К вопросу о времени существования боспорской колонии на Елизаветовском городище» (див. Боспорский феномен. — СПб., 2001, С. 85—90).

Змінення західного прикордоння Боспорської держави висвітлено у двох доповідях. Так, **С. Б. Ланцов** (Сімферополь) у доповіді «Бастион» у системі оборони Кутлакської фортеці» подав результати досліджень одного з найважливіших вузлів фортифікаційної системи боспорської фортеці другої половини I ст. до н. е. **О. В. Гаврилов** (Старий Крим) у доповіді «Про укріплені пам'ятки античної епохи в ближніх околицях Феодосії» дійшов висновку, що головну роль в обороні західних меж Боспору з початку III ст. до н. е. відігравали невеликі фортеці, що знаходилися на західних і східних підступах до міста. У II—III ст. н. е. зміцнюється Акмонайський перешийок. Загалом у III ст. до н. е. — на початку II ст. н. е. сільська округа Феодосії була невеликою.

Введенню у науковий обіг реальних фактів з раніше неопублікованої грецької версії мучеництва святого Афеногена було присвячено доповідь **Е. А. Хайредінової** (Сімферополь) «Нове письмове джерело про варварські морські походи другої половини III ст. н. е.». Тему Боспору в римський час продовжив **В. О. Сидоренко** (Сімферополь) у доповіді «Релігійно-політичний союз міст Боспо-

ра у III—IV ст. (за матеріалами епіграфіки)». Питання поширення і виробництва дзеркал розглядала в доповіді «Прямокутні дзеркала і дзеркала з перфорацією серед інвентарів сарматських поховань—римський імпорт або боспорське наслідування» **Б. Незабітовська** (Люблін).

Л. М. Лазенкова у доповіді «Керченський музей старовини. Дослідники. «Археологічна» доля К. Е. Думберга» на основі архівних матеріалів прослідкувала всі перипетії діяльності одного з директорів музею. Цікавий екскурс про варварські племена було подано в доповіді **Є. Іштванович** (Будапешт) «Короткий нарис історії сарматів Карпатського басейну». Важливість вивчення антропологічного матеріалу було показано в доповіді **Д. Ю. Пономарьова** (Сімферополь) «Крим в перші століття нашої ери — контактна зона грецької і римської медичних шкіл (за палеопатологічними даними)».

На відміну від I Боспорських читань, питання середньовічної історії Боспору розглянуто лише в трьох доповідях. **А. І. Айбабін** (Сімферополь) у доповіді «Боспор в кінці VI — VII ст.» основну увагу приділив аналізу археологічних комплексів того часу, відкритих на боспорських поселеннях. Про існування декількох форм похоронної обрядовості у ранньосередньовічних жителів околиць Боспору йшлося в доповіді **Д. Ю. Пономарьова** «Про деякі похоронні обряди населення Керченського півострова у VIII—IX ст.». У доповіді **В. Л. Мица** (Сімферополь) «Генуезька газарія XIII—XV ст.» нарівні з чисто історичними проблемами було поставлено і важливі загальнометодологічні завдання.

У кінці ранкових і вечірніх засідань проходили обговорення доповідей, які часом виливалися в гострі дискусії. Під час завершення читання учасники змогли поспілкуватися з представниками ЗМІ і висловити свої побажання. На початок читання було випущено збірник матеріалів Других Боспорських читань (Боспор Киммерийський і Понт в період античності і середньовіччя.— Керч, 2001). У рамках конференції було проведено презентацію першого випуску нового археологічного збірника «Боспорские исследования», складеного здебільшого за результатами Перших Боспорських читань. Учасники читання також змогли ознайомитися з результатами багаторічних розкопок на городищі Пантикапей, Німфей і деяких поселень Керченського Приазов'я, відвідати археологічні і архітектурні пам'ятники міста Керч, археологічну виставку Керченського історико-культурного заповідника. Наступні, Треті Боспорські, читання вирішено провести у травні 2002 р.

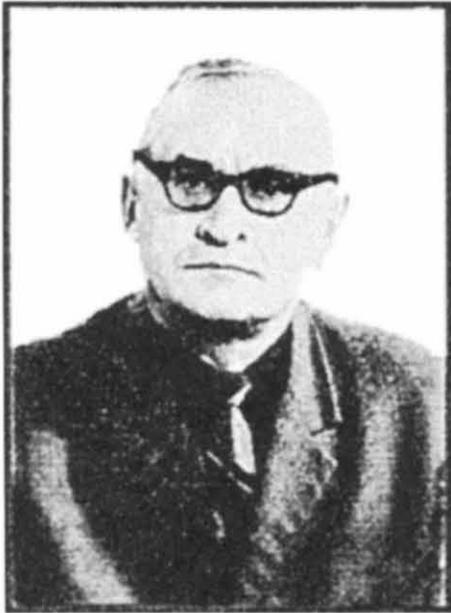
В. М. Зінько

Одержано 23.06.2001

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА МИХАЙЛОВИЧА МАЛЬОВАНОГО

1 червня 2001 р. на 80-му році помер Олександр Михайлович Мальований, кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету.

О. М. Мальований народився 1 липня 1921 р. у м. Дружковка Донецької обл., у сім'ї службовця. Після закінчення школи в 1938 р. без екзаменів з атестатом відмінника був прийнятий на історичний факультет Харківського університету.

Будучи визнаним непридатним до військової служби, знаходився на сільгоспвідробітках. На початку Великої Вітчизняної війни не зміг евакуюватися в Кзил-Орду, куди виїхав університет, оскільки ешелон зазнав бомбардування. Після звільнення міста в 1943 р. Олександр Михайлович продовжив навчання, яке з відзнакою закінчив у 1945 р. Маючи рекомендацію в аспірантуру, не був прийнятий через відсутність вакансії. Працював лаборантом, завідував археологічним кабінетом, з 1947 р. продовжив наукову діяльність як завідувач відділу первісносуспільного ладу і археології Харківського історичного музею ім. Г. С. Сковороди на посаді старшого наукового співробітника.

Переїхавши в тому ж році у Донецьк, протягом ряду років О. М. Мальований працював в педінституті, в школах, будівельному технікумі. Однак в існуючій системі він не міг

реалізувати свого прагнення до древньої історії, археології, вимушений був читати уроки і лекції з історії України, КПРС, атеїзму, викладав німецьку мову. У 1964 р. О. М. Мальований закінчив заочно з відзнакою німецьке відділення Київського інституту іноземних мов. Однак бажання присвятити себе вивченню древньої історії не покидало його.

Знайомство з П. О. Каришковським сприяло вибору напряму роботи. Олександр Михайлович закінчив аспірантуру в Одеському державному університеті за спеціальністю «Історія древнього світу» в 1967 р. і був прикріплений до кафедри історії древнього світу Воронежського університету (керівник проф. О. І. Неміровський). У 1970 р. О. М. Мальований захистив дисертацію «Иллирийцы и их борьба против экспансии рабовладельческих государств».

Через рік учений був зарахований на кафедру загальної історії Запорізького педінституту, де і пропрацював майже 30 років. Тут він продовжував свою наукову діяльність, успішно поєднуючи її з викладацькою роботою.

Рукопис докторської дисертації був підготовлений вже до 1976 р., але видання монографії, так необхідної для захисту, через бюрократичні затримки у видавництві «Вища школа» затрималось на багато років.

Окремі положення цієї великої праці видано в низці статей, що вийшли в таких журналах, як ВДИ, УІЖ, КлиО, викладено в монографії, що вийшла в Іспанії (у співавторстві з А. З. Шофманом). Усі розробки автора відображено в монументальній праці «История иллирийцев и римской провинции Иллирик», що вийшла в 1997 р. Неодноразово О. М. Мальований друкувався і в журналі «Археологія».

З-під пера дослідника вийшло понад 50 праць, присвячених історії древнього світу, релігії, питанням атеїзму.

Протягом багатьох років він працював в археологічних експедиціях під керівництвом С. О. Семенова-Зусера, І. Ф. Левицького, В. А. Бабенка. Неодноразово керував археологічною практикою студентів на розкопках античної Ольвії, де від 1951 р. брав участь у розкопках під керівництвом Л. М. Славіна.

Неодноразово Олександр Михайлович виступав опонентом на захисті кандидатських дисертацій у Казані, брав участь у роботі багатьох конференцій.

За свою багатогранну діяльність О. М. Ма-

льований був нагороджений 25 почесними грамотами, знаком «Відмінник народної освіти», медаллю «Ветеран труда».

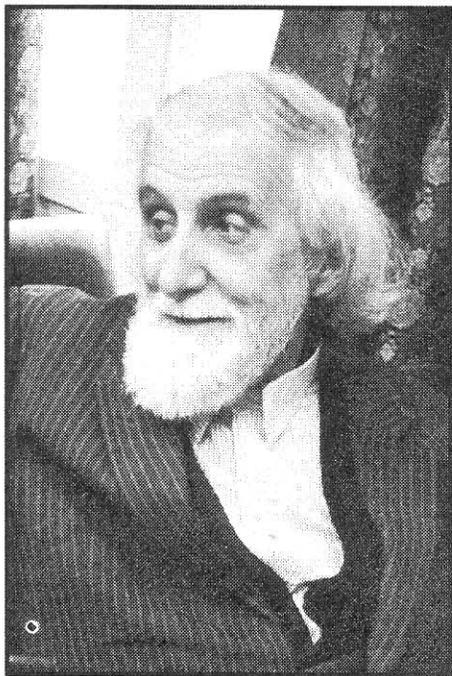
У 1997 р. вченою радою Запорізького державного університету був обраний на посаду професора кафедри всесвітньої історії.

Більше тисячі студентів, серед яких нині є вчителі, політики і генерали, люди інших про-

фесій, пам'ятають свій перший екзамен. Екзамен О. М. Мальваному — Діду, як його називали останнім часом. Він підходив до екзаменів з вимогами, які все життя були його особистими принципами. У цьому полягала його сильна сторона, що виділяла його серед багатьох викладачів. У цьому була і його слабкість.

ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ЮЛІАНОВИЧА БРАЙЧЕВСЬКОГО

23 жовтня 2001 р., на 78-му році пішов з життя відомий український вчений — історик та археолог, доктор історичних наук, професор Михайло Юліанович Брайчевський. Один із провідних фахівців в галузі історії та археології, він опублікував з цієї тематики понад 500 наукових праць, у тому числі 15 монографічних досліджень.

Народився Михайло Юліанович у Києві в родині службовця. Після закінчення київської середньої школи № 83 він у 1944 р. вступає до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, історичний факультет якого закінчив з відзнакою у 1948 р., здобувши спеціальність історика. З 1946 р. (на-

вчаючись в університеті) почав працювати в Інституті археології Академії наук УРСР — спочатку на посаді кресляра-художника, а з 1947 р. був переведений на посаду молодшого наукового співробітника.

Ще під час навчання в університеті під впливом своїх перших учителів і наставників І. А. Радзіковського та Л. М. Славіна Михайло Юліанович захопився вивченням стародавньої історії та археології. Був одним з фундаторів Студентського наукового товариства університету, яке очолював протягом 1945–1946 рр. З 1945 р. бере активну участь у польових дослідженнях — у Переяславі-Хмельницькому, на Поділлі та Волині, де керівниками експедицій були такі відомі вчені, як Б. О. Рибаків, П. П. Сфименко, М. Я. Рудинський, С. М. Бібіков, В. Й. Довженок.

Працюючи в Інституті археології, М. Ю. Брайчевський успішно досліджує пам'ятки різних епох від античності до пізнього середньовіччя. Насамперед його цікавлять ранньослов'янські старожитності I тис. н. е., проблеми становлення черняхівської культури, її взаємозв'язки із провінціями Римської імперії, культурно-історична трансформація носіїв цієї спільності, вплив черняхівців на становлення ранньослов'янських культур другої половини I тис. н. е. й першої східнослов'янської держави — Київської Русі. Завдяки неординарності мислення, новаторському підходу до вирішення різноманітних проблем, надзвичайно широкій ерудиції і вмінню синтезувати дані археологічних, писемних і лінгвістичних джерел він за короткий час став одним з провідних фахівців Інституту археології.

1955 р. М. Ю. Брайчевський успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему «Римська монета на території України», яку опу-

блікував в 1959 р. Водночас друкує цілу низку наукових статей та лише важливі розділи до колективних монографічних досліджень — «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957), «Історія Києва», т. 1 (1959). З 1956 по 1959 рік Михайло Юліанович займав посаду старшого наукового співробітника Інституту археології Академії наук України.

1960 р. М. Ю. Брайчевський був переведений на роботу до Інституту історії на посаду старшого наукового співробітника. Його наукова діяльність тут виявилася надзвичайно інтенсивною і плідною. З-під пера вченого виходять десятки наукових праць, кожна з яких ставала помітною віхою в історичній науці. В них автор послідовно відстоював концепцію автохтонності носіїв ранньослов'янських культур на території України, їх роль у становленні Кисворуської держави з центром у Києві. Найяскравіше ці погляди висловлені у фундаментальних дослідженнях «Коли і як виник Київ» (1963) (перевидання російською мовою — 1964), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1988) та в розділах колективних праць — «Історія українського мистецтва», т. 1 (1966), «Історія Української РСР», т. 1 (1967), «Історія селянства Української РСР», т. 1 (1967). Крім інтенсивної наукової діяльності Михайло Юліанович бере активну участь у суспільно-громадському житті інституту та України. Палкий захисник збереження для нащадків культурно-історичного надбання українського народу, він був одним з ініціаторів (разом з В. Й. Довженком, Г. Н. Логвином та ін.) створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Відтоді активно працює у Товаристві по охороні пам'яток та республіканському товаристві «Знання».

Виступи Михайла Юліановича у пресі були гострими, громадська позиція принциповою. У його праці «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», написаній 1966 р. для «Українського історичного журналу», було поставлено низку принципових питань у світлі взаємин України і Росії. Спершу ця праця поширювалася тільки у самвидаві, а друком вийшла лише в 1972 р. у Канаді і з того часу стала широко відомою у світі. У блискуче написаному нарисі показано тенденційність радянської концепції, яка заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу. Праця була заборонена і стала приводом для репресій щодо автора, якого 1968 р. було звільнено з роботи, нібито у зв'язку з непереобранням на посаду. Упродовж двох років Михайло Юліанович залишався безробітним. І тільки у 1970 р. після створення Київської постійно діючої археологічної експедиції (на правах відділу) Інституту археології він був захищений до її скла-

ду. Та в 1972 р. у зв'язку з новими жорсткими репресіями проти діячів науки та культури М. Ю. Брайчевський опинився знову без роботи. Замовчуваний, але безкомпромісний і чесний, він не зрадив своїм переконанням. Багато писав (як кажуть, «до шухляди»). І тільки наприкінці 1978 р. після великих труднощів йому вдалося поновитись на роботі в тому ж Інституті археології.

З цього часу знов починається напружена праця над улюбленою справою. У 1988 р. він надрукував ґрунтовне дослідження «Утвердження християнства на Русі» (перевидання рос. мовою 1989 р.), яка мала широкий резонанс серед читацького загалу і здобула міжнародне визнання серед провідних учених світу. У 1989 р. Михайло Юліанович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему «Східні слов'яни в I тис. н. е.». Вона стала синтезом його багаторічних наукових пошуків на терені дослідження та інтерпретації ранньослов'янських культур I тис. н. е., ролі їх носіїв у формуванні і утвердженні Кисворуської держави.

Активна праця над першоджерелами з історії України дала змогу вченому підготувати і видрукувати «Історію міста Києва» Максима Берлінського (1991), а також низку інших робіт та статей з проблемних питань Русі-України. Так, 1993 р. побачила світ книга «Конспект історії України», що є викладом системи поглядів вченого на історію України, де вироблена наскрізна концепція, яка охоплює весь історичний шлях України; 1995 р. видруковано курс лекцій «Вступ до історичної науки», прочитаних в Університеті «Києво-Могилянська академія».

М. Ю. Брайчевський — визнаний майстер і науково-популярного жанру. Маються на увазі його широко відомі книги «Скарби знайдені і незнайдені» (1992), «Походження слов'янської писемності» (1998), «Літопис Ласкольда» (2001) та численні статті у періодичній пресі, де просто і цікаво розповідається про найскладніші речі.

За книгу «Утвердження християнства на Русі» М. Ю. Брайчевський у 1993 р. був удостоєний престижної міжнародної премії фундації Антоновичів (США). Наукову діяльність вченого у 1997 р. було відзначено також премією ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України. Михайло Юліанович удостоєний звання «Заслуженого діяча науки України». Був обраний професором університету «Києво-Могилянська академія». Він — дійсний член Вільної української академії (США), дійсний член НТШ (Львів), член Українського історичного товариства (США), член редколегії часописів «Український історик» (США), «Розбудова держави», «Ант».

Будучи на пенсії (з 1998 р.), М. Ю. Брайчевський активно продовжував свою науко-

ву діяльність, провадив дослідження з питань охорони пам'яток історії та культури, історії, археології, історіографії, філософії, образотворчого мистецтва, архітектури, літературознавства, власне усього того, чим займався усе життя. А ще Михайло Юліанович — талановитий поет, прозаїк, художник. Його сонети, притчі, поеми (і серед них історична — «Григорій Сковорода»), були опубліковані у періодичній пресі, прихильно зустрінуті широким читачем. Ним же було створено цілу галерею портретів діячів Русі-України, опублікованих 1999 р. у книзі «Історичні портрети». Вчений працював над підготовкою до друку написаних ще у часи безробіття книг (а їх чимало),

писав нові фундаментальні праці з історії незалежної України.

1999 р. був видрукований збірник «Вибраних творів» Михайла Юліановича, куди увійшли монографічні дослідження («Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «Анти») і ряд статей історико-археологічного й публіцистичного характеру (в тому числі відома стаття «Приєднання чи возз'єднання?»), що стали класичними в українській історичній науці.

Світла пам'ять про Михайла Юліановича Брайчевського — ученого із світовим ім'ям, вірного науці, добру, чуйну і високоінтелегентну людину назавжди залишиться в серцях його колег, друзів та учнів.

СЛОВО ПРО Г. А. ЄВДОКИМОВА

2 квітня 2001 р. на 53-му році передчасно помер Геннадій Леонідович Євдокімов. Він, випускник історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, був представником тої генерації українських археологів, життя яких з кінця 60-х — початку 70-х років було нерозривно пов'язано з новобудовними експедиціями. Брав участь у розкопках таких відомих скіфських курганів, як Мордвинівський (1967—1968),

любимівські і червоноперекіпські (1967—1969), Гайманова Могила (1969—1970), Товста Могила (1971). З 1977 р. очолював Червонознам'янську експедицію, чи не найбільшу за обсягом робіт на півдні України.

Я був співробітником Червонознам'янської експедиції з 1981 по 1989 р. Рідко припадало бути з Г. Л. Євдокімовим в одному загоні, але неодноразово на власні очі мав змогу переконатися, що обов'язки начальника змушують його жити в особливому ритмі, підпорядкованому, на жаль, вирішенню не тільки суто наукових задач. «План по валу» будівельників-меліораторів потребував, аби курганий конвеєр працював швидко та без зупинок. Навіть у цих умовах Г. Л. Євдокімов не забував про необхідність якісних розкопок, учився цьому сам і вчив інших.

В історії археології України новобудовний період — яскрава, але, водночас, і трагічна сторінка. Вперше перед очима дослідників у значній кількості постало золото скіфських царів і звичайні горщики невідомих народів бронзового віку. Ніколи раніш не було і, слід гадати, в майбутньому вже не буде десятків чи, навіть, сотень курганів та поховань, які були б дослідженні протягом одного польового сезону. Це було пов'язано із щорічними багатомісячними експедиціями, які висотували їх співробітників, від начальника до лаборанта. Нерідко вони були змушені забути про свою суто наукову кар'єру. Чи був

цей вибір свідомим, чи ні, але тільки завдяки цим експедиціям за 30 років було створено багатющій фонд археологічних джерел. У моїй пам'яті Г. Л. Євдокімов назавжди залишиться як Археолог, який присвятив себе створенню цього нового підґрунтя подальшого розвитку науки. Ще не одне покоління майбутніх археологів буде користуватися цією спадщиною.

Серед видатних відкриттів експедиції, якою керував Г. Л. Євдокімов, — найдавніші поховання у курганах доби енеоліту, кургани-святинища половецького часу, половецький музика, поховання скіфів у бойовому вбранні, безліч ямних, катакомбних, зрубних поховань. Безпосередньо ним відкрито та повністю досліджено найбільший у Північному Причорномор'ї могильник білозерської культури біля с. Брилівка Херсонської обл. Незважаючи на ефективність багатьох зна-

хідок, Г. Л. Євдокімов ніколи, на кшталт деяких сучасних «пророків» від науки, не вдавався до дешевих спекуляцій та інсинуацій - в нього були інші інтереси та наміри.

Г. Л. Євдокімов — автор понад 50 наукових праць, співавтор монографії «Скіфська антропоморфна скульптура VIII—III ст. до н. е.» (Москва, 1995), за його звітами вже готується видання Брилівського могильника, будуть опубліковані й інші матеріали. Все це є свідченням того, що розкопки під його керівництвом, дійсно, проводилися на високому рівні, і обрання ним новобудовної кар'єри не було даремним.

У мене зберігається коротка передсмертна записка Г. Л. Євдокімова. Останнє речення хотілося б навести: «Передавай привітання та моє останнє «вибач» усім нашим друзям і колегам. Гена». Він завжди усе для себе вирішував сам.

Я. П. Гершкович

НАШІ АВТОРИ

ВОЙСОВИЧ Олександра — професор Інституту археології та етнології Польської АН (Варшава). Фахівець у галузі античної археології.

ГАВРИЛЮК Надія Арксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГЕРШКОВИЧ Яков Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології енеоліту — бронзового віку.

ЗПІЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник Керченського музею. Фахівець у галузі античної археології.

КОЗАК Олександра Деонисівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Вивчає палеоантропологию та палеопатологію.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології кам'яного віку.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, співробітник музею археології ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ЛЕЖУХ Іван — краєзнавець з Черкаської обл.

ЛЮБІЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

МАЛЬОВАНІЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Запорізького державного університету. Фахівець у галузі античної історії та археології.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник, керівник Березанської експедиції Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі античної археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РОГОВ Євген Якович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІМК РАН. Фахівець у галузі античної археології.

РУСЯСВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології, історії та культури.

СЕКЕРСЬКА Олена Петрівна — кандидат історичних наук, доцент Півдсно-Українського педагогічного інституту. Фахівець у галузі палеозоології.

СПИЦІНА Лариса Анатоліївна — молодший науковий співробітник відділу НТІ ІА НАН України. Вивчає проблеми археології енеоліту — бронзового віку.

СТАНИЦІНА Галина Олександрівна — молодший науковий співробітник, зав. наукового архіву ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, доктор історичних наук, директор ІА НАН України. Фахівець у галузі давньослов'янської і середньовічної археології.

ТУНКІНА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, учений секретар Санкт-Петербурзького архіву Російської академії наук. Фахівець у галузі античної археології.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології епохи міді — бронзи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГЭ	— Архив Государственного Эрмитажа
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнський Археологічний Комітет
ВУАН	— Всеукраїнська Академія Наук
ГАИМК	— Государственная Академия Истории Материальной Культуры
ГАОО	— Государственный архив Одесской обл.
ГАРФ	— Государственный архив РФ
Зб. Указ.	— Збірник Указів
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗПАНО	— Записки Санкт-Петербургского археолога-нумизматического общества
ИА АН СССР	— Институт археологии Академии Наук СССР
ИРАИМК	— Известия Российской академии истории материальной культуры
ИР ЦНБ	— Институт рукописей Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ЛОИА	— Ленинградское Отделение Института археологии
Мингубоно	— Миколаївський губернський відділ народної освіти
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
ОР ОГПБ	— Отдел рукописей Одесской городской публичной библиотеки
ОР РНБ	— Отдел рукописей Российской национальной библиотеки
ПФА РАН	— Санкт-Петербургский филиал Архива Российской АН
РАИМК	— Російська Академія Історії Матеріальної Культури
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СНК (Совнарком)	— Совет Народных Комиссаров
УАН	— Українська Академія Наук
Укрглав- профобр	— Украинское главное управление профессионального образования
Ф. ВУАК	— фонд ВУАК
Ф. Е/І, О-79	— фонд експедицій/історіографія, Ольвія-79
IOSPE, I ²	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae
IRE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2000 та 2001 рр.

2000

	Симпозіум «Граветт України»	№ 2	С. 3
	Статті		
ВАКУЛЕНКО Л. В.	Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі	№ 3	С. 28—36
ВЛАДИМИРОВ А. О.	Інститути синедрів в Ольвії та просдрів у Херсонесі Таврійському в римський період	№ 3	С. 11—18
ГОРЕЛК О. Ф.	Проблема формування епіграветту Дніпро-Донського межиріччя	№ 2	С. 20—29
ЕМЕЦЬ І. А.	Історіографічний аспект у вивченні культури Бога Найвищого на Боспорі	№ 1	С. 49—57
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту	№ 2	С. 4—11
КАДРОВ С., МАЛЄЄВ Ю., ШМІТ М.	Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування	№ 1	С. 17—34
КОЗАК О. Д.	Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка)	№ 1	С. 67—80
КРОТОВА О. О.	Граветтоїдні комплекси Північного Причорномор'я	№ 2	С. 30—37
ЛАЗОРЕНКО А. В.	Пивихинська культура Середнього Подніпров'я	№ 3	С. 3—11
ЛИТВИНЕНКО Р. О.	Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін	№ 4	С. 3—18
НУЖНИЙ Д. Ю.	Епіграветтські пам'ятки Овруцького кряжа	№ 2	С. 37—56
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П.	Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України	№ 2	С. 57—64
ПІОРО І. С.	Кримські готи в світлі історико-археологічних та етнологічних досліджень	№ 3	С. 18—27
ПОЛДОВИЧ Ю. Б.	Скіфські хрестоподібні бляхи	№ 1	С. 35—48
СМИРНОВ С. В.	Антропогенез: шляхи співпраці археології та філософії в розробці проблеми	№ 1	С. 3—17
СМІЛЕНКО А. Т., КОЗЛОВСЬКИЙ А. О.	Періодизація середньовічних поселень Лівобережжя гірла Дунаю	№ 4	С. 19—34
СМОЛЯНИНОВА С. П.	Про фрагментацію пластин на пізньопалеолітичній стоянці Івашків VI	№ 2	С. 84—90
СНІЖКО І. А.	Утилізація здобичі граветтськими мисливцями Північного Причорномор'я	№ 2	С. 65—71
ХРАПУНОВ М. І.	Адміністрація Херсонеса наприкінці IV—VI ст.	№ 1	С. 57—67
ЯНЕВИЧ О. О.	Буран-кайська культура граветту Криму	№ 2	С. 11—19
ЯКОВЛЕВА Л. А.	Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну	№ 2	С. 72—83
	Публікації археологічних матеріалів		
АКСЬОНОВ В. С., МІХЄЄВ В. К.	Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині	№ 4	С. 55—58
АРХІПОВА Є. І.	Синтрон Софійського собору в Києві	№ 3	С. 56—71
ГАСКЕВИЧ Д. Л., ГАВРИЛЕНКО І. М.	До походження дніпро-донського неоліту Лісостепового Подніпров'я	№ 1	С. 81—93
ЗУБАР В. М.	Ще раз про римську військову присутність у Херсонесі в другій половині III — на зламі IV—V ст.	№ 3	С. 83—97
КАБАНЕЦЬ Є. П.	Про посвяту Десятинної церкви	№ 4	С. 59—67

КОЛОДА В. В.	Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові	№ 4	С. 40—54
КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ О. Г., ГУСЕВ С. О.	Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берг	№ 4	С. 35—40
КУЧЕРА М. П.	Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах Х—ХІІІ ст.	№ 2	С. 94—100
МОЦЯ Б. О., ТОЛКАЧОВ Ю. І.	Меджибізька фортеця	№ 3	С. 72—83
НЕЧИТАЙЛО А. Л., КОЗЮМЕНКО Є. В., ЖЕРЕБІЛОВ С. Є.	Нові пам'ятки доби снсоліту на Дону	№ 3	С. 37—49
ОЛІЙНИК В. І.	Кошилівці-Обоз—пам'ятка світового значення	№ 2	С. 91—94
ПОЛІН С. В., КОВАЛЬОВ М. В., ЧЕРЕДНІЧЕНКО М. М.	Про датування Бердянського кургану (за керамічними матеріалами)	№ 1	С. 94—112
ЩЕРБАКОВА В. С.	Бронзове перстни-печатки херсонського виробництва ІІ—ІІІ вв. н. е.	№ 3	С. 49—55
До історії стародавнього виробництва			
	Від редколегії	№ 3	С. 98
БІДЗІЛЯ В. І., ПАНЬКОВ С. В.	Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі І—ІІ тис. н. е.	№ 3	С. 98—112
БІЛЕНІН К.	Стародавнє залізодобування і гірнична справа в Свентокшиських горах (Південна Польща)	№ 4	С. 73—89
ГОШКО Т. Ю.	Про технологію виготовлення браслетів з Гордійського могильника	№ 4	С. 68—72
КРУПА Т. М.	Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю ІV ст. до н. с.—ІV ст. н. с. (за матеріалами Криму)	№ 3	С. 112—122
ФІЛЮК О. В.	Класифікація пам'яток залізобного виробництва	№ 1	С. 113—118
Дискусії			
БЕССОНОВА С. С.	Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу	№ 2	С. 116—131
ВІДЕЙКО М. Ю.	Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу	№ 4	С. 90—100
КОМАР О. В.	Ранні хозари у Північному Причорномор'ї	№ 1	С. 130—142
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., ЗУБАР В. М.	До питання про реконструкцію храму Юпітера Доліхена на території сучасної Балаклави	№ 1	С. 119—130
ПУЧКОВ П. В., ЖУРАВЛІОВ О. П.	Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби?	№ 2	С. 101—115
Нові відкриття і знахідки			
БАБЕНКО Л. І.	Біметалічне навершя скіфської доби	№ 3	С. 147—148
ГЕЙКО А. В.	Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ	№ 3	С. 149—153
ДМИТРОВА-ЧУДИЛОВА СЕСИЛИЯ	Неізвстна надпись на монете Юстина І и Юстиниана І	№ 3	С. 145—146
КОСЬКО О., ЛЯНГЕР Ю.	Дігтярство в трипільській культурі	№ 4	С. 135—138
ЛАЗОРЕНКО А. В.	Еталонне поселення пивхінської культури	№ 4	С. 126—131
ПОЛТАВЕЦЬ В. І., БІЛЕЦЬКА О. В., ЛЕГОНЯК Б. В.	Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу	№ 1	С. 147—149
САПОЖНИКОВ І. В.	Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького	№ 4	С. 132—134

Археологія за рубежом

ВОСС О.,
АБРАХАМСЕН Н.,
СМСКАЛОВА Т. М. Магнітна зйомка стародавнього залізодобувного № 4 С. 101—115
центру в м. Сноруп (Данія)

МЕДВЕДЕВ А. П. К истолкованию феномена воронжских курганов № 3 С. 123—136
скифского времени

Пам'ять археології

НИКІТІН В. І. Археологічна діяльність родини Аркасів № 3 С. 140—144

РУСЯЄВА А. С.,
ЗУБАР В. М.,
ЗОЛОТАРЬОВ М. І. Життя, віддане науці № 3 С. 137—139

СОРОЧАН С. Б. Чаша душі № 4 С. 120—123

ХАРЧЕНКО В. Ю. Листи В. Б. Антоновича до графа О. С. Уварова № 2 С. 132—141
(1873—1874)

ЧЕРНІГОВА Н. В. Бабенко В. О. та дослідження археологічного № 4 С. 116—120
комплексу в с. Верхній Салтї

ШАЦКО Г. О. І. А. Антонова і археологічне дослідження № 4 С. 123—125
Херсонеса

На допомогу вчителю

ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Пізнязарубинецькі пам'ятки на території № 1 С. 143—146
України.

Рецензії

БЕРЕЖИНСЬКИЙ В. Г. Измайлов И. Л. Вооружение и военное дело № 3 С. 156—158
населения Волжской Булгарии X — начала
XIII вв.— Казань; Магадан: Северо-восточный
научный центр Дальневосточного отделения
Российской Академии наук, 1997.—212 с.

ВИНОКУР І. С.,
МОЦЯ О. П. Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому № 3 С. 154—156
світогляді Давньої Русі.—К.: Манускрипт,
1997.—239 с.

КУЧИНКО М.М. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская № 1 С. 156—157
Русь.—Киев: Абрис, 1999.—180 С.

МАЙКО В.В. Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточ- № 4 С. 139—140
ной Европы (VI — начало XIII вв.)

МУРЗІН В.Ю. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной № 2 С. 144—149
Скифии VI—III вв. до н. э.— К., 1999.— 420 с.

ПАЧОКОВА С.П. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной № 2 С. 142—144
Скифии VI—III вв. до н. э.— К., 1999.— 420 с.

ПРИХОДНЮК О.М. Айбабин А. И. Этническая история ранне- № 4 С. 140—142
византийского Крыма

ХВОРОСТЯНИЙ О. І. Болгов Н. Закат античного Боспора. Очерки № 1 С. 150—155
истории Боспорского государства поздне-
античного времени (IV—V вв.).— Белгород,
1996.—180 с.

Хроніка

АБАШИНА Н. С. Науковий семінар «Сто років вивчення культур № 4 С. 143—145
полів поховань в Україні»

БУРОВ Г. М. Міжнародна конференція з мекродільної № 1 С. 163—164
археології

ВДЕЙКО М. Ю. Археологія в Інтернеті. Пошук інформації № 3 С. 159—161

МАЦКЕВИЙ Л. Г. 60 років відділу археології Інституту україно- № 4 С. 151—153
знавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України

ОЛІЙНИК В. І.,
КОПЧАК Ю. С. Міжнародна конференція «Трипільське поселен- № 2 С. 150—151
ня Кошилівці-Обоз»

ПАШКЕВИЧ Г. О. Одиннадцятий симпозіум Міжнародної робочої № 1 С. 158—162
групи з палеостноботаніки

РУЧИНСЬКА О. А., ЛИТОВЧЕНКО В. В.	Наукова конференція «Проблеми історії та археології України»	№ 1	С. 151—154
	До 70-річчя Владилена Опанасовича Анохіна	№ 2	С. 155—156
	До 70-річчя Іона Ізраїлевича Винокура	№ 4	С. 147—148
	До 70-річчя Ірини Федорівни Ковальової	№ 4	С. 146
	До 65-річчя Леоніда Георгійовича Мацкевого	№ 4	С. 149—150
	Пам'яті Стефанії Ромуальдівни Кілієвич	№ 1	С. 165—166
	Пам'яті Любові Єгорівни Скиби	№ 1	С. 166—167

2001

До 75-річчя заснування історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.	Від редакції	№ 4	С. 3—4
КРАПІВІНА В. В.	Ольвія: проблеми охорони та археологічні дослідження	№ 4	С. 4—19
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.	Перспективи дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії	№ 4	С. 19—35
НАЗАРОВ В. В.	Острів Березань — філія заповідника «Ольвія». Деякі підсумки і перспективи археологічних досліджень	№ 4	С. 50—58
ТУНКИНА И. В.	К истории изучения Ольвии в первой трети XIX в.	№ 4	С. 35—50
Статті			
БОГУСЛАВСЬКИЙ Г. С.	До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури	№ 2	С. 52—57
ВОНСОВИЧ А.	Березань — самый ранний план регулярной застройки в Причерноморье	№ 4	С. 89—96
ГОРЕЛІК О. Ф., ВИБОРНИЙ В. Ю.	Просторовий аналіз фінально-палєолітичної стації Передільськ-І (басейн Сіверського Дінця)	№ 3	С. 24—35
ГУДКОВА О. В.	Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури	№ 2	С. 36—41
ДУДКО Д. М.	Язичницька семантика бушського рельєфу	№ 3	С. 66—68
ІВАНОВА С. В., СУББОТІН Л. В.	Про статсво-вікову стратифікацію населення ямної спільноти Північно-Західного Причорномор'я	№ 3	С. 44—57
КОЗЮБА В. К.	Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел)	№ 1	С. 29—41
КОНЧА С. В.	Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу	№ 3	С. 35—43
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.	Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат»	№ 2	С. 21—36
МАГОМЕДОВ Б. В.	Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії	№ 2	С. 70—76
МАЦКЕВИЙ Л. Г.	Захід України: критерії визначення кінця палєоліту і початку мезоліту	№ 3	С. 17—23
МОЦЯ О. П.	Київська Русь: етапи формування державної території	№ 1	С. 42—50
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М. П.	Північноприазовська пізньопалеолітична культура	№ 3	С. 3—16
ОСТРОВЕРХОВ О. С.	Склярство білозерського часу	№ 2	С. 3—21
РОМАНЮК Л. М., СИМОНЕНКО О. В.	Сарматський комплекс із с. Запрудя на Середній Наддніпрянщині	№ 1	С. 19—28

СТАНЦИНА Г. О.	Охорона та організація археологічних експедицій в Ольвії у перші роки роботи заповідника (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)	№ 4	С. 83—89
РУСЯЄВА А. С.	Домашні святилища і культи в античних містах Північного Причорномор'я VI—II ст. до н. е.	№ 2	С. 41—51
РУСЯЄВА А. С.	Ольвія — найвизначніша пам'ятка класичної демократії і культури на теренах України	№ 4	С. 68—83
СЕРГЄЄВА М. С.	Міфологічний образ колісниці у графіці населення степів Східної Європи доби бронзи	№ 1	С. 10—18
СМИРНОВ С. В.	До питання про історичну оцінку неандертальських поховань	№ 1	С. 3—9
СМИРНОВ С. В.	Про співвідношення теоретичного та конкретно-історичного в дослідженні антропогенезу в археології	№ 2	С. 57—69
СПІЦИНА Л. А.	Проблема систематики пам'яток пізнього неоліту — ранньої бронзи	№ 4	С. 96—105
ЦИМІДАНОВ В. В.	Хвостаті персонажі міфології доби ранньої бронзи	№ 3	С. 58—66
Публікації археологічних матеріалів			
АЛЕКСЕЕВ В. П.	Еволюція художественного стиля на аверсах аттичских тетрадрахм VI—II вв. до н. е.	№ 3	С. 86—91
БАНДУРОВСЬКИЙ О. В.	Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепової України	№ 1	С. 68—79
ІВАНОВА С. В.	Поховання з отворами від жердин у ямній культурі Північно-Західного Причорномор'я	№ 2	С. 83—93
КЛЮЧНЕВ М. М.	Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижнотепле Луганської області	№ 3	С. 92—98
КОВПАНИЧЕНКО Г. Т., СКОРИЙ С. А., БАТУРЕВИЧ Є. Ю.	Поховання середскіфського та ранньоскіфського часу біля с. Іванівка у Пороссі	№ 2	С. 94—102
КРОПОТОВ В. В.	Імпортна червонолакова кераміка південномалоазійської групи в Криму	№ 1	С. 90—95
ЛАЗОРЕНКО А. В., РЕЦЬ С. К.	Поселення пивихинської культури на горі Василиця	№ 3	С. 69—74
ЛЮБІЧЕВ М. В.	Нові знахідки кола «ввімчастих смалей» на Дніпро-Донецькому вододілі	№ 4	С. 123—126
ОСТАПЕНКО М. А.	Пам'ятки осілості скіфського часу на острові Хортиця	№ 1	С. 51—67
ПЕТРАУСКАС О. В.	Могильник та поселення черняхівської культури біля с. Ділівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської)	№ 2	С. 111—121
ПРИХОДНЮК О. М., ЄВДОКИМОВ Г. Л., ДАНИЛКО Н. М.	Ранньосередньовічне поховання кочовика із с. Суханове на Херсонщині	№ 2	С. 77—82
ПРИХОДНЮК О. М., ЧУРИЛОВА Л. М.	Коштовності з с. Коробчино на Дніпропетровщині	№ 1	С. 96—105
РОГОВ Е. Я.	Общественный источник в юго-восточной части Херсонесского городища	№ 4	С. 106—119
САПОЖНИКОВ І. В., СЕКЕРСЬКА О. П.	Археозоологія поселення Велика Акаржа (матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців)	№ 2	С. 103—110
СЕКЕРСЬКА О. П.	Скотарство та полювання в господарстві пізньосабатинівського поселення Дрімайлівка	№ 4	С. 119—123
ТУРОВА Н. П.	Коллекция керамики VI—V вв. до н. э. Ялтинского историко-литературного музея	№ 3	С. 75—85

ФІАЛКО О. Є.	Червонофігурні кратери із скіфських пам'яток До історії стародавнього виробництва	№ 1	С. 80—89
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А.	Технология железообработки на древнерусских городищах Южного Буга	№ 2	С. 122—127
ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я.	Метал браслетів Херсонеса Дискусії	№ 1	С. 106—112
АЛЕКСЕЕВ В. П.	О «скифском оружии» на ольвийских монетах и об этнической принадлежности лучника на монетах с именем	№ 2	С. 128—135
ГАВРИЛЮК Н. А.	Продовження дискусії щодо «Історії Степової Скіфії VI—III ст. до н. с.» (відповідь на одну з рецензій)	№ 4	С. 127—136
ЖУРАВЛЕВ Д. В.	О датировке Eastern sigillata B из Юго-Западного Крыма	№ 3	С. 99—118
КОЖОКАРУ В.	Некоторые замечания по поводу даты договора между Римом и Каллатисом (CIL I 2, 2676).	№ 1	С. 113—117
КОЛИБЕНКО О. В.	До питання про локалізацію єврейського некрополя в Переяславі Руському Нові відкриття і знахідки	№ 2	С. 135—139
ГОРБАНЕНКО С. А.	Про мотичку I тис. н. с. з поселення поблизу Диканьки	№ 3	С. 143—144
ГУСЕВ С. О.	Середньотрипільське поселення Сосни на р. Згар	№ 3	С. 125—134
ДІДИК В. В.	Нові знахідки кола виїмчастих смалей у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра	№ 1	С. 125—129
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу	№ 3	С. 119—125
КОЗАК О. Д.	Сифіліс у середньовічному Києві	№ 4	С. 144—146
КРАВЧЕНКО Н. М., АБАШИНА Н. С.	Докирилівський напис на пряслиці з ранньослов'янського поселення Обухів II	№ 2	С. 144—147
КРАСИЛЬНИКОВ К. І.	Антропоморфні стели доби середньої бронзи із Подонців'я	№ 3	С. 134—142
СМЫЧКОВ К. Д.	Новые моливдовулы византийского Херсона	№ 2	С. 140—144
СТОЯНОВ Р. В.	Свинцеві трисисники з елліністичного некрополя Херсонеса Таврійського На допомогу вчителю	№ 1	С. 118—125
МАКСИМОВ С. В., СТЕПАНОВИЧ О. С.	Загадка Зарубського монастиря	№ 2	С. 152—158
МАЛЬОВАНІЙ О. М.	Біля джерел єврейської діаспори (до відновлення Другого храму) Рецензії	№ 4	С. 137—143
АНДРОЩУК Ф. О.	О. Грьон, Ф. Хедигер, П. Бенніс. Поховальні пам'ятки епохи вікінгів в світлі нових археологічних досліджень у Данії	№ 2	С. 169—171
АЛЕШКЕВИЧ Я., БАЛАГУРІ Е., ФОДОР І.	П. П. Толочко (керівник авторського колективу), Д. Н. Козак, О. О. Моця, В. Ю. Мурзін, В. В. Отрощенко, С. П. Сегда. Етнічна історія давньої України	№ 2	С. 161—163
БЕССОНОВА С. С.	Георгий Шаповалов. Корабли веры. Судостроение в духовной жизни древней Украины.— Запорожье, 1997.— 156 с.	№ 1	С. 132—135
ВІНОКУР І. І.	Михайло Брайчевський. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика	№ 2	С. 159—161
ШТВАНОВИЧ Е., КУЛЬЧАР В.	Генинг В. Ф. Сарматская эпоха в Альфельде (Среднее Подунавье в I—IV ст.) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии	№ 1	С. 130—132

КАЇРА С. С.	П. П. Толочко (керівник авторського колективу), Д. Н. Козак, О. О. Моця, В. Ю. Мурзін, В. В. Отрощенко, С. П. Сегеда. Етнічна історія давньої України	№ 2	С. 164—169
НЕЧИТАЙЛО А. Л.	Б. Михайлов. Петроглифы Камснной Могилы Пам'ять археології	№ 3	С. 145—146
МАТВІЄНКО А. А.	Листи М. І. Драгомирова до В. Б. Антоновича	№ 2	С. 150—151
ЛЕЖУХ І., ЧЕРНЯКОВ І.	Перший молдавський археолог навчався і копав в Україні (до 150-річчя з дня народження І. К. Суручана) Хроніка	№ 4	С. 147—148
ВІДЕЙКО М. Ю.	Міжнародний симпозиум «Від неолітизації до початку доби бронзи. Культурні зміни в межи- річчі Одри і Дніпра між VII і II тис. до н. е.»	№ 1	С. 136
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.	Археологічний експеримент у Києво-Могилян- ській академії	№ 2	С. 148—149
ЗІНЬКО В. М.	Міжнародна археологічна конференція «Другі Боспорські читання»	№ 4	С. 159—161
КУХАРЧУК Ю. В.	Науковий семінар з проблем реконструкції способу життя населення України за кам'яної доби	№ 4	С. 155—158
ТОЛОЧКО П. П., ОТРОЩЕНКО В. В.	25 років плідної співпраці	№ 4	С. 158—159
ОТРОЩЕНКО В. В.	До 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва	№ 3	С. 147—148
	Пам'яті Анатолія Івановича Кубишева. Слово про начальника	№ 1	С. 137—138
	Пам'яті Ігора Авсіровича Баранова	№ 1	С. 139—140
	Пам'яті Олександра Михайловича Мальованого	№ 4	С. 162—163
	Пам'яті Михайла Ульяновича Брайчевського	№ 4	С. 163—165
	Пам'яті Миколи Миколайовича Бондаря	№ 3	С. 149
ГЕРШКОВИЧ Я. П.	Слово про Г. Л. Євдокімова	№ 4	С. 165—166
	Наші автори	№ 1	С. 141
	Наші автори	№ 2	С. 172—173
	Наші автори	№ 3	С. 150
	Наші автори	№ 4	С. 167
	Список скорочень	№ 1	С. 142
	Список скорочень	№ 2	С. 173
	Список скорочень	№ 3	С. 151
	Список скорочень	№ 4	С. 168
	Алфавітний покажчик змісту журналів «Археоло- гія» за 2000 та 2001 рр.	№ 4	С. 169

СОДЕРЖАНИЕ

К 75-летию основания историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины

КРЫЖИЦКИЙ С. Д. От редакции	3
КРАПИВИНА В. В. Ольвия: проблемы охраны и археологические исследования	4
КРЫЖИЦКИЙ С. Д. Перспективы исследования и сохранения архитектурно-строительных остатков Ольвии	19
ТУНКИНА И. В. К истории изучения Ольвии в первой трети XIX в.	35
НАЗАРОВ В. В. Остров Березань — филиал заповедника «Ольвия». Некоторые итоги и перспективы археологических исследований	50
Статьи	
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Нижний город Ольвии (основные этапы развития)	59
РУСЯЕВА А. С. Ольвия — самый выдающийся памятник классической демократии и культуры на территории Украины	68
СТАНИЦИНА Г. А. Охрана и организация археологических экспедиций в Ольвии в первые годы работы заповедника (по материалам Научного архива Института археологии НАН Украины)	83
ВОНСОВИЧ А. Березань — самый ранний план регулярной застройки в Причерноморье	89
СПИЦЫНА Л. А. Проблемы систематики памятников позднего энеолита — ранней бронзы	96
Публикация археологических материалов	
РОГОВ Е. А. Общественный источник в юго-восточной части Херсонесского городища	106
СЕКЕРСКАЯ Е. П. Скотоводство и охота в хозяйстве позднесабатиновского поселения Дремайловка	119
ЛЮБИЧЕВ М. В. Новые находки круга «выемчатых эмалей» на Днепро-Донецком водоразделе	123
Дискуссии	
ГАВРИЛЮК Н. А. Продолжение дискуссии относительно «Історії економіки Степової Скіфії VI—III ст. до н. е.» (ответ на одну из рецензий)	127
В помощь учителю	
МАЛЕВАНЬ О. М. У истоков еврейской диаспоры (до восстановления Второго храма)	137
Новые открытия и находки	
КОЗАК А. Д. Сифилис в средневековом Киеве	144
Память археологии	
ЛЕЖУХ И., ЧЕРНЯКОВ И. Первый молдавский археолог учился и копал в Украине (к 150-летию со дня рождения И. К. Суручана)	147
Рецензии	
ЧЕРНЯКОВ И. Т. Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы	149
Хроника	
КУХАРЧУК Ю. В. Научный семинар по проблемам реконструкции способа жизни населения Украины в каменном веке	155
ТОЛОЧКО П. П., ОТРОЩЕНКО В. В. 25 лет плодотворного сотрудничества	158
ЗИНЬКО В. Н. Международная археологическая конференция «Вторые боспорские чтения»	159
Памяти Александра Михайловича МАЛЕВАНОВО	162
Памяти Михаила Юлиановича БРАЙЧЕВСКОГО	163
ГЕРШКОВИЧ Я. П. Слово про Г. Л. ЕВДОКИМОВА	165
Наши авторы	167
Список сокращений	168
Алфавитный показатель содержания журналов «Археологія» за 2000 и 2001 гг.	169

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«АРХЕОЛОГІЯ» — *світлий у нашій країні науковий журнал з
проблем давньої історії та археології України.*

• На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію провідних учених про археологічні розкопки пам'яток давніх культур — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, ґрунтовні теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, дискусійні питання, біографічні матеріали, рецензії, хроніку.

• Ми сподіваємося, що наш журнал допоможе читачеві, який цікавиться історією України, краще орієнтуватися в проблемах давньої історії, культури та археології, стане для нього виданням, в якому дохідливо й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.

- Журнал виходить 4 рази на рік. У роздрібний продаж не надходить.
- Передлатити журнал «Археологія» можна у будь-якому поштовому відділенні.
Передплатний індекс **74006**.
- Попередні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології НАН України за адресою:
04210, Київ—210, просп. Героїв Сталінграда, 12, 3 поверх

Шановні читачі та колеги!

Повідомляємо Вас про вихід друком 1-го та 2-го номерів нового науково-популярного журналу «Древний мир».

Одним з головних завдань нашого журналу є достовірне висвітлення найбільш цікавих моментів давньої історії України, останніх археологічних відкриттів, різноманітних аспектів нумізматики та сфрагістики. Журнал надзвичайно цікавий для вчених, викладачів, аспірантів, студентів, учнів, а також для всіх тих, хто цікавиться й захоплюється історією, археологією, нумізматикою. Численні повнокольорові, професійно виготовлені ілюстрації дозволяють читачам більш достовірно уявити собі світ, у якому жили наші предки.

У зв'язку з появою останнім часом великої кількості побіжно-наукових видань, які у довільній формі намагаються трактувати давню історію України, створення журналу дійсно наукового аутунку стало просто нагальною необхідністю.

Журнал виходить 6 разів на рік.

Придбати видання можливо у роздрібній торгівлі або передплативши у будь-якому поштовому відділенні.

Передплатний індекс **74251**

04126, Київ-126, вул. Електриків, 23; тел. (044) 416 1138, 416 1067

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2001, № 4. 1—176